

I

Više se znalo i pricalo o njenim cukundedama i prammedama, nego o njima samim: o ocu joj, materi, pa čak i o njoj - Sofki.

Njihova je kuća bila stara. Izgleda, da otkada je varoš pocela postojati, da je i ta njihova kuća već tada bila tu. Cela rodbina iz nje je proizišla. Oduvek same bi vladike, prilikom velikih praznika, posle službe, prvo kod njih dolazili na cestitanje, pa tek onda išli u druge kuće, takode stare i cuvene. U crkvi imali su svoj sto, a na groblju svoje groblje. Grobovi su od mramora a jednako, i danju i noću, sa zapaljenim kandilima.

Ne zna se koji je od predaka baš samu kucu podigao, ali se znalo da su odvajkada bili tako bogati. I tek za hadži-Trifuna, od koga se oni poceli i hadžijama zvati, znalo se da je on prvi imao smelosti da, posle svoga hadžiluka, sve to bogatstvo, koje je dotada ležalo skriveno i nagomilano po podrumima, ambarima i štalama, iznese, rasporedi i uzdigne, da bi mogao "svet da gleda". Sazidao je kapiju na svod i jaku kao grad. Gornji sprat kuće podigao, okrecio ga i išarao rezbarijama. Sobe je raskošno iskitio najskupocenijim cilimima, i starim i skupim slikama iz Peci, Svete Gore i Rila; po rafovima poredao srebrne sahanе i zlatne zarfove. Dole, do kapije, utvrdio binjektaš od mramora, sa koga je uzjahivao na svoje cuvene konje. A on uvek, kako se pamtilo, i leti i zimi, ogrnut bio curkom, sa silavom, pištoljima i jataganima i u teškim jakim cizmama do kolena. Otada Turcin, zaptija, nije smeo pored kuće proci, još manje da zastane. Cele noci ispred kapije morao je da gori fenjer i po tri i cetiri nocna stražara da dremaju, jer je on, taj Sofkin prammed, hadži-Trifun, trgujući po najvećim gradovima i mešajući se sa najvidenijim ljudima, mogao, usled toga poznanstva, a najviše zbog svoga bogatstva, ne samo zaptije, kajmakame, nego i same paše da menja i u "surgun" da šalje. Za svaki narodni posao, bilo za kakvu novu školu i crkvu, ili za kakav manastir koji je trebalo podici, opraviti; ili, još gore i opasnije, ako bi trebalo kakvoga krvnika, nasilnika smeniti, znalo se da se za to mora k njemu doci. I tada bi se gore, u onoj nameštenoj sobi, videlo kako prvi ljudi iz varoši celu noc presede dogovarajući se, a naposletku uvek njemu ostavljaju da to izvrši, kako on hoće i nade za dobro. On bi to brzo izvršavao. Mitom, cime se najviše i uspevalo, a ako ni to ne, onda čak i kuršumom, i to od coveka tude vere, kakvog Arnautina, kacaka. Ali zato je onda moralo zlatno kandilo njihove kuće pred raspecem u crkvi jednako da gori, a onaj sto, odmah do vladicinog, samo njihov da je, i niko sem njih ne sme u nj da ude i odstoji službu. Sirotinji i ljudima po zatvorima, za vreme Uskrsa, Božica ili slave, tri dana moralo se slati jelo i pice.

Bio je strog i prek. Trepet ne samo za kucu nego i za celu porodicu. Civcijama, slugama sa civiluka iz Rataja i vodenicarima sa vodenica u Sobini, on je bio sve i sva. Čak je neke, pricalo se, i ubijao. Za sve vreme dok bi on putovao po Turskoj, po trgovini, a obično bi se celog leta tamo bavio - on bi se ovamo po rodbini jednako pominjao i njime se zastrašivalo. Osobito udovice, čiji sinovi tek što nastali, pa mesto da preduzmu i pocnu voditi brigu o kuci, da zamene oca, domacina, a oni poceli trošiti i rasipati - osobito su one te svoje sinove jednako njime, "batom svojim", kako su ga svi u rodbini zvali, zastrašivale i pretile im:

- Hajde, hajde, znaš ti, doci će on. Juce sam bila tamo i rekoše mi: tek što se nije vratio s puta. I necu ja više da drhtim i da strepim pred njim zbog tebe; necu više da lažem i da te krijem. Necu i ne mogu, kad odem do njega, a on da se na mene iskolacuje: "Šta ti, mori, kriješ onoga tvoga?... Zar ja ne znam i ne cujem šta on radi, gde se lunja i koliko troši. Glavu cu mu kao vrapcu otkinuti! Ni ti ni on niti iko od vas na oci da mi ne izadete." I, eto, zato necu i ne mogu da te krijem, da posle on mene tako grdi. I sve cu da mu kažem, cim dode, videćeš ti! - završavale su.

I to je pomagalo, zastrašivalo, jer znalo se šta čeka toga. I zaista, cim bi on došao s puta, odmah bi se cela rodbina sticala: žene, tetke, strine. Muževi kao da nisu smeli prvog dana preda nj, a znali su da će on, šta bi za njih imao, preko tih njihovih žena poruciti im i narediti.

Svaka bi odlazila gore, na gornji sprat, i na onaj doksat, gde bi on obično sedeo. Ponizno, sa strahom, ne smejući od velicine - jer takav im je veliki i strašan izgledao - ni da ga pogledaju, pozdravljale bi ga:

- Dode li, bato?

- Dodoh! - Kratko, sa dosadom, culo bi se kako on odgovara.

A vec kada bi koju narocito po imenu pozvao gore k sebi, ona bi premirala. Znalo se da on nikoju, kad po imenu zove, ne zove za kakvo dobro. Sigurno muž njen nešto skrivio. Ili novac što je uzajmio od njega za radnju nije vratio; ili nije ga ni uložio u radnju, vec ga slagao i za nešto drugo potrošio. Ali, i pored sve te njegove strogosti, opet i najsirotića i najudaljenija u rodbini nije bila zaboravljena, jer je svakoj donosio sa tih putovanja kakav poklon i svaku ma cime obradovao.

Mnogo nije govorio nikada. Ali što bi rekao to je bilo receno. I tada se pamtile i upotrebljavale njegove reci i izreke. "Eh, tako je to i to, što rekao pokojni hadži-Trifun". I kada ne bi bio na putu, on bi jednako sedeo kod kuće: leti gore na doksatu - a zimi dole, u onoj velikoj širokoj sobi. Ceo bi dan tamo samo sedeo, pušio, pio kafu i naređivao.

Ali pored svega, što je uvek moralo da bude kako bi on hteo, ipak sa sinom, jedincem, nikako nije mogao da izade na kraj. Kceri je vec udao i udomio, kako je on hteo. Ali sa sinom koji mu se rodio dockan, kada je on vec bio ostareo, kada se vec niko nije ni nadao da ce imati dece a još manje sina, naslednika - on je dakle bio poslednje dete, "istrišće" - kada je ovaj odrastao, nikako sa njime nije mogao da se slaže. On, sin, kao u inat, nikako nije hteo da mu ide po volji. A ko zna zašto? - mislio je starac. Da li što vec, onako star, nije više mogao ici po trgovini, te, valjda, ne donoseci i ne zaradujuci više, nema onaj ugled kao pre; ili, a to je najviše jedilo starca, sigurno je bilo koga koji je na to sina protiv njega potpomagao, jacao. Sigurno je to bila ona, mati, jer zna on, da, dok nije sina rodila, ona se živa nije cula. Istina, ni tada, sa sinom, nije smela da mu se na ocigled protivi, ne izvrši što bi joj naredio, ali osećao je on kako je ipak ona nekako drukcija. Izgleda kao da, dosadivši joj se naposletku taj veciti strah, trepet od njega, manula ga i ostavila da i dalje naređuje, zapoveda i grdi slugu i civciju, a ona se sva okrenula sinu i jednako samo njega pazi. Sa sinom je izlazila i išla po rodbini, kod kceri, i onda, svi skupa, išli bi po civilcima, slavama, saborima i po ostaloj rodbini. I sve, i sestre i mati, utrkivale se koja ce što više da mu ugodu. Što god bi uradio, za njih je bilo sveto. Nisu mogle zamisliti da bi on mogao, ili što bi i učinio, da je to nešto ružno i nevaljalo. A starac, više ljubomoran, a i videći kako sin, zbog tih njenih ulagivanja oko njega, biva sve više nežan nego što treba, jednako se na sina durio. Nije mogao da ga gleda, kako je govorio. A da i njega kao i druge bije, nije mogao, jer ga je i on mnogo voleo. Istina, to nikada nije kazao; cak, kada bi se ovaj i razboleo, starac nije hteo da side, da ga vidi, ali ipak da i na njega, kao na ostale, slugu i civciju, digne ruku - to nije mogao.

A još kada je sin poceo jednako samo sa Turcima i begovima da se družu, s njima da pije, pa cak i u njihove hareme da odlazi i sa njihovim devojkama i bulama da ašikuje, starac se poceo obezumljivati.

- Ako mu je do toga - besneo je - zna i za to hadži- -Trifun. I on je nekada bio mlad. Ali onda, eto mu civilci i u njima seljanke, civilke. A što u Turkinje, u neveru? Jer kod njih, bula, pošto po cetiri njih samo jednog muža imaju, to im je vrela i meka krv. Piju one coveka! I zato - objašnjavao je starac - i on sam, sin mu, takav je, bled, suv i tanak; više žensko nego muško. I zato on ne može ni da ga gleda, niti ce ga pogledati!

A kada bi, i posle tolikih grdnja i psovki, cuo kako je opet sa nekim begovima negde nacinio kakav lom i cudo, i u zoru kuci došao - on tada ne bi zvao njega, sina, vec nju, mater.

- Cu li za onoga?

Ona, mada je cula za to, ipak bi se cinila nevešta.

- Šta?

- Kako šta? - planuo bi starac i vec bi poceo izuvati cipele kojima ce je gadati - kako ništa nisi cula? Gde si? Živiš li? Kako ništa? Zar ja, što ne silazim dole, pa misliš ništa i ne cujem i ne vidim? Koje doba beše jutros kada on dode? A?

- Ama koje doba? - išćudavala bi se ona uporno. - Dete rano dode, leže, i eno ga još spava.

On vec ne bi mogao da izdrži. Cipelom ili cibukom bacio bi se za njom:

- 'Ajd, bar i tebe da ne gledam! - I od jeda zavaljivao bi se na jastuk. Ne toliko tada ljut i besan na njega, sina, koliko na nju, na tu njenu tobož toliku ljubav prema njemu, te zato, što ga bajagi toliko voli, jednako laže za nj i ovoliko ga uporno brani, kao da ga

samo ona voli, kao da je samo njen sin, i samo mu ona dobro želi.

A zna kada je noca došao. Cuo ga je. Samo je jedanput lupnuo alkom, a ona, mati, odmah iz kuće istrčala; sigurno nije nikako ni spavala, čekajući ga. Čak nije dala momku, koji je kao uvek naoružan iza kapije spavao, da kapiju otvori, već odbijajući ga od kapije, rekla:

- Nemoj ti. Ti kada otvaraš, mnogo lupaš, i probudiš onoga tamo gore, staroga.

A međutim, on, stari, zna da nije zbog toga što njega žali, da bi se on tom lupom probudio, uznemirio, rasterao mu se san; nego zbog toga da ne bi čuo kako njen sin u zoru i u nedoba dolazi.

I vecito u toj kao svadi, grdnji i neslaganju sa sinom, tako starac i umro. Čak, kao u inat njima, a najviše svojoj ženi, kada se razboleo, nije hteo da kaže, da se potuži, već jednako ležao gore, na doksatu od kuće, i samo opštio sa slugama, te ga tako jednog dana tamo zatekli i mrtvog.

I otada od smrti hadži-Trifunove, u njihovoj kuci znalo se samo za onaj život, izobilan, uvučen i pun raskoši, sa lepim ženama i raskošnim odelima, a još raskošnijim jelima i slatkišima. Jedna furundžica, koja bi samo za njihovu kucu pekla, mogla je od njih da se izdržava, toliko se mesilo i peklo. I nikad se iz njihove kuće nije čula, kao iz ostalog komšiluka, svada, boj, ili piska dece. Čak se niko nije mogao pohvaliti da je mogao čuti da se kod njih kakva ružna rec izgovorila glasno. I što je bivalo svade, nesuglasice, pa i smrtnih slučajeva, sve se to svršavalo u tišini. Jednako se gledalo da se živi što tiše, lepše i u što većem izobilju: da su sobe jednako okicene i što toplije, utukanije nameštene; da po kuci, po dvorištu šušte meke ženske haljine; da se vidaju lica bela, nežna, očuvana i negovana. Oko kuće jednako se dokupljivali susedni placevi i ambarevi. Štale, što su bile isprva odmah do kuće, sve su se dalje iza kuće pomicala u krajeve, da se prilikom donošenja hrane, žita, ne bi remetio kucni mir i raskoš. A oko kuće se opet bašta jednako proširivala, punila najlepšim i najboljim drvećem: šamdudima, trešnjama i višnjama, i raznovrsnim kalemljenim skupocenim ružama, a osobito niskim jabukama do zemlje sa nežnim plodovima, koje su samo po nekoliko zrna godišnje radale.

Ženske su imale samo da se što lepše nose, kite, i da znaju što više stranih jela da gotove, i što teže, zapletenije vezove da vezu. Ali, opet, ipak da im je jedino glavno da što više svoju lepotu i snagu neguju, da su što belje, što strasnije. I cilj života da im je taj: koja će od njih, jednako negujući se i ulepšavajući, moci svojom silnom lepotom sve ostale ženske iza sebe baciti, a sve muške po kuci - ne gledajući na rod, ni doba - osvojiti i zaluditi.

Tako i muški; i oni su živeli nekim "njihovim životom". Nigde ih nije bilo. Mada im je magaza bila gore, u glavnoj caršiji, i u njoj se uveliko držala so i konoplja, ona je više služila za obračunavanje sa civiljama i davanje pod zakup zemlje nego za trgovinu. Pa i u toj magazi nikad niko od njih nije bio, već uvek njihov glavni momak. Još manje ih je bilo na civilcima i vinogradima. Jedino što su odlazili u civiluk kod Donjeg Vranja. Ali tamo se išlo više šetnje radi. Taj civiluk bio je na puškomet daleko i čovek se mogao, narocito leti i s jeseni, tako tiho i sveže odmarati u njemu. Bio je usamljen, iza polja, sa kulom u dubini zelenila, a okružen svuda zidovima i redovima visokih topola koje su vecito šuštale uspavljajući. Za taj civiluk, narocito za tu kulu, tolike su price i bajke bile vezivane i govorene. I jedino na tom civiluku što bi se ko od njihovih muških mogao videti, a inače nigde, jer i njihov se sav život sastojao samo u raskošnom nošenju odeli i neprekidnom trudu da se što duže živi. Zato ih uvek i bilo po okolnim banjama, gde su se oporavljali od neuredna života, da bi se posle mogli prilikom prve gozbe, slave, večere, što više najesti i napiti. Kad bi pocela da se približava slava njihove kuće, Sveti Đurđić, onda na dve nedelje unapred nastalo bi spremanje. Videlo bi se kako iz cele rodbine, a obično sirotije tetke i strine, dolaze, da tu i spavaju, da bi mogle jednako raditi, pomažući da se što više namesi, spremi i udesi. Po tri puta bi se neki kolaci mesili, koji ne bi ispali kao što treba. O pranju, ribanju, nameštanju i kicanju soba po nekoliko bi se dana dogovaralo. Odelo, pocev od najmanjeg deteta pa do najstarijeg, sve bi se iznova krojilo. Čak bi se prepravljalo odelo i slugama, narocito sluškinjama, kojih je uvek bilo po nekoliko i to vecinom iz njihovih civiluka. Njima bi se tada davale, ne stare haljine, već samo tek nekoliko puta nošene, koje su ili bojom ili krojem izišle iz nošnje. Sve se to unapred spremalo i znalo šta sve mora biti, samo da je na dan slave sve onako kao što treba, jer se znalo da kod njih mora biti najlepše, te da se gosti, kad dodu, moraju zaprepasti, i da se posle po citave mesece prica i jednako održava: prvo, onaj uzvik među ženskim svetom: "Ao, što kod hadži-Trifunovih beše na slavi!" - a drugo, među muškima po caršiji, kako, kao uvek, posle slave produžilo se veselje i pice u onom civiluku u Donjem Vranju. I tamo, zatvoreni, u društvu cuvenih Grka, Cincara i prvih begova, Turaka, koje zbog vere nisu mogli primati kod kuće, pravili citav lom. Dovodili coveke iz Skoplja, metere, zurlaše iz Masurice, i Ciganke, i to ne prave, ove iz varoši, iz ciganske male, nego takozvane Đorgovke, naseljene po okolnim velikim selima i hanovima na drumu, a cuvene sa svojih krtih, toplih tela i razbludnih ociju. I onda bi otuda, iz civiluka, gde su bili zatvoreni sa sviracima koje nameste u drugu sobu, da ne bi mogli gledati šta oni rade, po nekoliko dana dopirao ovamo u varoš pucanj pušaka i videlo se bacanje raketli. Posle, u potaji, u poverenju, pričalo

bi se kako je k njima jedne noci bila došla cuvena Saveta koja nije bila obicna, svakidašnja, za novac ženska. Ona je bila bogata, sa grdnim imanjem što joj je muž ostavio. I za nju bi se onda pricalo kako je istina krišom, i ona tada kod njih bila i sa njima bancila i pila. I zatim, kako se to celo veselje posle slave svršavalo strašnom kockom na kojoj su, po obicaju, oni, njini muški, kao domacini, sveta i obicaja radi, po citave njive i vinograde gubili.

I u tome je bio jedini život tih njihovih muških, jer ceo ostali život, život na ulici, po komšiluku i caršiji, trgovini, prodaji, ne samo da je bio daleko od njih, nego su se i oni sami sve više trudili da bude što dalje od njih. Jednako su se upinjali da sa tom svojom kucom, imanjima i civilucima budu od cele varoši izdvojeniji i udaljeniji. I baš u tom upinjanju da se od svih izdvoje, izgleda da su nalazili svu draž svoga života. A da bi u tome što više uspeali, gledali su da se u svima sitnicama od ostaloga sveta razlikuju. Tako, u jelima, koja kod njih nisu nikada smela, kao kod ostalih, biti jako zapržavana, masna, preljuta, vec uvek blaga, slatka i pržena samo na maslu; nikako svinjskom mašcu, pošto je to teško za stomak; pa onda, u nacinu govora, jer usled jednakog druženja sa Grcima, Cincarima i Turcima, svi su, pokraj stranog mekog izgovora, završavali recenice sa narocitim dodacima, kao "džan'm" ili "datim". A po nošnji, oblacenju, najviše su se poznavali. Niko od njih nije poneo duboke cipele ili cizme vec uvek plitke, lakovane. Čakšire, istina, i njine su bile široke, cohane, koje su im ostrag u borama teško padale, ali nogavice nikad nisu bile dugacke, još manje široke i ispunjene gajtanima, vec uske, kratke, da bi im se što više videle bele carape. Brojanice koje su nosili nisu bile kao ostale, cak ni kao hadžijske, sa krstom, vec sitne, crne, skupocene, da bi se, ma koliko bile dugacke, ipak mogle sve u šaku da skupe. I u brijanju i šišanju kose izdvajali su se. Kao god što su svi imali isti izraz lica, vecito uzak, suv, tako su isto svi bili i sa jednako kratkim, potkresivanim brkovima koji im nikada nisu prelazili iza krajeva usta.

A opet, da ih ne bi svet sasvim zaboravio, redovno su se pojavljivali na saborima i svecanostima. Slali su bogate priloge za zidanje škola i crkava. I zato uvek, pri izboru patronata nad crkvom, nad kakvim opštim dobrom, biran je i po jedan clan iz njihove kuće, i to ne toliko zbog njihovog učešća i rada, koliko zbog tih poklona i priloga. A i bojali se da ih ne uvrede, jer se znalo da kad slucajno, i u najmanjem kakvom opštem poslu, ne bi ko od njih bio izabran, da bi se ta nepažnja primila ovamo od njih ne sa ogorcenošću nego s uvredenom ravnodušnošću: "Pa zna se da se nema kome ciniti ni pomagati".

I valjda zbog toga spoljnog, neblagodarnog sveta, od koga su se oni toliko odvajali, bežali, ali kojega su se toliko isto i bojali, jer je, usled zavisti, taj svet uvek gotov da se podsmene, siti i zazloraduje - znalo se: da oni, oduvek, što god bi se desilo u njinoj rodbini, sve brižljivo kriju i taje. Najvece svade prilikom deobe imanja, najgore strasti i navike, kao i bolesti, u tajnosti su se cuvale. Ništa se nije smelo doznati, ništa videti. I znalo se kako bi tada svaki od njih, ne verujuci samom sebi, kad baš mora da izlazi u caršiju, pre izlaska prvo morao ici na ogledalo da se ogleda i vidi da mu se slucajno po licu i ocima što ne poznaje.

A, medutim, toliko je imalo da se cuje, vidi i prica! Narocito u poslednje vreme, otkada je pocela deoba, otkada je svaki brat, stric Sofkin, hteo da ima svoju kucu i sve u njoj, kao što je u glavnoj njihovoj.

Sama Sofka uvek se sa jezom i strahom secala toga što je, ili još kao i dete, od svoje babe, matere i ostalih tetaka i strina mogla da nacuje, kad su one bile nasamo i mislile da ih niko neće cuti, još manje se bojale da ce to Sofka, onako mala, razumeti, a kamoli upamtiti; ili, što je i sama, kad je odrasla, svojim ocima videla.

Vec za prambabu joj, za cuvenu Conu, ne samo po varoši, nego i po okolnim varošima znalo se i pricalo. Cuvena je bila sa svoje raskoši i "saltanatluke". Pošto je ostala udovica, nikako se nije udavala. Pola varoši neženjeno ostalo, nadajuci se da ce se preudati ma za koga od njih, kad vec ostari i malo popusti lepotom. Ali ona nikoga nije gledala, nego jednako vodila i predstavljala kucu kao pravo muško. Kada bi izlazila i odlazila na civiluke, da nadgleda imanja, išla bi na konju. Sluge, s obe strane držeci ruke na sapima, pratile su je. Ne samo da je pušila, vec i oružjem rukovala. A i sam hod, stas, narocito oble joj i visoke obrve i ovalno i malo duguljasto lice, izdvajalo je od ostalih žena.

Ali zato nije ni umrla kao ostale ženske. Jednako, ne propuštaju nijedan praznik, odlazila je u crkvu da tamo, u stolu njihove kuće, odmah ispod vladicinog stola, celu božju službu odstoji. U to vreme došao neki nov ucitelj, Nikolca, cuven sa svoga pevanja i nesravnjenog glasa. U njega se ona tu, u crkvi, slušajuci njegovo pevanje, naposletku i zagledala.

Ko zna kako se upoznali, kako i gde sastajali. Tek se pocelo primecivati kako, cim bi on iz pevnice spazio da je ona u svome stolu, odmah bi onda njegovo pevanje toliko postajalo zanosno, toliko bi on u svoj glas poceo da unosi, ne, kao što dolikuje molitvi, svetoj reci pesme, pobožnog, visokog i suvog, nego toliko necega svetskoga i strasnoga, da bi svi bivali potreseni i uzrujani. Cak culo bi se

kako i sam vladika, kada bi mu posle pevanja prilazio ruci za blagoslov, blagosiljajući ga, govori:

- Aferim, sinko! Aferim, Nikolco! Ali mnogo, sinko, svetovno, mnogo silan i cudan glas!

Ali isto onako kako je umela da sacuva od sveta te svoje veze sa njim, tu ljubav, gotovo zadocnelu za njene godine, ali ne i za njenu lepotu i svežinu, isto je tako znala, kada se to htelo da obelodani porođajem, sve da zataji. Kratko i mirno sa sobom je svršila. Jednoga dana našli je u kupatilu mrtvu, sa presečenim žilama.

Pa cuveni deda Sofkin, Kavarola. Mesto da on, kao stariji, jednako sedi kod kuće, pošto je mladi brat bio vecito bolešljiv, i mada se bio oženio prvom lepoticom iz Skoplja, iz neke upola grčke familije, ipak on, jedva izdržavši nekoliko meseci brasnoga života, produži tobož svoja putovanja po varošima, a u stvari svoj stari raspusnicki život sa cocesima, Cigankama i drugim javnim svetom. Žena njegova morala je sama kod kuće da sedi i tog svog devera da dvori, neguje, cuva i jednako da je s njime. Na saborima, slavama sa njime morala je da se pojavljuje. I ko zna kada, kako, te izgleda da je s njime pocela grešiti.

I jedino taj njen greh sa umobolnim deverom mogao je da objasni posle onoliko trpljenje i podnošenje od muža, Kavarole. On, sigurno osetivši taj njen greh, kad bi došao kuci toliko bi besneo, cinio cuda, pokore.

Dolazio bi kuci zajedno sa javnim ženskinjem. Tu bi produžavao, a ona bi sama morala da ih dvori, služi. I tada bi sluge brata, vec onesveslog od straha, krišom iznosili i sklanjali u komšiluk, da ga ne bi zaklao. Žena bi ostala da sama prostire postelju, pa cak dotle je išlo da i njega, i te ženske, zajedno, pokriva. Nije laž. Živi ljudi još to pricaju i kunu se. Naskoro žena umrla, brat u manastiru, svetom ocu Prohoru, umobolan svršio. A on opet otišao na ta svoja putovanja i lutanja. Kceri, s pomocu striceva i rodbine, mesto njega vodile kucu. A i on sam morao više puta u godini da dolazi, da ne bi sve to palo u oci i sve se saznalo.

Ali nije ostajalo samo na tome. Produžavajući i dalje terevenke, Kavarola pod starost, pošto je udao kceri, na sramotu svih, ponovo se oženio. Uveo je devojkicu. I kao u neki inat, kao da se prvi put ženi, tako veliku i sjajnu svadbu pravio. Uzeo je, istina, malo stariju, zaostalu, ali cuvenu sa svoje raskošne lepote. I ona opet bila neka Grkinja, iz grčke familije koja je bila u samoj varoši, odmah ispod crkve. Ona toj familiji nije bila ni kcer, ni sestra, vec neka dalja rodaka. I ko zna zašto je, vec kao velika, zaostala devojkica, tu dovedena. Sa njome imao samo jedno dete, sina, koji se prvi poceo da nosi a-la franga. Sama ona i sva njena raskošna lepota izgleda da je bila i trajala samo do vencanja, svadbe, a posle odmah usahla, sparušila se. I otuda posle, da bi i dalje sacuvala tu svoju sparuškanu lepotu, ceo život provela u lecenju, negovanju, kupanju i prženju tela... Pamti se da iz amama gotovo nije izbijala.

Pa onda Sofkinog dede rodena sestra "cal'k Naza", kako su je zvali. Tri puta je bežala kao devojkica. Tri puta se i turcila. Gotovo jedan civiluk otišao otkupljujući je i dovodeći natrag. I posle, da se sve to sakrije, udali je za jednog njihovog slugu, kome gore, gotovo na kraj varoši, kupili kucicu i dali mu nekoliko njiva i vinograda, da bi mogli živeti. I ona, kada ostarela, nikada ovamo više nije dolazila. Jedino bi došla na "procku", uoci velikog posta, kada bi po obicaju cela porodica morala da dode i ište oproštaja, da se među sobom ljube i mire. A opet taj njen muž, nekadašnji sluga, "tetin njihov", kako se sam zvao, iz kuće im nikako nije izbijao. Ponosio se što im je rod, što može i on sa njima za sofrom da jede i pije. A svima je bio neugodan, svi su ga nerado gledali, ne što je sa njima sedeo, nego što ih je podsecao i bio živi svedok onoga šta je bilo...

I onda sve gore i gore stvari. Toliko umobolnih, uzetih, toliko radanje dece sa otvorenim ranama, umiranje u najboljim godinama, vecito dolaženje cuvenih ecima, lekara, babica, toliko bakanje, posipanje raznim vodama, vodenje kod vracara po razvalinama, po zapisima i drugim lekovitim mestima po okolini!...

Sofki i sada, kad god bi se setila ludog tetina Riste, meso bi nekom odurnošću zaigralo. Seca se da zbog toga kao devojkica nikada nije volela ći k njima, još manje, kao kod drugih, pa dva i tri dana tamo ostati.

Ne zna se baš zašto je poludeo. Posle bolesti, u kojoj je bio sav uzet, uobrazivši da ga je, za vreme te njegove duge bolesti, žena varala sa najstarijim kalfom iz radnje, pocео da pije. Onda je i poludeo. Držali su ga i hranili vezanog, gore, na gornjem spratu. I kad god bi Sofka sa ostalom decom htela iz radoznalosti da ode gore i vidi ga, pa penjuci se na stepenice poceli da vire kroz rešetke od ograde na doksatu ispred njegove sobe, on primetivši ih, go, samo u gacama i košulji, visok, bled, pocео bi k njima da podskakuje i vice:

- Oh, Marija kurva!

I vezanih nogu, u belim, novim carapama, jednako podskakujuci, nastavljao bi:

- Oh, oh!... kurva Marija!...

Tetka, cuvši, brzo bi istrcala. Njih, decu, odjurila bi, a njega silom uvukla natrag u njegovu sobu. Nocu bi bilo još gore. Sofka, pokrivena jorganom sa ostalom decom, koja, naviknuta, odavno bi zaspala, ne bi nikako mogla da zaspi, jer bi jednako dopiralo do nje odozgo, kroz tavanicu, njegovo pocupkivanje. Pa tek, kada bi tetka otišla da ga leci! Sofka nije tacno znala u cemu je bilo to lecenje, samo bi se onda jasno culo njegovo jaukanje i vriskanje:

- Vodice, mori! Vodice, veštice! Umreh za slatku vodu! Auh!

I užasan krik, šum, odupiranje, vezivanje za krevet. I onda tetkino dolaženje otuda, njena zamorenost, malaksalost. I raskomocavajuci se u svojoj postelji da legne, ono njeno krštenje i uzdisanje i molenje:

- Uzimaj, Gospode! Oslobodavaj, Gospode!

II

Zato Sofka nikada nije volela da o tim svojim precima misli, jer je znala da bi uvek tada po tri i više dana, cisto kao krijuci se od same sebe, išla po kuci bolesna.

Svoga rodenog dedu i babu jedva kao kroza san pamti. Babin lik uvek joj je malo jasniji. Vecito je sedela dole u sobi i to uvek ledima poduprta o zidove kupatila, kao da je i leti htela da ih greje i pari. Šiljasta nosa, šiljaste brade, ali za cudo visoka cela i krupnih, tako dubokih i tajanstvenih ociju, sa jasno izvedenim do na kraj cela dugackim obrvama i gustim kao sen trepavicama. Što je nagore, ona je svome mužu, Sofkinom dedi, padala kao neka rodaka, istina ne po krvi, po ocu i materi, ali po nekom stricu. Grdan je novac morao da da, dok se venciali. I posle, kao zato što se tako blizak rod uzeli govorilo se da je ona uvek bila povezane glave koja ju je otada jednako bolela, i od koje se je ona jednako lecila, a najviše ljutom, prepecenom rakijom. Deda je zvao svojom "majicom" i gotovo je na rukama nosio.

A dedu pamti samo po jednom. Cim Sofka poodrasla, umela sama da jede i sedi za sofrom, on, deda, naredio da i ispred nje na sofri, kao i pred njim i pred ostalim clanovima porodice, stoji napunjen satljik vina. Samo ga po tom pamti, a više ništa. A posle su joj pricali: kako - kad Sofkin otac odrastao i, kao što je red i kao što dolikuje kuci toliko bogatoj, otišao, pored Soluna, cak u Carigrad, da što više putuje i uci - taj njen deda i baba tada nikako nisu bili kod kuće. Ostavljajuci momku Tonetu magazdu gore u caršiji a kucu Magdi, sluškinji, koju su još detetom uzeli i lepo je udomili, jednako su bili na civilucima. Tamo se hranili od civcija, da bi se samo mogao što više Sofkinom ocu, efendi-Miti, novac da šalje, te da on što bezbrižnije živi, uci i što više nauci.

I zaista, kad se Sofkin otac vratio, bio je prvi "efendi", gospodin. Lepšega u varoši nije bilo. Lepše turski, grčki i arapski govorio nego svoj maternji jezik. Za sve je bio tudin i stran, narocito za toliku rodbinu. Istina, govorio bi pokatkad i zdravio se s kojim od njih, ali više obicaja radi nego što je hteo. Cak ni sa ocem i materom, tek pokoji put. Nije ni jeo sa njima dole, u prizemnoj sobi. Gore, u gostinskoj sobi, moralo da mu se postavlja i narocito za njega da se kuva, toliki je bio probirac. Jedino što ga je zagrejavalo, cime se ponosio, bilo je to što ga zbog te njegove ucenosti a i otmenosti poceli prvi begovi i paše da pozivaju. I to ne oni stari begovi, begovi samo po bogatstvu, vec ovi drugi, koji su, pored bogatstva, isto tako bili školovani i nauceni kao i on sam i koji su u poslednje vreme poceli ovamo da dolaze i da bivaju postavljeni za medžlise i za sudove. Oni ga prizivali k sebi, družili se s njime. Prilikom sudenja, na savetovanjima, bivao je on kao tumač, kao neka veza između njih i naroda kome je trebalo da ovi sude i zapovedaju. Cak su ga na svoje gozbe zvali, u svoje kuće primali, kao što je i on njima vraćao te gozbe i doceke, ali koji su luksuznošću i narocitim retkostima morali prevazilaziti te njihove. Tako isto on je bio najbolji i najmerodavniji ocenjivac ženskinja koje bi begovi dovodili za sebe.

Docnije, kada je trebalo da se ženi, pošto vec nije bilo u varoši, kao pre, onako bogatih devojak iz prvih kuća, nego je ostajalo: ili da sa velikim mirazom uzme kakvu seljanku, jer jedino još sa sela su pristajale da, donoseci sa sobom imanja, dodu u varoš i u ovakve stare kuće; ili da probira i uzme lepu, ali gotovo sirotu.

I on je ovo drugo izabrao. Sofkina mati je bila najmlada od svih sestara, i kuca njena bila je, istina, nekada malo bogata, ali tada dosta oronula. Živeli su od kirije od nekoliko oronulih ducancica pri kraju varoši. Sofkine matere otac, vecito bolešljiv, gotovo slep, jednako je sedeo kod kuće sa navučenom modrom hartijom nad oci, bojeci se suncanice, i vecito raspasan, iznegovan, kao da se tek sada iz postelje digao. Njene sestre odavna to nekadašnje bogatstvo prežalile i poudavale se za sitne trgovce, bakale, vecinom skorotecnike, dok se Sofkina mati, Todorica, od svih tih sestara odvajala. Bila više muško nego žensko. Višljasta, suva i crnomanjasta. I niko se nije mogao nadati da će iz nje kakva lepota izaci. Ali ne prevarilo to njega, efendi-Mitu. Cim je takvu video, odmah, znajući u kakvu će se lepoticu docnije razviti, na iznenađenje i čudo svima, a najviše na užtrb dotadanje svoje gordosti i gospodstva, uzeo je za ženu. I zaista, nije se prevario. Kao iz vode, posle godinu dana udadbe, Todorica se razvila i proleplšala u pravu lepotu.

Ali njega to brzo zasitilo, te opet nastavio svoj stari nacin života. Kao i pre, kada je bio neženjen, moralo se njemu isto tako gore odvojeno nositi, i rucak i vecera. Retko je silazio među njih, još rede se sa njima razgovarao a kamoli da je hteo što god po kuci da vidi, nadgleda. A docnije, kad mu žena rodi Sofku, morala je sasvim da se odvoji od njega i da spava dole, sa svekrom i svekrvom, samo da bi on mogao što spokojniji i mirniji da bude. A opet uvek, cim bi mu se ukazala prva prilika, gledao je što pre da ode na kakav put, tobož po trgovinu. Istina, tada vec nisu, i to zbog oskudice u novcu, trajala dugo ta njegova putovanja, ali ipak su bila cesta. A najviše su padala u ona doba godišnja kada je nekada, još kao mlad, išao na ta putovanja i nauke. I cak za vreme tih putovanja umrli mu otac i mati, Sofkin deda i baba. I kao da ga glasnik nije mogao na vreme naci kada se to desilo, te nije mogao stici da ih bar vidi mrtve.

Ali pored sve te njegove odvojenosti i usamljenosti od kuće, od rodbine, pa cak i od svoje žene, u kuci se ipak živelo isto onako raskošno i u izobilju. Sofkina se mati, vecito zahvalna što je on nju uzeo, uzvisio je k sebi, pokaza, više nego što su se od nje nadali. Kao da je bila iz prve i najbogatije kuće, tako je nameštala sobe, tako je gotovila jela, dočekivala goste i rodbinu. I dalje se rodbina tu skupljala, dolazila. Ona, mati joj, gledala je da prilikom svakog praznika, slave, imendana bude uvek sve lepše i raskošnije. A na njegovu tu vecitu odvojenost, usamljenost od svih pa i od same nje, svoje žene, nikada ona cak ni izrazom lica, pokretom, a kamoli recju da što god pokaza.

Tek docnije, kad Sofka poodraste, on je više radi nje, Sofke, nego radi matere, počeo se kao raznežavati, i poneki put prilaziti k njima. Sam je počeo Sofku uciti da cita i da piše. Pokatkad, uvece, kad bi on dolazio kuci, a dole, ispred kujne, među materom i među ostalim ženama bila i Sofka, i kad bi mu ona poletela u susret, on bi onda, grleci je, dolazio sa njom. Sofka bi tada osećala po svojim obrazima njegove ruke, prste, kako je šašolje oko vrata, po bradici i po grguravoj kosici. I sada, kad se toga seti, Sofka bi počela da oseća onaj miris njegovih prstiju, suvih, nežnih i pri krajevima malo smežuranih, miris njegova odela a narocito rukava, iz kojeg se ta njegova ruka pomaljala i nju grlila i k sebi privlačila.

- Pa kako si mi, Sofkice? Jesi li bila dobra? - saginjuci se k njoj tako raspoložen, zastajao bi sa Sofkom ispred kujne i počeo da se ili sa materom razgovara ili sa ostalim ženama zdravi, a ne, kao dotada, da, i ne zastajkujuci i ne gledajuci ni ko je tu, a kamoli zdraveci se, odmah se penje, ide pravo gore, u svoju sobu.

Svi bi se tada oslobodili, a narocito mati joj, koja jedva dočekujuci tu priliku da se i ona sa njim, najviše radi ostalih žena, što god razgovara, šali, počela bi tobož Sofku kod njega da panjka:

- Dobra! Celo jutro juri i trci kroz baštu. Ne mogu da je zadržim. Samo kida cvece i baca.

Sofka, jednako osećajuci na sebi njegovu ruku i grleci mu kolena i široke cohane cakašire, i tada još, onako mala, pa je vec znala da će to materi ciniti radost i sreću, mazeci se oko oca, počela bi da odrice i da se pravda:

- Nije, efendijice, nije tatice! Nije, živ mi ti!

On, uzimajuci je u narucje, nosio bi je sobom, gore, u onu njegovu sobu.

I ako bi tada počeo da pada mrak, dole kod matere niko od posetilaca ne ostao, on bi onda počeo sa njome da se igra.

A najviše bi, mecuci je na minderluk, klececi ispred nje, uzeo njene rucice da obvija oko svoga vrata, svoju glavu da meće u njen skut i da je gleda nekim tako širokim, cudnim i dubokim pogledom. Kao da mu iz samih ociju suze idu, usta pocnu da se pokrecu i vlaže se.

Nikako ne može da je se nagleda, jednako kao u Sofkinim ocima i ustima nalazeci i secajuci se necega. Ko zna cega? Da li necega neprežaljenog i nenadenog? Da li što ovako lepa Sofka nije muško, njegov naslednik? Da li što ga, njene tanke usnice, detinje ali crne oci i malo, tamno celo, sa vec dugom kosom, podsecaju na mater, na onakvu kakvu je prvi put video, prvi put se njome zaneo?

Noseci je na rukama po sobi, grleci je, govorio bi:

- Sofkice!... Tatina Sofkice!

I sve bi je jace grlio, tako da se Sofka i sada seca njegove skoro izbrijane brade koja bi je tada pocela po licu da grebe.

I, ako sve to njegovo iznenadno raspoloženje, ta bujnost, ne bi bila prekinuta slucajnim dolaskom nekoga ili ma cim drugim, onda bi i mater k sebi zvao. Tada bi zajedno veceravali, zajedno sedeli gore, u njegovoj sobi. I Sofka ne pamti slade vecere od tih.

I sutra nastali bi tako isto srecniji dani. Kolima bi odlazili u Donje Vranje na civiluk. Ali niko više sem njih troje i Magde.

U kolima, na prvo mesto sedao bi on. I kao svakada, izvaljen na sedištu, sa jednom nogom opruženom i po njoj opušenom rukom, obucen u cohano odelo, ali ne kao ostali, vec u nekom narocitom za njega kroju. Cakšire malo uske, bez gajtana, jer su one lakše i skuplje staju zbog težeg šivenja. Suva, duguljasta, malo koščata lica ali svagda stegnuta izraza ociju i usta i sa malo visokim celom i jednom po njemu nabranom, poprecnom borom ispod kose. Ispod cela su bile njegove uvek umorne, uvek upola otvorene oci. Onom drugom rukom držao bi Sofku na kolenu, a ona bi bila tada okicena i obucena kao vec velika devojkica. Cela kosa bila joj povezana, svi zuluvcici izvuceni oko cela i ušiju, a pretrpana mintanima i nakitima. Sprocu njih sedela bi mati. Ona, sigurno okupavši se za ovaj izlet, bila sva rumena i svetla. Njene oci, one njene cuvene krupne oci sa izvedenim obrvama i vrelim jagodicama, tako bi joj se sjale a usta srecno igrala.

Kola bi silazila naniže. Ulazila bi u onaj prolaz, uzan i pritešnjen zasadenim vrbama i iskopanim jendecima, ali zato pun svežine. Onda bi izlazila i išla ka onoj ravnicu, podjednako ravnoj zbog zasadenog kukuruza i duvana. Tada bi se sve brže primicali. Magda gore, kod kocijaša, usred korpi i zavežljaja sa jelima i pitama, vec ne bi mogla da izdrži a da se ne zdravi i razgovara sa seljacima prolaznicima i radnicima. Uostalom, ona je jedina i odgovarala na njihove pozdrave, pošto on, efendi-Mita, sa Sofkom u krilu, zavaljen, nije gledao ni u koga vec jedino u ono svoje ispruženo koleno, narocito u svoje lakovane, plitke, i to duple, prave turske cipele. Ili je bar tako izgledalo da samo u to gleda, da ne bi valjda primecivao te pozdrave i morao na njih odgovarati.

U civiluku, ograđenom zidom i topolama, odmah do reke, punom svežine i hlada, cak i zime usred leta, proveli bi nekoliko dana. Otac bi bio ceo dan dole, u bašti, izvaljen na jastucima, opkoljen tacnama duvana i šoljama od ispijenih kafa. Mati gore, na kuli, sva srecna, jednako je bila na prozorima od soba, koje tobož vetri i paje. Magda vecito u svadi sa civcijama i slugama što joj ne donose kako treba iz sela maslo, sir, pilice, da se vecera ne zadocni. Uvece veceravali bi uz pice koje bi se u reci hladilo, i uz ono nocno izdvojenje i jace žuborenje reke, klaparanje vodenica, a više njihovih glava jednoliko, kao iz daleka, šuštanje topola, njihovog gustog, socnog lišca. Posle, dok bi mati nameštala gore postelje, otac bi ostajao da pijuci leškari.

A cesto, isprva tiho, za sebe, docnije jace i glasno, poceo bi da peva. Pa se tek zanese, pocne na sav glas. Mati ne sme da ga prekida. Samo ga otud, iz obasjane sobe, sluša. Sofka po materinom licu vidi da ona reci u pesmi ne razume, strane su joj, ali se vidi koliko ih oseca, kako od sreće, razdraganosti, cisto treperi i otvorenih usta guta odozdo njegov glas koji se sve više pocinje da razliva po bašti, reci i topolama tako cudno, strasno i toplo.

Docnije, kad bi mislio da je Sofka vec zaspala, dolazio bi i on gore sa još nepopijenim vinom u stakletu i produžavao pesmu, mater metao na krilo, rasplitavao joj kose i jednako pevajuci grlio bi je i ljubio u lice i usta.

Kroz nekoliko dana vracali bi se kuci. Otac, istina kao umoren, kao povucen u sebe, ali zato mati presrećna. Ne bi mogla Sofke da se nagrlu i da je se naljubi, jer eto njoj, svome detetu, Sofki, ima da zablagodari, što joj se opet vratio, on, njen muž, i njegova ljubav.

III

Posle dode rat i oslobođenje, nestanak turske vlasti i gospodstva, pa i nestanak Sofkinog oca, efendi-Mite. Sa Turcima i begovima i on prebegao, i tamo u Turskoj poceo da se bavi, tobož trgujući s njima. Retko bi otuda ovamo prelazio. I što je Sofka bivala veca, on je sve rede dolazio; u godini dana jedanput i to obicno nocu. Ostane po dva i tri dana, ali nikuda iz kuće ne izlazi. Cak i najbližu rodbinu, striceve i tetke, ne prima.

I Sofka se seca da su ti dani bili najgori. Jer posle svakog njegovog ponovnog odlaska u Tursku, mati bi joj po nekoliko dana išla slomljena i ubijena, a to sve zato što je jedino ona sve znala. Znala je da on tamo nema nikakve trgovine niti kakve poslove, još manje da odlazi zato što tobož ne može da se odvikne od mešanja i druženja sa tim begovima i Turcima, vec da je u stvari sasvim nešto drugo.

I onda bar nju ne treba da laže, bar pred njom ne treba da se pretvara. Znala je ona da on beži iz straha od sirotinje koja ce, ako nije vec, a ono sigurno doci, kao što je znala da im još odavna, i pre oslobođenja, imanje, a narocito civluci i vodenice nisu kao što treba. Istina, jednako su se zvali njihovim, ali bericet se nije, kao nekada, dovlacio sav; vec jedva nešto, ko zna koji deo. Više je izgledalo da je to od njihovih seljaka, civcija, kao neki poklon i dar, negoli napolica. A vec arende i zakupi od vodenice toliko su unapred i ko zna za koliko godina uzeti i toliko zamršeni, da je to bilo gore nego i sama prodaja. Ali o prodaji, osobito njemu, efendi-Miti, nije se smelo pomenuti. Voleo je i pristajao na sto puta gore pozajmice, uzimanje novca pod interese od zeleniša, nego da se ma šta proda i otudi. Pa i ta uzajmljivanja, zalaganje imanja, morala su biti ispod ruke, u najvećoj tajnosti. Kao uvek, sve je to izvršavao Tone, njihov glavni momak, koji je još pod dedom Sofkinim bio doveden sa sela. On se posle toliko izvežbao u racunima, da je, kao njihov zastupnik, jednako gore u caršiji, u njihovoj magazini sedeo. On je sa seljacima i civcijama ugovarao, davao imanja pod zakup i arende, kao što je i novaca uzimao u ime njihove kuće. I vec je tada, kako se šaputalo, pored svoga gotovog novca, imao svoju kucu, a od njih, svojih gazda, od cetiri i više godina nepodignut ajluk. Ali on je bio sve i sva, osobito kod Sofkina oca. Nikada ga ovaj nije pitao od koga je uzeo novac, koje imanje zato založio i pod kojim uslovima. On, Tone, imao je samo da njemu donese novac i da to niko ne dozna - a sve ostalo bilo je sporedno.

Ali posle oslobođenja došli su sudovi i parnice. Narocito kada se moralo sa seljacima i civcijama da raščiscuje, da se zna cija je zemlja: da li gazdina i turska, da li njihova. Tada se videlo da im, posle svega, od njihovog imanja nece ostati ništa. A što je najgore bilo za Sofkina oca, još ce pored svega morati da ide pred sudove i tamo on, efendi-Mita, da se zaklinje, svada - i to s kim? - sa svojim doskora slugama! Zato je od svega digao ruke. A mogao je, samo da je hteo ne priznati nijednom svome civciji da je šta od njega uzimao, kao što su druge gazde i ucinile, te ponovo došli do vec procerdanog i prodatog imanja.

- Eh, zar da me seljacki hleb kune i suza njihova proklinje? - gorko, velikodušno je odbijao od sebe.

Ali tako isto nije hteo niti smeo da doceka ni ono drugo - otuđivanje, prodaju imanja i obelodanjivanje svega što bi moralo da nastane. Zato je, odmah po oslobođenju, i on sa ostalim begovima i Turcima otišao i prebegao u Tursku, ostavivši Tonetu da, kako zna i kako hoće, on to svršava i raspravlja. I Tone je sa advokatima, kojima se tada, posle oslobođenja, sva varoš napunila, i koji su cak i na mamuzama napoleone nosili, sve lepo uredio i precistio, tako da ništa nije ostalo. Ostalo je samo nekoliko njiva i vinograda, i to njive udaljene, a vinogradi zaparloženi. Od vinove loze ni traga, do samo goli i racvasti kestenovi. Jedina njiva što ostala a vredela bila je do Morave, do mosta kad se ide u Banju.

I kad je Tone došao da to sve kaže Sofkinoj materi, ona, po njegovom licu, izrazu i treptanju ocima, videla koliko je on pri tom ukrao, nagrabio se. I to on, njihov sluga, koga oni odnegovali i podigli na noge! Ono malo novaca što je poceo da broji htela u lice da mu baci. Ali zar ona, Todora, pred njim da se pokaže! Jedino, kada Tone, praštajući se od nje i kao tražeci blagoslova i izvinjavajući se što sad mora da ih ostavi i preduzme svoj ducan, trgovinu na svoje ime, jedva tad, toliko je glas gušio, što mu odgovorila:

- Ako, ako, Tone!

- Pa, snaške, iako ja više nisam kod vas... - A da beše sreće, ja do smrti nisam mislio da napuštam vašu kucu. - Eh, zar vašu kucu ko da napusti?!... ali, iako više nisam, opet, uvek, kad god ti što zatrebam, samo pošlji, javi, i tu sam ja da ucinim, poslušam.

- Dobro, dobro.

I ne moguci da izdrži, dok ne ode i ne izgubi se na kapiji, sav srecan, ponizan, cisteci oko sebe po svojim haljinama, a narocito cipele, i nameštajući jaku oko vrata - Todora, tresuci se od bola, jada, srama i nesreće, okrenula se i, pre no što je on izašao, ona

ušla u kucu, i tamo, ko zna gde, u kakav kut i polumrak srušila se placuci i grcajuci.

Ali ipak znalo se da se to nikada ne sme doznati. Ni rodbina, niti iko. Ono što preostalo, osobito tu njivu oko Morave, Magdini su sinovi uzeli da rade tobož na ispolicu, a u stvari više davali nego što od nje dobivali, kao znak blagodarnosti što im je zemlja, koju su pre kao civcije držali, sad postala njihova. Tako isto i Magda gotovo nikako se od njih, od kuće im, nije odvajala. Cele bi nedelje presedela tamo na selu kod svojih sinova i snaha gde je bila kao neki starešina, jer joj muž umro, ali, cim bi došla subota ili kakav praznik, odmah bi ovamo do njih dolazila, uvek donoseći ponešto, a najviše brašna, masla i sira, od cega bi posle Sofki i materi po nekoliko dana trajalo. I onda ovde, kod njih, slušajući i trzeci, presedela bi praznik i još koji dan. Tako isto i ostali seljaci, predašnje njihove civcije, i dalje su kod njih dolazili, uvek donoseći ponešto, nikad ne spominjući da je zemlja sada njihova, te se zbog toga u prvo vreme nemanje nije baš tako jako ni osećalo. I zato je materi Sofkinjoj iz početka dosta olako išlo i ispadalo za rukom da se ništa ne primeti, već da, kao i pre, cela rodbina, narocito stari stricevi i tetini, uvek bivaju pocašćeni ljutim rakijama i dobrim picem i kafom.

A kad dode slava, Uskrs, Božić, isto je onako bilo namešteno i spremno, i ona, mati joj, u najlepšem odelu, povezana, zakicena cvećem. Sofka tada uvek u novim haljinama, svilenim, od najnovije i najskuplje basme koja bi se u varoši pocela da nosi. Celog dana, vesele i srećne, dočekuju goste. Čak i sviraci dodu i odsviraju. A na pitanja o njemu, efendi-Miti, mati bi odgovarala: kako joj je baš pre neki dan poslao novac; i dolazio čovek da joj kaže kako on još ne može doci. U nekom je velikom poslu. Gledaće da bar na jesen dode; i kako je Sofki poslao baš tu basmu, da joj se nacini haljina...

I zaista, i sama Sofka s početka nije znala otkuda materi novac za te njene uvek nove i skupe haljine. Ali ubrzo se Sofka dosetila. Videla je: da joj mati zato tako skupe haljine daje, da bi je tom skupocenošću uverila kako zaista to on, otac, šalje, bojeci se da ga ona, kao svako dete, ne bi sasvim zaboravila ili ga čak omrzla što nikako k njima ne dolazi, što nju i "mamu njenu" ostavlja uvek tako same. A svi ti ljudi, sluga, koji su tobož donosili te njegove poklone, uvek su dolazili kada Sofka slučajno nije bila kod kuće, te ih ona nije mogla videti.

Ali sve je to materino upinjanje bilo uzaludno. Isto tako kao što je za to materino zavaravanje znala, znala je i za sve ostalo što se oko nje događa i zbiva. Osobito ono otimanje rodbine oko nje, Sofke, kada su ona i mati ostale same posle oćevog napuštanja, tobož prelaženja u Tursku. Tetke, strine utrkivale su se kod koje će Sofka još onako mala, biti u gostima; kod koje će što duže ostati i biti gošćena i čašćena, i to toliko, kao da je ona kakav star čovek. A Sofka je i tada već znala da sva ta ljubav i nežnost rodbinska dolazi kao od neke slutnje, predosećanja nesreće koja već pocinje da se događa. I zato su oko Sofke trćali svi i kao ulagivali su joj se, što su hteli time svoj rodbinski dug prema njoj da oduže: da je bar sada ugoste, pocaste, dok se ta nesreća nije dogodila, i da, kada tom nesrećom budu rastavljeni i nemajući kada o cem drugom da misle, bar ih ona, ovako mala, ima onda u dobroj uspomeni po njihovom dobru, po ovom njihovom gošćenju, čašćenju, i kao takve, bogate i dobre pamti ih i seća ih se. A pored toga, zato su se još oko nje otimali u ljubavi, što su svi oni ne predosećali nego nacisto s tim bili: da je ona, Sofka, poslednji izdanak od porodice, glavne kuće; da će se njome svršiti i utrti sve. Ali ipak, pored svega toga, izgledalo je da se otimlju oko nje najviše radi njega, oca joj efendi-Mite, jer mada ih je on ostavio, ipak ga oni još toliko poštuju, da eto sada njegovo jedinice i ljubimce gotovo što na rukama ne nose, i kao kap vode na dlanu ne čuvaju.

A da je zaista sva ta njihova ljubav bila više radi oca joj nego radi nje same, Sofke, ona je videla i po samoj materi. Jer docnije, kada Sofka počne da pokazuje znake ženske lepote; kad joj njene drugarice u igri počne odjednom, iznenada, da zastaju i unezverene njenom lepotom, bujnošću prsiju, kose, da, diveći joj se, uzvikuju: "Ao, Sofke! Jao kakva si i kolika si!" - otada je mati ne pusti samu. Otada kapija nije smela da ostaje povazdan otvorena. Sofka sama ni na kapiju, ni kroz kapidžik u komšiluku, pa ni među same ženske, nije smela da ode, a da je mati ne pregleda, ne vidi kako je obućena. Makar bila u najvećem poslu, a Sofka htela da ode u komšiluk među drugarice, ona bi, ostavljajući posao i brišći ruke o kećelju, dopracala je do samog kapidžika i susedne bašte, jednako nameštajući je i doterujući je... Jer, zaboga - govorila bi joj tada mati, sva srećna - otkada ona sme dopustiti da Sofka ma kakva izade. Taman! Treba onda još i on, njen otac, slučajno da naide, zatekne je takvu, ili da čuje da je takva, ovlaš i kako ne treba obućena, pa kako bi onda smela na oci da mu izade a kamoli da se usudi i da ga pogleda!

Medutim, sve to nije trebalo. Odavna je Sofka za sve to znala: i zaštita otac jednako tamo sedi u Turskoj; zašto ovamo k njima sve rede i rede dolazi, tako da ga je pocelo da pamti i da ga se seća samo po tim njegovim noćnim dolascima, u malo već olinjalom odelu, potamnela, kao suva, a u stvari zborana lica, ali još jednako svežeg, obrijanog, vlažnih usta, još vodnjikavih ociju a uvek sa brojanicama, u lakovanim cipelama i belim carapama... Pa onda isto tako je znala, kada bi oni mislili da ona uveliko spava, za ono njihovo, materino i oćevo, dugo, noćno sedenje, cele noci nemo, bez reci, a iz ociju im se vidi: kako sve ovo treba jednom svršiti, ne može se više, treba bežati, prodati i kucu i sve... E, ali šta će onda grobovi na groblju, pa rodbina, pa osobito, šta će svet kazati!

IV

Sofka je oduvek, otkako pamti za sebe - znala za sve. I kao što je, nikad ni za šta ne pitajući, osećala i razumevala sve šta se oko nje događa, tako je isto znala i za sebe šta će s njome biti. Još detetom je bila sigurna u kakvu će se lepotu razviti i kako će ta njena lepota s dana u dan sve više poražavati i zadivljavati svet. Jer zna se da sada samo ona, samo iz njine kuće, jedino još "efendi-Mitina" kći što može biti tako lepa, a nijedna druga.

I ne prevari se.

A kao što je unapred predviđala, ta je njena tolika lepota učinila ako ne gordijom, a ono srećnijom. I to ne zato što je njome muškarce zaludivala i mucila, nego što je zbog nje i sama sobom bila zadovoljnija. Samu je sebe više negovala, više volela, jer je znala da kod nje neće biti ona obična svakidašnja lepota, kada se postane devojkom, i koja se sastoji u bujnosti i nabrekutosti snage, nego ona druga, istinska, viša, jaca, koja se ne rada cesto, ne vene brzo, sve lepša i zanosnija biva i od koje se pri hodu i pokretu oseća njen miris.

Sve se to tačno zbilo i ispunilo. Jer, kada ne samo što poraste, već prede i dvadesetu, i, pošto je bilo poznato da se svaki ne sme usuditi nju da zaište, čak prede i dvadesetpetu i šestu godinu, ona i tada ne samo da je jednako još bila lepa, nego i raskošnija i zanosnija. Samo što joj nestalo one gojaznosti i suvišnosti mesa, dok sve drugo na njoj neprestano je sve lepše i izrazitije bilo. Ramena i pleća jednako su joj bila jedra, puna i razvijena; gornji deo ruku, mišice, bile su obilje i jedrije, te je zajedno sa punim joj plećima činile i dalje vitkom i pravom, i zbog toga joj se svakad stas i bedra jace isticali. Malo dugih, suvih ruku, sa, istina, suvim ali nežnim prstima i sa još nežnijim, više dlana oblim i punim clankom ruke koji je pokazivao svu belinu njene kože. Lica ne toliko sveža koliko bela, nešto malo duga, omekšala, koščata ali sa čistim i visokim celom, crnim, krupnim, malo uskim očima, uvek vrećim jagodicama i stisnutim tankim ustima, tek pri krajevima vlažnim i strasnim. A od cele lepote njena tela koja joj je bila stala, kao skamenila se, da se ne bi trošila, jedino kosa, kako joj je još u početku počela rasti, tako joj je i tada jednako bujala i rasla. Kosa je bila crna, meka, teška, tako da ju je uvek osećala kako joj, kad je raspusti po vratu i plećima, lako i senovito leži.

Ali što je Sofku najviše uznemiravalo, to je što, otkada ona počela da raste i već se i razvila u ovu svoju čuvenu lepotu, on, otac, sve ređe dolazio. A ona je znala da je to sve zbog nje. Kao da se nje boji. Prođe po čitavo leto, jesen, zima, pa se od njega ništa ne bi čulo, niti bi kakvog glasnika poslao. Docije čak i po dve i tri godine, a od njega ni glasa: ni gde je, ni šta je.

Mati da premre od straha. I to ne što se bojala da će sasvim ostati sirota, gotovo bez hleba, iako se uveliko počela da bori sa sirotinjom. Već je počela i gotovo prodala onaj gornji deo bašte iza kuće koji je gledao na ulicu. I to naravno prodala je "njihovom" Tonetu, pošto su samo njemu smeli da se poveru; pošto samo on ne bi pričao i iznosio svetu da je to njegovo, da je od njih sasvim kupio, nego će, po običaju, pričati kako je uzeo tobož od njih pod zakup. I to morao kao toliko da ih moli, dok su mu oni dopustili da tu podigne neke svoje magaze.

Dakle, ta već očigledna sirotinja nije toliko plašila mater koliko taj ocev sve ređi i ređi dolazak. Strepela je da ih, kako je počeo a znajući ga kakav je, naposljetku sasvim ne ostavi, i nikada se više k njima ne vrati. I onda, ne već ona - njeno je prošlo, ona je bila gotova i spremna na sve - nego šta će i kuda od tolike sramote i pokora njina i već ovolika velika i toliko čuvena Sofka?

A Sofka, gledajući svu tu muku i strah materin, više je nju žalila negoli sebe. I ona je sa sobom bila odavno izmirena. Još u početku, kad je počela da oseća kako joj se sve više prsa razapinju, pune, kako joj telo biva sve zaobljenije; kada se od svakog iznenadnog dodira, čak i od šuma i bata necijih koraka golicavo trzala i slatko uvijala, kada joj se od samog pogleda muških sva krv u glavu penjala, noge joj za zemlju kao prikovane ostajale i kada je osećala da ako bi taj muški ovamo k njoj prišao, da se ona od obamrlosti ne bi mogla maknuti, još manje mu se odupreti, odbraniti od njega - pa već tada, kada je dakle bilo najgore i najteže, već je tada ona bila uverena da nikada, nikada neće biti toga, neće se roditi taj koji bi bio ravan i dostojan nje, dostojan i njene ovolike lepote a i same nje, kao Sofke, "efendi-Mitine".

I pošto je još u početku bila uverena da nikada neće biti takvog koji će moći da bude veći od nje, da bi se ona osećala sva srećna, što takav, lepši i viši od nje i po svome poreklu i po svojoj lepoti, njenu snagu i lepotu troši i rasipa. Jer jedino bi takav mogao k njoj prići; jedino takvom bi se ona dala da je ljubi. A pošto je s tim u početku bila izmirena da nikada takvoga neće biti, onda je docije sve lakše to podnosila. Čak je bila i zadovoljna što je s tim nacisto. Jer posle toga nije imalo ništa što bi je bunilo, od

cega bi prezala. Za nju nije bilo ni od kakvog muškarca opasnosti i zato je mogla da bude sasvim slobodna. Mogla je, kad god hoće, da izlazi na kapiju i tamo stoji. Svakoga muškarca, mladica, gledala bi pravo u oči. Čak sama ulicom, i po komšiluku, kad god je htela, išla je. Ni nocu ne bi strepela. I zbog te svoje slobode, nijednoj svojoj drugarici nije zavidela, što se, i mlada od nje, odavno udala, već joj domaćin počeo da se bogati i ona ulazila u red imućnijih žena, gazdarica. Ništa i niko kod nje nije mogao da izazove zlobu i pakost. Jer, viša od svih i zato zadovoljna sobom, osobito tom svojom jedinstvenom lepotom, ona je ravnodušno sve to oko sebe posmatrala.

Nikada se nije ona, kao druge, stojeci na kapiji i videći kako joj se kakav muški približava, po običaju, sakrivala iza kapije i, tek kada onaj prođe, onda da viri za njim. Kad god bi je bilo na kapiji, mogla se videti kako stoji ispred nje slobodno. Nikada u kapiji, nikada u strani, ne krijuci se, a osobito ništa ne krijuci od sebe, još manje od svojih prsiju koja bi, da ih druga neka ima takva, suviše puna i jedra, pokrivala bošcom, prebacivajući je na sebe do ispod lica. Ona to nikad nije radila. Ako bi stajala, stajala bi na sredi kapije, sa iza sebe prekrštenim rukama i lako naslonjena o zatvoreno krilo kapijsko, sa komotno ispruženim nogama, prebacivši jednu preko druge. Slobodna, ništa ne krijuci na sebi, nikad sa izvucenom iznad cela šamijom i skrivenim cvećem po kosi, već uvek onakva kakva je inače unutra, u kuci, i sa još slobodnijim pogledom, uvek kao uprkos, na ravnodušnost naprcenom donjom usnom, zbog čega joj je uvek oko krajeva usta bila kao mala senka. Svakoga, koji bi joj se približavao, izdržljivo bi gledala i pratila, tako da bi ovaj gubio, kao sagibao svoj pogled, glavu i sa poštovanjem prolazio pored nje javljajući joj se.

Ako bi sa njim bilo još koga u društvu, koji je ne bi znao, ili bi čuo za nju, ali još je ne video, onda bi Sofka uvek za sobom, kad bi oni odmakli, čula razgovor:

- Koja je ova, bre, i čija? - iznenađen, zaprepašćen njenom lepotom a osobito takvim njenim drskim, slobodnim držanjem, pita onaj.

- Sofka, efendi-Mitina! - čuo bi se odgovor.

A u svima tim govorima o njoj, uvek je bio samo kao strah, divljenje i poštovanje, a nikad drugo, kao o ostalim ženskim. Zato je ona mogla uvek da bude slobodna.

I kao god što je tako slobodno, otkriveno i javno išla, stajala na kapiji, tako je isto i gore, na prozorima gornjeg sprata, što su gledali na ulicu i varoš, ne skrivena nego sasvim presamice i oslonjena gledala i sa ravnodušnošću sve posmatrala. Čeo dan videla bi se kako presedi gore, na prozoru, sa podbocenim rukama o obraze, koji bi joj se nadmeli i još više porumeneli, sa sastavljenim plečkama, sa nadnesenom celom gornjom polovinom, nihaljući se polako i osećajući draž u toj svojoj izvijenoj polovini, u ispupčenosti i razdvojenosti kukova, u dodiru prsa o pervaz prozorski.

Osobito je volela da praznicima, tako naslonjena i poduprta rukama, gleda dole po ulici, komšiluku i čak tamo oko crkve, u caršiji, jer se sve to videlo, pošto je bilo ispod njine kuće.

Ravnodušno, s podsmehom gledala bi kako se razilazi svet, osobito ženske, kada počnu iz crkve da izlaze gde su bile ne toliko radi službe božje, koliko da ih svet vidi u njihovim novim, tek tada prvi put obućenim haljinama. Eno mlada, puna i čista lica, Nata gazda-Milenkovih. Ona se uvek, svake nedelje, sa ocem i macehom vraća iz crkve. Otac ide iza njih, nasmejana, puna lica, i već ne u čakširama - a to zbog te druge, mlade žene, da bi i on izgledao mladi - već u pantalonama i kaputu, više gledajući u ženu nego u kćer. Ali, Nata to ne primećuje. Sva srećna što je tako otac svuda vodi, ide ona, a ne zna da on to čini sve zbog macehe joj, što nije u redu da on sa ženom izlazi a kod kuće ostavljaju samu i toliko već veliku devojkicu. Sofka bi uvek, kad god bi nju videla, sažaljevajući je gledala, kako o svemu tome ona ništa ne zna i kako sva srećna, uživajući u tim svojim novim haljinama, jednako se oko sebe okreće, da vidi da li je svi gledaju tako lepu.

Tako isto, koliko bi puta gledala i one kćeri Taška samardžije, više njine kuće, u istoj ulici. Ima ih četiri. Sve jedna drugu sustigle. Otac i mati bili su još seljaci, ali, pošto se obogatiše, njina deca, osobito te kćeri, brzo izišle na glas. Sve su jednaka odela nosile, većinom laka, tanka i u otvorenim bojama, da, svakako, time što više privuku pažnju. Lica i očiju nežnih, kadifjenih, da niko ne bi pomislio da su to kćeri njihove, osobito po oču im koji je bio bucmast i jednako tamna, debela, preplanula, seljacka lica. Sofka je gledala kako je od njih, radosnih što su tako lepe, što tako začudavaju, uvek bila poneka na kapiji, kako uvek otuda ovamo na ulicu istrčavaju, da sigurno koga bolje vide ili se tome bolje pokažu, da su tu, na kapiji, i da ga čekaju. I na svakoj službi u crkvi i na svakom veselju, igri, uvek ih je bilo. Čak nisu izostajale ni sa sabora po obližnjim selima i crkvama. Isprva bi dolazile u prostim kolima, sa ocem i materom, sa puno korpi jela i buklija vina, da tamo celog dana presede. Docnije, kad se još više obogatiše,

braca sasvim im porastoše, išle su na svojim kolima, i to lakovanim, sa federima, a bez oca, vec samo sa materom i kojim bratom. Pa i to ne izjutra rano, da celoga dana tamo sede, nego posle rucka, kada kao sav ostali bogati svet ide, koji, pošto odlazi svojim kolima i konjima, ide kad hoce, tamo malo postoji, pogleda i vraća se natrag ranije. Idu dakle više šetnje radi, negoli, kao ostali, prost svet, samoga sabora ili odmora radi, pošto samo tada praznikom može da se odmara i jela i pica radi.

Ali, pored svega što je ona sa sobom bila potpuno zadovoljna, što nikome nije imala zaštita da zavidi, te se zbog toga nikad nije osetila uznemirenom, još manje nesrećnom, ipak, nekako, uvek joj je zimi bivalo lakše. Da li što se tada biva usamljenijim, izdvojenijim od svega i svacega, jer se, u dubokim jesenima i dugackim a jakim zimama, biva sasvim sam. Samo što pokatkad mati ode u rodbinu, pa i to brzo, još istoga dana da se vrati. I to ne zato što bi ovamo, kod kuće, Sofka bila sama i zbog toga ona imala, kao ostale matere za svoje kćeri, kad ostanu tako same, da se boji cega ružnoga, da tada možda kakav muški... nego što je znala da sada, po zimi, Sofka neće moći izlaziti i otici u komšiluk da uzme što god, ako joj nešto bude potrebno. I sem tih materinih izlazaka, ta bi se zimska povućenost remetila još i praznicima i to kad su veci, kao Božić. Tada, usled dolaska gostiju, istina najuži, samo iz komšiluka, morao se čovek oblačiti i time kao ulaziti, pojavljivati se u život, dok sve ostale dane, cele zime bilo je sasvim mirno. Čovek je sasvim bio osamljen, sasvim ograden kućom i zidovima, i mogao se osećati potpuno slobodan, i do mile volje ostavljen samom sebi.

Zato su te zime Sofki bile lakše, slade, jer posle zime već joj nije bivalo tako, osobito s proleća. Uvek bi pocela da oseća kao neki nemir, kao strah. Da li što je dotadanja zimska usamljenost i povućenost prestajala i sav život, koji je dotada bio ograden i sprecavan i ugušivan mećavama i hladnoćom, tada je već pocinjao iz kuća da izlazi i po ulicama, po caršijama, crkvama, saborima, veseljima da se širi, mešajući sve meć sobom, i muško i žensko. I sigurno zato što bi je onda pocinjao obuzimati nemir, što je znala da će morati, da ne bi ostala sasvim zaboravljena - ne radi sebe, nego radi matere i kuće - i ona sa tim zajedničkim životom, sa svetom iza, izlaziti. A, međutim, ona ništa sa njima nije imala zajedničkog. Sve je za nju bilo to tako tuđe i strano.

Ali, što je za nju najgore bilo, to je, što je ona s godine u godinu, uvek s proleća i leta - a to nikome, ni sebi, nije priznavala - sve sa većim strahom i užasom pocela primećivati kako, što više stari ne lepotom i snagom, nego godinama, pored svakidašnjeg nemira zbog izlaska u svet, sve jace, sve jasnije se ispoljava, i, kao neka zmijica, pocinje da je čupa i drugi nemir, upravo užas: kako će sada, ovoga proleća i leta, možda na prvom saboru pred crkvom pojaviti se koja nova devojka, koja će nju svojom lepotom baciti već jednom u zapećak i učiniti je - usedelicom.

No ipak, uverena je bila da to ne može nikada biti. Dopuštala je da će možda sada, toga proleća, kao uvek, neka tek tada prvi put izvedena svojom mladošću i bujnošću, kao svaka novina, privući opštu pažnju; ali da će nju svojom lepotom moći da natkrili, to je bilo nemoguće. Ne sada, nego nikada. Pa čak i onda kada bi je lice možda izdalo, ipak je Sofka bila uverena da je ne može nikoj nadmašiti. I, ne daj bože da do toga dođe, Sofka je osećala da bi onda bila u stanju sve da baci. Da samo dokaže kako je ipak ta nije nadmašila, u inat javno, pred celim svetom bi se otkrila, pa čak i podala, samo da ih uveri kako njenoj lepoti, razbludnosti njene snage i vrelini i strastvenosti nije moguće da ikoja bude ravna. Da, strašno bi to bilo; ali ona ne bila Sofka, ako to ne bi učinila!

I onda, prestrašena time, unezverena, odmah bi pocela sebe da kori i grdi: što ona sve to da misli i uvek njoj tako što da dolazi što drugim ni na um možda ne pada. I dokle će ona tako? Zašto ona nikada srećna, nikada zadovoljna da ne bude? Kada će i ona već jednom ništa da ne misli, kao ostale devojke samo da živi i zbog toga da je srećna. Celog dana, od jutra do mraka, i ona da radi, da gleda kako će i što više dograbiti da pojede, a da od ukucana ko ne primeti; pa onda dobro da ruca, večera, i to slatko, oblaporno, da bi posle večere jedva dočekala kad će leći u meku postelju, u koju će se od umora gotovo srušiti i odmah zaspati. I onda tako svaki dan. Sve sudbini da ostavi, pa da, brekcuci od zdravlja i snage, sa nasladom čeka kada će je koji zaprositi, kada će joj biti venganje, kada će imati muža; kada će i ona, kao i njene udate drugarice, imati svoju kuću i u njoj biti domaćica, sa mužem iza po rodbini, po slavama, večerama, kao i po saborima, i svuda gledati kako će se što bolje provesti, što više jesti dobra jela i nositi što lepše haljine.

I čim bi pocela ovakve misli da joj dosaduju, uvek bi onda pocela silom samu sebe da goni da i ona bude takva. Tada obično odmah preduzme kakav posao, kakav težak i čuveni vez. Zagreje se, zarađuje. Sva se unese u posao. Celog dana ne dižući glave radi. Mati jedva bi je odvajala da ruca i večera. I što bi se posao sve više i jace ispod njenih ruku ocrtao, pojavljivao, slike se kao žive izdizale - a taj vez i šare bile su tako teške, da druga na njenom mestu tek ako bi mesecima mogla da ude u nj - ona bi se sve više i više u to unosila i odmah bi pocela osećati kako joj je drukcije. Mirnije spava. Ujutru je svežija. Na ogledalu vidi kako joj krvna zrnca pocinju po obrazima da izbijaju i da se zaokrugljujući šire. Jelo je slatko. Voda još slada. Oseća kako joj vazduh svež. I tada svaki čas, u svakom trenutku, bila bi u stanju da zaspi, i to slatko, duboko. Ali to ne bi trajalo dugo. Što bi se posao više približavao kraju, ona bi pocela da oseća kako postaje sve klonulija i ravnodušnija. Jutra joj već ne bi bivala onako sveža. Od

nemirna sna i glavobolje pocinju joj bivati tupa. Ona bi mislila da je to od umora i velikog naprezanja. Ruke i vrat bi joj drhtali, da bi joj glava dolazila teška a snaga joj sva izlomljena.

Onda bi pocela da ide ne znajući zašta i cisto da se vuče kao bolesna... dok, a to odjednom, iznenada, svu je ne obuzme ono "njeno": snaga joj u casu zatreperi i sva se ispuni miljem. Oseti kako pocinje sva da se topi od neke sladosti. Cak joj i usta slatka. Svaki cas ih oblizuje. Od beskrajne čežnje za necim oseca da bi jaukala. I tada vec zna da je nastalo, uhvatilo je ono njeno "dvogubo" kada oseca: kako nije ona sama, jedna Sofka, vec kao da je od dve Sofke. Jedna Sofka je sama ona, a druga Sofka je izvan nje, tu, oko nje. I onda ona druga pocinje da je teši, tepa joj i miluje, da bi Sofka, kao neki krivac, jedva cekala kada ce doci noc, kada ce leci, i onda, osecajući se sasvim sama, u postelji, moci se sva predavati toj drugoj Sofki. Tada oseca kako je ova duboko, duboko ljubi u usta; rukama joj gladi kosu, unosi joj se u nedra, u skut, i znajući za Sofkine najtajnije, najslade i najlude želje, čežnje, strasti, grli je tako silno da Sofka kroz san oseca kako joj meso, ono sitno po kukovima i bedrima, cisto puca. Ujutru nalazila bi se daleko od materine postelje i sa zagrljenim jastukom a sva oznojena. Danju, krijuci se i od matere i od svakoga ko bi došao, ceo bi dan presedela tamo iza kuce, u bašti. I tada bi, gotovo kao luda, pocela da razgovara sa cvecem. U svakom bi cvetu nalazila po jednu svoju želju, u svakom cvrkutu ptica pokoji neispevani, neiskazan uzdah i glas neke pesme.

I onda bi pocela da oseca ono što joj toliko puta dolazilo i što nikada sebi nije mogla da objasni... Sve, sve to: i ti snovi, i ova bašta, cvece, drvece, i više nje ovo nebo, a ispod njega, oko varoši, oni vrhovi od planina, i sama ona, Sofka, u isto ovako odelo obucena, isto ovako sedeci, pred istim ovim cvecem, pa cak i sama kuca, iz kuce glasovi i idenje ili matere ili drugih, i same reci, želje, naglasci, sve to, cini joj se, nekada, ne zna kada, u koje vreme, ali isto, isto je ovako bilo, postajalo i ovako se kretalo. I onda, što bi bliže vece, sve bi to, a i ona zajedno sa svim tim, kao da nije na zemlji, sve jasnije, izdvojenije, sve zanosnije, silnije bivalo, da bi ona, dolazeci iz bašte ovamo kuci, od razdraganosti i sreće cisto ruke više sebe dizala i umalo na sav glas ne pevala. Ali to nije smela. Samo se trudila da mati od toga što god ne primeti i zato, i ako ne bi bila gladna, samo da je ne bi mati zagledala, silom bi veceravala i odmah se odvajala.

Išla je tobož da leži, spava, a u stvari da što pre ostane sama sa sobom, i da onda, sasvim sama u noci, pokrivena jorganom, nastavi što jace grljenje, milovanje, tonuci i gubeci se od sreće zbog tih snova. I što je najglavnije, mada je bila uverena kako se neće udati, ipak, ipak svi su se ti snovi stapali u snevanje bracne sreće, bracne sobe, postelje, nameštaja... I taj san jedan isti: u velikoj, raskošnoj sobi, punoj izukrštane raznobojne svetlosti. Oko nje ostale sobe, takode nameštene, okicene peškirima i darovima što je ona donela... Dole, u dvorištu, bješe šedrvan, njegovi mlazevi, kaplje vode prema svetlosti iz ove njene sobe, žute se i šušte kao cilibar. Cuje se svirka. On, njen mladoženja, kao završavajući poslednje veselje, vec umorno, ali veselo, nestašno i razdragano se izvija, zanosi i prati pesme koje svatovi odlazeci od njih pevaju, ostavljajući nju i njega ovako same. On visoka cela, crnih, malo dugih brkova, a sav obucen u svilu i coju. Mirišu mu haljine od njegove razvijene snage. Ona ga ovamo, u postelji, u bracnoj košulji, u moru od te svetlosti, šuštanju šedrvana, u svirci, pesmi, ceka. I mada još nije do nje došao, ona vec oseca na sebi oblik njegova tela, i bol koji ce biti od dodira njegovih ruku, usta i glave na njenim nedrima, kad on padne i kad pocne da je grli i ujeda... I onda njega uvode. On prilazi. Poljupci ludi, besni; stiskanje, lomljenje snage; beskrajno duboko, do dna duše upijanje jedno u drugo.

Zato je ona tu samocu uvek volela. Cak, kad je sasvim sama kod kuce, mati joj ode ili na groblje ili poslom, pa se duboko u noc vec ne vraca, ona je i taj strah od mraka nekako rado podnosila. Uvek bi se tada povlacila gore i onda, zatvorena kapijom i zidovima, dakle osigurana, predavala bi se sama sebi. A da bi sasvim izbegla strah od samoće i mraka, sve više i više zanimala bi se sobom. Slobodno bi se otkopcavala, razgolicavala prsa i rukave i same šaljvare, da bi osecala kako bi jednim pokretom sve mogla sa sebe da zbaci. Onda bi se unosila uživajući u svojoj lepoti, osecajući draž od te svoje otkrivenosti i od golicanja vazduha. A koliko bi puta, cisto kao kakav muškarac, sa tolikom strašću pocela da posmatra svoje prave, krupne dojke, u kojima su se ispod beline kože, vec nazirale, kao odavno zrele, neke grudve.

Jednom umalo ne ucini ludost. Bilo je nekako na izmaku leta. Opet je bila subota - pazarni dan. Mati sa Magdom otišla na groblje. Padao je mrak, ali nekakav topal, zagušljiv mrak. Mati joj nikako ne dolazila, a ona kao uvek, ograđena komšilukom i kucom, jednako bila sama. Nemajući šta da radi, a ne smejuci da se kreće, sedela je gore u sobi i kao obicno bila je raskomocena. Cak i više nego obicno, jer je bilo tada, više nego ikada, obuzelo ono "njeno". Ali kao nikada dotada, odjednom poce osecati kako je pocinje za srce da hvata neizmerno duboka, iz tamne daljine sa slutnjom takva teška tuga, jad i usplahirenost: cime ce se sve ovo svršiti?! Da neće, a sigurno ce, sigurno - smrću?! I onda: cemu i našta sve ovo?

U tom cu kako iz bašte dolazi mutavi Vanko. I to peva. Sigurno pijan, kao svake subote od bakšiša što je dobio, slušajući po pijaci i caršiji. I pošto je dole, u kuhinji, video da nikoga nema, on se poce peti gore, ovamo k njoj. Ona se trže. Brzo se pokri i kao opasa. Ali odjednom joj dode luda misao od koje se sva oznoji. Što da ne? Pijan je - i neće znati; polunem je - i neće umeti kazati! I što da

ne jednom i to, o čemu se toliko misli, sanja? Što da ne vidi ona jednom kako je kada se oseti muška ruka na sebi.

Vanko došavši ovamo i videvši je, zaradovan što ju je našao, i pijan, srecan, mucao je i mimikom joj poce pokazivati od koga je i koliko danas dobio.

- Ba... ba... ba!...

Ali videvši kako se ona sa minderluka, med jastucima, onako raskomocena, i ne diže, ne prilazi, još manje mu odgovara, niti se smeje - on zastade ispred nje kao uplašen. Ali ona ga pozva.

- Daj ruku!

On joj pruži slobodno ruku sa ispruženim i raširenim prstima, i to levu, jer mu ona beše bliže njoj. Ona ga uze za ruku, ali ne kao svakada, za prste, već odozgo i više ruke za dlan, za onu četvrtastu i široku kost. Zatim ona vide kako mu se iznenadenom takvim njenim uzimanjem ruke, rašireni prsti zgriče, te, prinoseći je k sebi, ruka njegova dode joj onako crna, tvrda i kao neka šapa. Ali nije ona ta koja bi, kada nešto naumi, na po puta stala, ustukla. Brzo ga dovuce k sebi i držeci ga među kolenima i, ne slušajući njegove neprirodne glasove od straha i radosti, otkri svoja prsa i na svoju jednu dojku silom položi njegovu ruku pridržavajući je, pritiskujući je... Oseti samo bol i ništa više. Brzo, stresajući se od jeze, ustade. Ali on, obezumljen, lud, sa penom na ustima, iskrivljenim licem, gurajući je glavom u trbuh, grleći je po kukovima kidao joj meso i kao kleštima je vukao k sebi, da je obori, puštajući zapenušane lude krike:

- Ba... ba... ba!

I druga da je bila na njenom mestu, sigurno bi podlegla, izgubila bi se, ali ona, gnušajući se, samo ga odbaci od sebe i izade, zakopčavajući se.

V

Bilo je to pred Uskrs. Sofka, kao uvek uoci tih velikih praznika, ništa nije radila dole u kuhinji, već je bila jednako gore, na gornjem spratu, raspremajući i nameštajući sobe. Tako je bilo i sada. I da se ne bi prljala, bila je obukla neki stari mintan koji joj je bio tesan, te su joj se prsa cisto kršila. Tako isto, da joj ne bi prašina padala po kosi, bila je ovlaš zavila glavu velikom zejtinlijom, šamijom te joj je lice odudaralo jasnije i svežije. Vetrila je i pajala sobe. Njene nanule zvecale su po suhom doksatu gornjeg boja.

Dole, ispred kuće, dvorište je bilo davno poliveno i pocišćeno. Od kapije do kuće belila se kaldrmisana putanja. Iz kofe na bunaru curila je voda, i belasajući se spram sunca, kapala je po pločama. Trava oko bunara, po dvorištu, i čak oko kamenova po kaldrmi odudarala je tamnije. Od dvorišta pregrađena tarabama, zelenila se i pružala čak iza kuće njihova bašta. Pod strejama cevrljali su vrapci. Iz komšiluka culo se takode spremanje za sutrašnji dan: tresenje cilimova, ponjava, lupa i ribanje tepsija i sahana. Sa ulice dopirao je bat koraka. Uopšte dan je bio čist, topao, i pun životvorne, balsamske svežine, kao što su dani proleca pred Uskrs. Na dnu stepenica, odmah do kuhinje, sedela joj je mati, i kao da joj je bilo hladno, bila se ogrnula po ledima kratkom kolijom, škorteljkom, a u stvari najviše se bila ogrnula da joj ne bi prašina odozgo, gde je Sofka cistila, padala i prljala joj cistu belu košulju oko vrata i na prsima. I tako pokrivena tom kolijom, držala je tepsiju u krilu trebeci po njoj pšenicu, a u isto vreme pazeci da u kuhinji ne iskipi jelo iz lonaca što su krkljali oko vatre. Trebala je marljivo pšenicu, jer veceras se ide na groblje i iznosi mrtvima za dušu.

Na kapiji zveknu alka.

- Domacini!

Čak gore cu Sofka jak glas sa ostrim i stranim naglaskom.

- Sofke, udara neko! - doviknu odozdo mati. Sofka ostavi čišćenje i poce silaziti.

- Pa što ti, nano, ne otvoriš? - poce se ova neckati silazeci niz stepenice.

- Idi, idi, došao neko! - poce je žuriti mati.

Dok je Sofka išla putanjom pored bunara ka kapiji da otvori, vide kako joj mati hitro sakri tepsiju sa pšenicom i užurbano, mada je bilo sve cisto, opet nekoliko puta mahnu metlom ispred kujne i skloni neku krpu i još nešto ispod stepenica.

Sofka otvori kapiju i stade iščekujući da ude taj koji lupa.

Na kapiji se pojavi visok, obrijane glave Arnautin. Sofka se osmehnu, jer odmah vide da je to ocev glasnik, jedan od onih džambasa koji svake subote dolaze iz Turske ovamo, na pazar, i kupuju konje. Tako isto ona vide kako i mati joj, cim ovoga pozna da je Arnautin, covek iz Turske, dakle sigurno njegov glasnik, mada mu se, kao uvek ispred ovakvih velikih praznika, nadala, ipak, kad spazi da je zaista on to, poce se tamo, ispred kujne, unezvereno da vrpolji jednako okrecuci se oko sebe i nanovo gledajuci da li je sve pocišćeno i raspremljeno kako treba.

- Je li ovo efendi-Mitina kuca? - poce Arnautin glasno da vice ulazeci i kao dvoumeci i još jednom zagledajuci kapiju da nije slucajno pogrešio.

Sofka mu glavom potvrdi da je to. On ude i uputi se ka materi širokim koracima i zavucenim rukama u bele cakšire. I, mada se još nije bio ni približio k njoj, otpoce:

- Eto, pozdravio vas efendi-Mita i porucio mi da vam kažem...

- Ako, ako, dobro nam došao! - predusrete ga mati. I kad dode do nje, brzo mu iznese tronožnu stolicu da sedne.

- Sedi, odmori se! - poce ga nuditi usrdno.

Arnautin bojažljivo, kao ukocen, spusti se na stolicu. Mati, kao uvek pred svima tim ocevim glasnicima, stade preda nj, prekrstivši ruke na pojasu i s malo nagnutom glavom k njemu, da željno i s puno poštovanja sluša šta joj je muž porucio i naredio. Sofka ode u kujnu da Arnautinu skuva kafu. Arnautin, namrštivši se, valjda da mu jace odskoci ona pruga oko vilice i cela, koja je pokazivala dokle je voda doprla pri njegovom jutrošnjem umivanju, poce oštro da prica. Retko je u mater gledao, vec jednako u svoje jako žilave noge s debelim i dugim carapama od kostreti. Sofka po njegovom glasu vide da je kao ljut. I osmehujuci se, vec je znala zašto je. Sigurno je i on, kao i svi ocevi glasnici, kad k njima polaze, mislio da ce, kada ovamo dode, zateci majku i nju, Sofku, kao i celu kucu, malo sirotniju i onda da ce mu trebati da njega navlaš pred njima grdi i govori im: kako i on tamo u Turskoj ne živi bolje, i time njima daje kao neke naknade, utehe. A ono, evo, prevari se! Video nju, Sofku, i mater, koja mada je bila prevalila cetdesetu, ipak je još izgledala mlada i sveža. Oko joj još toplo, kosa joj se još kao zift crni i svetli. Istina, ima malo bora oko ociju i usta, ali se one i ne poznaju, vec se neosetno gube u svežini oblog joj i kao mleko, tako belog i nežnog lica. I kad je ovako lepa u svakidašnjem odelu, kakva li je kad je obucena!

Pa kako onda pred njim sada stoji smerno i kako bojažljivo raspituje o "svome coveku" grdeci sebe: što nije znala šta ce joj poruciti i iskati, te eto ne može sad odmah da njegovom glasniku to da. Nego, izvinjava se, ona ce to poslati predvece u han gde je ovaj odseo i to još po služi.

I Sofka, po izrazu lica Arnautinova, vide kako na njega sve to silno utice. I još kad on sagleda gde je Sofka kuvala kafu: kako otuda, iz tamne, široke kujne, odsjajaju oni njihovi veliki, teški poslužavnici, one žute široke tepsije; pa onda ispred njega, gde on sedi, suhe stepenice koje vode na gornji boj, a tamo do kapije stari šamdud sa racvastim kožastim stablom a do same kapije binjektaš koji je bio, istina, propao u zemlju, ali mu se još bleštalo njegovo mramorno teme. Sve to njega još više uplaši. Brzo, na velike gutljaje, posrka kafu, i odmah se diže žurno - i to ne sredinom kaldrme, vec krajem kao da je ne uprlja - jednako izvinjavajuci se materi: da se ona ne žuri, i kako ce on nju tamo u hanu cekati, dok ona bude gotova.

- Ce cekam, han'mo. Ako ne možeš danas, sutra, kada ti hoceš. Jedan, dva, tri dana, ništa nije što cu ja da cekam. Cekacu ja! - poce se pravdati odlazeci.

Mati ga otprati do kapije, a Sofka osta u kujni peruci šolje. Ali ona vide kako se mati, pošto otprati Arnautina i za njim zatvori

kapiju, vraća polako i cisto teško. Dode do bunara i tu ostade dugo, dugo. Posle skrenu i uputi se podrumu. Tamo dugo ostade pred vratima podrumskim, sigurno nešto zagledajući unutra, jer tek posle dugog vremena Sofka cu kako je ona otuda vice:

- Sofka, idi do Aritonovih i zovni Vanka!

Sofka ode i ubrzo se vrati sa onim istim Vankom. Vanko, kao uvek kad spazi mater joj, stade pred nju uplašen. Mati ga mimikom posla da ide u caršiju i zove joj Toneta. Vanko sve trceci ode.

Malo posle dode i Tone. Nasmejan i vec debela lica, kratko obrijan, u širokim mor-cakširama bez gajtana, s brojanicama, sitnim brzim koracima stade on pred Todoru, nekadašnju svoju snašku koja, dok je Vanko išao po njega, beše skuvala za nj kafu, iznela u žutoj taslici duvana, sve to metnula pred sebe, pa zavivši cigaru i pušeci je polako, cekala ga je.

- Snaške, zvala si me? - upita je Tone mecuci brojanice u pojas i kleknuvši ponizno ispred nje, uza stub kuce.

- Sedi, sedi - poce ga nuditi ona dajući mu kafe i duvana - zvala sam te, a nije bogzna šta. Znaš ti one naše bacve?

- Kako da ne, snaške? Pamtim još kad su pravljene! Morali smo kapiju da porušimo i razvaljujemo dok ih unesmo! Kako da ih ne znam!

- E, pa one, te... Sad nešto preturah po podrumu, pa mi padoše u oci. Znaš, sad godine nerodne i ne mogu da se napune, pa zato sam te i zvala, da te pitam: kako bi bilo, kad bi se ko našao da cuva u njima vino, da im ne bi obruci poispadali od suše. Ti vec znaš to. Radiš sa vinom. A za zatvor na podrumu znaš kako je vec siguran!

- A vec za to...

I Sofka po glasu njegovu oseti kako Tone vec unapred sve zna.

- Pa, snaške, - poce se on neckati - to bi dobro bilo! Dobro bi bilo da ja to... Imam ja nešto vina, pa kad bi mene htela pustiti...

- Baš dobro. Bolje ti nego tudin - odahnu mati.

- E dobro. Hvala ti! - nastavi brzo Tone. - Samo, snaške, znaš, ja ako mogu jednu ili dve bacve da zahvatim. Ostale, sve, samo je vaša kuca u stanju da napuni, a moja kuca i moja ruka ne stiza toliko, jer se zna naše tanko stanje.

- Pa koliko možeš, Tone. A za više dace Gospod!

- Daj, bože, daj, bože, snaške! I svakome neka da što želi. A kako je bata-Mita? Cujete li šta za nj?

- Jutros mi dolazio trgovac. Zdrav je. Ne može još da dode. Zakasao u trgovinu. Sofki poslao dizije za haljinu, a i novaca, da nam se nade za ovaj praznik.

Tone, mada je bio uveren da je sve obratno, ipak se cinio nevešt. Brzo ode, i po šegrtu posla joj unapred za celu godinu kiriju za te dve bacve, a docnije ce on vec i sve bacve da zauzme, pa i ceo podrum. Metnuce cak i svoj katanac na nj. Mati, kao uvek, ne brojeci novac (mada je svakad, u svakom njegovom fišeku, nalazila po nekoliko rdavih groševa), dade bakšiš decku, isporucujuci pozdrav Tonetu i njegovoj domacici.

Decko ode. Kapija se za njim zatvori. Sofka vide kako joj se mati ne diže, vec ostade tako jednako sedeci, gledajući zamišljeno u ispijene šolje kafe i prevrcuci novac u skut. Cak i ne cu kad se kapija ponovo otvori i na nju se slobodno provuce njina Magda.

Kao uvek, ude ona brzo, noseći puno zavežljaja. I, ne zastajući pred materom niti joj nazivajući boga, ode pravo u kujnu.

- A dode li? - trže se mati, kad je vide tamo u kujni.

- Eto, snaške, jedva stigoh, - poce da joj se pravda Magda. - Oni moji na selu uhvatili me tamo, pa de ovo, de ono. Ne može covek da ih se otrese. Jedva donesoh. Evo...

I ne pokazujući šta im je donela, kao da nije vredno njene pažnje, poce da trpa u kovcege belo brašno, a u sahanu i tendžere presno maslo i sir, što im je donela od svoje kuće i što su njeni celog posta brižljivo pribirali, samo da bi ona mogla što lepše i više ovamo njima, svojim gazdama, da ponese.

- Magdo! - ponovo je zovnu mati.

- Cujem snaške! - istrca Magda, a već joj bile umrljane ruke i zasukani rukavi od sudova što ih pocela da pere.

- Idi u Šareni han i pitaj za trgovca, Arnautina, - poce joj naredivati. - Nadi ga i pitaj: da li može što mešano da mu ponese. Posle svrati u ducandžik za basmu. Znaju već oni kakvu će da pošlju, kad je za nas. Samo brzo, jer posle moramo da idemo. Sad znaš.

- Znam, snaške!

I Magda, stara, suha, koščata, obučena pola seoski pola varoški, brzo navuče na bosa neke stare specene papuce i ode. I to ne ode na kapiju ulicom, već kroz kapidžike, bašte, kuće, kako bi se sa celim komšilukom videla, sa svakim zdravila, i onda prekim putem otišla u taj Šareni han. A Sofka je unapred znala kako će ona odmah toga Arnautina, i ne pitajući ga da li on može, poceti da savetuje kako će da pazi da se to što će poneti uz put ne pokvari i ne izlomi. I posle će mu ispricati o njima, svojim gazdama: Sofki, materi joj, ocu, a najviše o njenom dedi, kod koga je ona služila. I to ne zato da bi on od nje doznao za njih, jer po njoj ceo je svet morao znati za njih, nego kako bi tolikim svojim pricanjem ona Arnautinu pala u oči, te da posle on, kad odnese i isporuci pozdrav od sviju, uzgred kaže da je tu bila i neka starka, a on će onda, efendi-Mita, setiti se nje i znati da je to bila ona, njina Magda.

I zaista, Sofka posle nekog vremena kroz prozore odozgo ugleda Magdu. Izišla iz komšiluka i ode onom ulicom koja vodi pravo gore u caršiju, gde je pazar i gde su ti hanovi. I bojeci se da nije zadocnila, gotovo trci. Jednako gura čas na levu čas na desnu stranu svoju ovlaš povezanu kratku kosu na glavi. Čas pode lako, umori se. Jedva vuče na bosim nogama one specene papuce, čas ih izuje, uzme u ruke i potrci. Ali opet svakog se časa zaustavlja: ili da skloni koje malo dete sa sredine ulice, da ga ne bi koji konj ili tovar pregazio, ili da kome odgovori na pozdrav.

Posle dugog vremena Magda se vrati zajedno sa dva šegrti koji doneše čitavu rpu basme. Sofka je znala kako je sad Magda sa tim šegrtima navlaš prošla kroz komšiluk, da bi svi videli tu basmu za Sofku i zavideli joj.

Posle, pred veče, kad se poce dan kloniti, bilo je vreme da se ide na groblje. Zvona već stadoše da prodiru kroz gužvu i vrevu iz varoši. Gore do Sofke poce da dopire vika, blejanje stoke, i ukrocivanje otrgnutih konja s pazara, i razilaženje seljaka. Iz caršije se sve više i više dizala graja, vreva, šum, i to je sve brujalo i na sve strane mešalo sa prašinom, dignutom usled polivanja i čišćenja ispred ducana. Simidžije već počeo da se vidaju kako silaze iz caršije, razmislili se po sokacima što vode na drumove. Trce besomučno da dostignu mušterije. Zavalili se od korpe simita. Džepovi im, naduti marjašima, klata se oko njihovih nogavica. Oni razvalili vilice, optercavaju oko seljaka i silom im guraju i nude stare, podgrejane simite.

- Tetko, vrući! Tri za dvaest para!

A seljanke beže, sklanjaju se od njih, uverene da će im podvaliti. Ali najviše se sklanjaju i beže strepeci da ih ne pregaze konji pijanih seljaka, koji tamo po caršiji zastaju ispred svake mehane, da još ispijaju okanice, pa onda kao besni jure ovamo na konjima. Iz nedara im ispadaju stvari što su nakupovali i poneli svojim u selo. Gaze sve ispred sebe, naročito Cigane i Ciganke. Ciganke u novim žutim šamijama, starim anterijama, beže ispred njih i, kao da ih umilostive, okrecu se k njima i ponizno ih mole:

- Nemoj, gazda! Aman, gazda!

- Ćid bre! - krkljaju oni. Konji im se propinju nad njima, i one, smrtno uplašene, beže ma na koju stranu.

Dole Magda se uzrujala. Ne može da sačeka mater, dok se obuče, već uzela korpu s jelom i ponudama što će se nositi na groblje, i stala

ispred kapije. Metnula korpu na glavu, te joj svilen peškir prebacen preko korpe, svojim krajevima zaklonio celu glavu, i valjda zagrejana od one vreve, graje i caršije, svaki cas naviruje ovamo i vice:

- Hajde, snaške, vec sav svet ode na groblje!

A zaista, više njihove ulice, kroz kapidžike, iz sporednih ulica, gde nema meteža, vec se cuje kako idu žene, starke i sluge ka groblju. Neke prolazeci pored Magde zapitkuju je:

- Hajde, Magdo! Ode li i snaška Todora?

- Nije, nije! Sad ce - odgovara im Magda, tupkajuci papucama.

Sofka je medutim sišla i ovamo u kujni mater nameštala. Cisto je i Sofki milo što joj je mati, sada ovako obucena u novo, u toj svilenj anteriji, lakovanim papucama, skupocenom zagasitom kolicetu, koje joj tako toplo i pripijeno stoji oko polovine, došla sasvim lepa i sveža. Samo, valjda usled pomisli na groblje i plakanje, vec joj i sad oko vlažno a usta toplija. A Sofka je znala da je to, pored ovoga, i zbog današnjeg oceva glasnika. Mada otac po njemu nije kazao da ce doci, ona je ipak po tome slutila, nadala se da ce ih možda sada, za Uskrs, pošto nije toliko vremena dolazio - valjda jednom obradovati i doci k njima. Zato je ona sad, osecajuci se pred Sofkom kao kriva za te svoje nade i misli o njemu, svome mužu, stideci se te svoje slabosti, jednako krila od Sofke glavu i pogled i otimala se od nje da je tako dugo ne namešta i doteruje.

- Dosta, dosta, Sofkice! - prekidala je i zaustavljala Sofku, a ipak se videlo kako joj je milo što joj odelo tako lepo stoji.

Pošto materi lepo veza šamiju da joj jedri obrazi i ovalna brada odskociše, vezavši joj ispod grla belu svilenu i meku maramicu, Sofka izide zajedno s njome i isprati je do kapije.

I kad za njom i Magdom zatvori kapiju, ona se brzo, gotovo trzeci, ispe gore i kroz prozor otpoce ih odgledati. Vide kako mati joj ide cisto ponosna i radosna. Zanoseci i zabacujuci plecima sa svakom se ženom, kako koja iz komšiluka naide, zdravi. A sve one ili iza nje ili oko nje stupaju u društvu. Eno i tetka joj, Simka, cija je kuca odmah na čošku do druge ulice, crnomanjasta, suva, koja je odavna ostala udovica i vecito ide po sudovima parniceci se sa seljacima, nikako ne moguci da veruje da je njen pokojnik zaista mogao toliko da potroši i imanje seljacima da proda, a njoj i deci ništa da ne ostavi. Eno kako sa mladim sinom izlazi i, cim opazi Todoru, odmah joj prilazi ruci, ljubi je. I Sofka ovamo zna kako joj sada ona tamo sigurno govori:

- Kako si, snaške? Eto ja danas imala neko rocište u sudu, pa eto jedva stigla da i ja podem na groblje. - I produžuje sa njome put.

Mati, kao uvek iduci u sredi njih, ide napred, i kao predvodeci sve ostale, zamice naposletku sporednom ulicom, i gubi se ispred Sofkinih ociju. Sofka ostade i dalje nagnuta na prozor osecajuci kako joj šaljare dugo, teško padaju po kukovima i kako joj se puna pleca, usled tog njenog ugibanja i uvijanja, dodiruju. Ali odjednom se trže. Kroz prozore više nje, igrajući se i dobijajući ružicastu boju od crvenih cilimova, trnula je svetlost od sunca, koje zalazeci iza brda, snopovima je obasipalo varoš crveno, žarko kao krv. Medutim, iz varoši sve je više i više nestajao onaj žagor. U osvetljenom vazduhu, iznad glave caršije, pazara, samo se dizao i lelujava oblacak od prašine. A dole, iz kuće, iz kujne i one velike sobe, ništa se nije culo; takode ni iz dvorišta, ni iz bašte. Zato se Sofka i trže, jer uznemirena baš tom tišinom, mirnocom, predvečerjem, kroz raširene nozdrve, poce osecati kako se iz dvorišta pokrece i pocinje da osvaja onaj sveži baštenski cuv. Po bašti lišće šušti; iz trave i aleja cveca diže se onaj vlažan i jak miris.

A znala je kako ce se to sve više odvajati, snažiti i otuda kroz tu tišinu ovamo do nje prodirati. A ta ce se tišina sve više, sve jace širiti. Sve, kao umorivši se od dnevnog rada i svršivši što je trebalo, pocete da se povlaci, odmarati i cekati vecu, noc. Tek pokaže, zadocnelo, cuce se krcanje derma na bunarima, tek pokoji bat ulicom. Žureći se, ako prode tek pokoji sluga, cirać, noseći iz caršije što je gazda za kucu nakupovao, a obicno na mašine navlacene i ispeglane fesove, ili gotove haljine, uzete tek sada od krojaca. Jedino što ce se sa crkava, i varoške i šapranacke, neprestano zvoniti. A sve ce drugo postati tiše, mirnije i tamnije. I kao uvek, i tada se Sofka najviše bojala i plašila. Zato, mada je znala da je kapiju zatvorila, ipak bacivši šamiju na kosu i na prsa, side dole. Cisto sa strahom, grabeci, dok je još videla, ude u kujnu i zatvori vrata od one velike sobe. U samu sobu nije smela da ude, jer tamo, u kraju sobe, vec je bilo mraka. I kada i samu kujnu za sobom zatvori, oseti se slobodnija. Još jednom ode do kapije i, pošto se ponova uveri da je zaista dobro zatvorena, poce se vracati malo umirenija i staloženija.

I ona, vraćajući se od kapije, prolazeći pored bunara, kao svakada pri takvim vecerima, kada bi bila tako sama, zatvorena, počela osećati neku draž, i to draž pokretima tela. Ali baš zato nikako više nije smela da se vrati gore, na gornji sprat i tamo u onoj sobi sama da ostane, jer je znala da će je odmah početi da poduzima ono "njeno". Znala je da će, mada joj je sada mati na groblju, kroz nekoliko dana eto Uskrs i cela ova nedelja strasna i placna, kada čovek ne treba ni da se nasmeje - ipak, ipak, pored toga što bi znala da je greh, nju sve više i više obuzimati ti osećaji, ta draž, milje, golicavost.

I da sve to ne bi bilo, ona, tobož poslom, počela jednako švrljati po dvorištu, a najviše oko kapije, do koje je ipak dopirao žagor koji je hrabrio. Ali međutim iz bašte počela da bije svežina i to tako slatka i bujna. Sa groblja jednako je zvonilo, a nekako cudno, teško, odmereno, da od toga Sofki bi tako mucno. I ne znajući ni sama zašto počela da je podilazi vatra. Nije mogla da ode u kujnu, još manje da uđe u spavacu - onu prizemnu sobu, veliku, mracnu sa dolapima i kupatilom. Bojala se da se ko otuda iz onih otvora i rupa ne pojavi. Zato, pored svega što nije htela, što se ustezala, ipak pobeže gore. I tamo, u sobi, do prozora, na minderluku sede med crvene i meke jastuke cupavce. Snaga joj počela goreti, celo, ruke sve u znoju. Nije smela da se makne, a kamoli vrata i prozore da zatvori.

Ko zna dokle bi tako sedela da se već jednom odozdo, sa kapije, ne čuje tiho kucanje. Ne jako i silno, nego kao kad je čovek umoran, pa da ne bi privukao pažnju prolaznika on ovlaš samo kucne, tek da ga ovamo u kuci čuju i što pre mu otvore. Odmah za kucanjem čuje se umoran materin glas:

- Sofke, otvori!

Sofka, zaradovavši se, pade. A i vreme je bilo da se one, majka i Magda, vrate, jer su već zidovi oko kuće i kapije mirisali na naslaganu prašinu od današnjice. Ali dok ona side i polako počela iza kapiji, a ono Magda, koja je kao uvek bila ušla odozgo kroz komšiluk, da bi prekim putem pre matere došla i otvorila joj kapiju, već stiže i, ostavivši korpu u kujnu, preteče Sofku na kapiji.

- Neka, Sofke, ja cu! - odbi je ona, žurno otvarajući kapiju na kojoj je čekala majka, stojeći tromo, predišći od umora, a i od jela i placca na groblju.

- Dodoste li? - upita je Sofka kratko, uzimajući od matere peškir u kome su bile pre, kad su pošle od kuće, uvijene svece, bosiljak i cveće za groblje, a sada, kada se vraćale, bilo kolaca i drugih ponuda.

- Eto! - odgovori joj mati i uđe.

Sofka osta da ponovo zaključa i zatvori kapiju, slušajući kako Magda trči ispred matere da tamo pre nje stigne i u kujni raspremi, upali svecu i osvetli sobu, da joj se ne bi snaška, onako u polumraku, ulazeći spotakla o što. Sofka se za njima vrati osećajući kako je od svega ovoga postala mrzovoljna i umorna. Uđe i ona u sobu kod matere.

U kujni je već Magda radila. Palila je oganj na ognjištu i raspremala onu veliku korpu što je na glavi donela, sa puno ostataka od pite i jela što se nije moglo da razda, a još više od drugih pita i jela što su nadobivale u zamenu razdavajući po okolnim susednim grobovima. I svaki čas, kao svakada kada bi dolazila sa tih podušja, usled mnoge ispijene rakije, jednako nateže testiju sa vodom. I, da je ne bi umrljala, naslanja je o lakat ruke i njime izdiže i prinosi ustima, da bi joj pucalo grlo. Odahnjuje ne moguci da se pribere od žeđi. I tobož nije joj tako slatka i prijatna zbog zagorelosti od pica, već što nije htela za sve vreme, dok je bila tamo na groblju, da pije druge vode, iz drugih bunara, jer sve one ne valjaju, ne mogu ni da se prinesu ovoj vodi njihovoj, iz njihovog bunara, te odahnjujući, govorila bi:

- Oh, oh, što je slatka ova naša voda! E, baš je nigde nema!

I da zabašuri sve to, počela se okretati Sofki i, po običaju svom, pričati joj šta je bilo tamo, na groblju: koja je kakvu pitu umesila i šta donela za razdavanje; kad je došla, dockan ili rano; kako žalila i naricala; koga najviše od pokojnih spominjala: da li muža, oca, da li sina, svoje dete jedinca, i koliko, do kog vremena plakala; kako je bila obućena. A narocito sve to za matere onih Sofkinih drugarica, za koje je Magda slutila da ih Sofka ne voli, osobito Milenkovich, Trajkovich.

Mati, pošto je i sama bila umorna od svega, prekinu Magdu obraćajući se Sofki:

- Hajde da veceraš Sofke! Donesi, Magdo!

Sofka joj ne odgovori. Ali joj mati ne daje. Pokazujući glavom u kujnu na onu korpu sa jelom i komade pite, poce da je nudi:

- Uzmi, uzmi. Makar okusi. Znaš da treba i ti što u pokoj duše da uzmeš.

Sofka, mrzeci je da se odupire materi, pristade.

A nikada nije volela ta jela što se donosila otuda sa groblja. Uvek pored mirisa samih jela osecao bi se i drugi miris u njima, miris tamjana, pokapanog voska od sveca i suvih, istrulelih, oko krstaca izvešanih šimširovih venaca. Čak bi se osecao i miris one zemlje grobljanske, sa samoga groba. Magda, držeći široku siniju i nagnuta nad njom a nogama jednako gurajući ispred sebe na što je nailazila, da se ne bi spotakla, stavi je ispred Sofke. A na prvom mestu se isticalo jedno veliko parce pite, koje se i belinom svoga brašna i množinom jaja i sira odlikovalo.

- Evo, na, Sofke! - poce je Magda nuditi njim, pokazujući glavom. - Ovo ti je poslala tetka Stoja i molila me bogzna kako da te pozdravim: da uzmeš i okusiš od te njene pite. Od nje nije ni razdavala drugima. Samo je za tebe i mesila.

Mati, cisto surevnjiva na tu ludost te Sofkine tetke a svoje sestre, kao da ona ne bi imala da umesi Sofki što bi joj se jelo, vec eto ona, koja toliku decu ima, od imanja samo kucicu i vinograd, a muž joj gotovo nadnici - poce Magdu grditi:

- A što si joj uzimala? Što toliko parce, gotovo pola tepsije da ti da? Nema ni ona da jede, a kamoli drugome...

- Pa nisam mogla, snaške, - poce da se brani Magda. - Kada odoh kod nje, ona me jedva dočeka: "Sedi, Magdo! Otkad se nismo videle!" I onda daj rakiju, daj ovo, daj ono, i odmah ovo parce mi nudi. Čak je bila odavno spremila, odavno učila u peškir. "Na, Magdo! Ovo je za Sofku. Od cistog je mutmelj-brašna. Samo jaje i mleko. Zna tetka šta mi Sofka voli, pa je tetka za nju ovo spremila. I mnogo da mi pozdraviš Sofku, Sofkicu našu. Tetka otkada je nije videla! I kroz dan-dva, ako ugrabim priliku, gledacu da dodem i da je vidim"...

Majka znajući sve to, samo odmahnu rukom, da bi ova prekinula. Sofka gledajući tu množinu jela, pita, po tepsiji, uzimala je od svaceg ovlaš, med prstima i gotovo samo dodirivala ustima. A najviše je uzimala od tetkine pite.

Mati je jedva opet čekala da Sofka svrši sa vecerom. I zaista, cim se Sofka prekrsti i, obrisavši skut od mrva, odmace od tepsije, i Magda ponovo iznese u kujnu, mati joj se odmah diže. Odmah poce da se skida i raskopcava, naredivši Magdi:

- Hajde, nameštaj, Magdo! - I produži jednako da se skida, razvezuje šamije, da joj lice i pun vrat sa modrinama gde je jace bilo stegnuto, bivaju sasvim slobodni; da skida anterije, jeleke i pojase, te da joj se snaga, prsa i suviše pune joj ruke i mišice, oslobođeni tesnoce - mada je eto vec bila u godinama - ipak nekako još sveže i opojno pojavljuju.

Magda je za to vreme iznosila iz onih dolapa, gde su bile savijene spavace haljine, pokrivene belim caršavom, dušeke i jorgane. Istina, dušeci su bili skupoceni, teški, od same vune, ali stari, i pored najnovijeg, najoprانijeg caršava, kojim su opšiveni, nije moglo a da se ne oseca onaj vonj starih, toliko puta krpljenih, prešivanih a nikada nerastresivanih spavacih haljina. I valjda usled svakidašnje upotrebe i stajanja na jednom istom mestu, bili su gotovo uplesniveli. Takvi isti su bili i jastuci, cupavci, dugacki, ali sa grudvama. Takode i jorgani sa prvobitnom svilenom postavom, teški, topli, jer su bili od cistog pamuka, ali i tanki, proredeni.

Magda, pošto razastre, namesti, donese i metnu više glave testiju sveže vode, ciji je grlic bio zapušten zelenim lišcem, iznese sobom svecu u kujnu, da bi se Sofka i mati u pomrcini sasvim svukle i legle. A ona tamo u kujni, kao obicno, pre no što leže, poce da zatrpava, gasi i poliva vodom vatru u ognjištu, te da ne bi nocu ko zna kakva iskra prsnula, i bogzna šta se ucinilo, možda citava kuca zapalila.

Sofka i mati svlacile su se cuteci. Mati pre Sofke bi gotova. I pošto na brzu ruku, ovlaš prekrstivši se, odmrmlja molitvu, od koje kao i obicno Sofka cu samo svršetak: "Gospode bože i sveta bogorodice, molim ti se"... brzo leže i pokri se jorganom, cak i preko

glave. I tek, kao odahnuvši i oslobodivši se od svega ovoga, brzo i zaspao. Poce da se cuje ono njeno umereno, u dubokom snu, puckanje na usta. Sofka, pošto uvi drugom starom šamijom svoju tešku kosu, da joj se ne bi u spavanju umrsila i sutra je morala ponovo da češlja, leže pored matere. I ona se pokri isto takvim skupocenim jorganom, ali isto tako tankim, proredenim, i koji joj se zbog toga uvek pripijeno obavijao oko nje, te joj se, tako ležeci na strani, sa prebacenom rukom duž sebe, jasno ocrtavala ona obla dužina tela, kukova joj i nogu.

Nije mogla da zaspri. Cekala je da dode san i, s vrelim prstima ruke, osećala je kako noc sve jaca, tamnija i usamljenija biva, kako mati iza nje uveliko vec spava. Iz onih dolapa, iz kojih su iznete spavace haljine, a oni ostali slucajno nezatvoreni, bije neka studen; iz kujne vlaga od polivene vode i razvejan pepeo usled zatrpavanja i gašenja ognjišta. Jedino, odozgo sa gornjeg sprata, kroz napukle tavanice, što dolazi suvota od starih dasaka, šindra i ukrasa drvenih po rafovima, sobama i doksatu. I onda sve bi to, tonuci zajedno sa njima sve dublje i dublje, u noc i tamu padalo, i bivalo pokatkad prekidano otuda iz kujne iznenadnim šumom, zvonom tepsija, sahana, od miševa, koji bi pored njih protrcavali, i onda njihovim tamo grickanjem ispod kovčega, nacava. A iznad svega culo se jednako, iz dna kujne, oko ognjišta, hrkanje Magdino. Ona, kao uvek, spavala bi podbocene glave o ruku, obucena, cak i sa papucama - jer, zaboga, sutra, cim zora, ona mora da porani, prva da ustane, toliki je posao ceka!

VI

Pred sam Uskrs, u subotu uvece, Sofka primeti kako je, kao i svake godine, došao najstariji Magdin sin. On, pošto po varoši sve nakupovao što za njegovu kucu u selu trebalo, pošavši natrag, svratio k njima.

Magda nije dala da on takav i sa onim njegovim prostim konjicom ude na kapiju. Na kapiju je samo njega pustila, a njegovog konjica krišom, da niko ne vidi, iza kuće uvela i tamo u kraju bašte za neko suvo drvo privezala, da uz naramak sena ili trave drema, ceka, dok njegov gazda posvršava određene poslove: dovoljno nasece drva, sa cesme u velikim sudovima donese vodu; po dvorištu ispred kuće travu pocupa i raščisti... Pa onda, pred sam mrak, kada pocne cela varoš da se potresa od cviljenja i blejanja jaganjaca, da i on ode i, za svoj novac, kupi najbolje i najugodnije jagnje, odmah ga do kapije, ispod šamduda, okacivši omcu od starog nekog i masnog užeta, tu zakolje i odere. Ali prolivenu krv da ne pocisti, da bi se po njoj sutra, kada gosti dodu, videlo kako je celo jagnje zaklato a ne da je sa kasapnice na cerek kupovano. I kada bi sve to svršio, uredio, ne pojavljujuci se, i ne kazujuci se ni materi ni Sofki, gotovo u crni mrak ode u svoje selo. I onda bi se culo kako Magda, prateci sina, kao svake godine, naređuje mu i porucuje:

- Pa sutra da ne zaboraviš i da poraniš, i ti prvi da dodeš na cestitanje ovde. I ono prasence gledaj da dobro urediš i doneseš, da ne zaboraviš!

- Hocu, nano! - ljubi je sin u ruku.

- I - nastavlja Magda - nemoj Staja (njegova žena) da pogacu prepece. Neka gleda da je od čistog brašna. A ti od one naše rakije jedan pangur da natociš i da mi doneseš, za mene, jer ne mogu ovu njinu "varošku" da pijem.

I bacajuci se sinu o vrat i ljubeci ga strasno, produžavala bi:

- A sad u zdravlju i sreći da mi sutra docekate slatki i mili praznik! Sve mi pozdravi, i svi mi zdravi i veseli bili!

- Hvala, nano! Hocu, nano! - jednako odgovara ljubeci je po ruci brzo i, krijuci se, da ih ne bi opet Sofka i mati, njine gazde, videli i nasmejali im se za tu njihovu "seljacku" ljubav, odlazio bi iza kuće, odvezivao konjica, usedao na nj i, srećan, slobodan, jezdio put sela i mraka koji bi se pocinjao hvatati.

Magda i mati celu noc ne zaspaše, jednako uređujuci i nadgledajuci oko lonaca jela. Sofka sa svojim sobama gore bila je odavna gotova. Gore su je cak cekale vec nove haljine, sašivene od one nove basme. Kratak, dosta otvoren jelek sa žutim širitima kao i šaljvare sa velikim kolutovima oko džepova i nogavica od poredanih zlatnih, žutih gajtanova. Sofka ih je vec juce probala da vidi da li su joj dobre. Ali su joj izgledale nezgodne, što uckur i nova basma nije bila ugužvana i umekšana, te su je greble oko polovine. A cele šaljvare izgledale su joj kao da nisu njene, jer, zbog toga što su bile krute i nove, cinile joj se šiře i kao da se ona iz njih više vidi, kao da je gola.

Sutra, na sam Uskrs, kuca obasjana suncem, nameštena i spremljena, uzdizala se i sjala svojim starim poleglim krovom sa onim nekolikim vec naerenim ali okrećenim dimnjacima i sa opranim prozorima i oribanim vratima od soba na gornjem spratu a osobito sa onim od mnogog ribanja vec žutim kao vosak starim stepenicama. Cela ona, sa tim gornjim spratom ispred sebe, obuhvatala je sve ono polje, bašte, njive i drum kojim se ulazilo u varoš, i prolazeci pored nje išlo gore u caršiju. Sprocu kuce i iza nje ležala cela varoš, sa crkvom, sahat-kulom, pazarom, brdima, vinogradima, i dok se sa tog njenog gornjeg sprata sve ovo moglo da vidi, dotle sa ulice, zbog one njine velike dvokrilne kapije, nikad se nije mogla cela kuca videti. Ali sada, pošto je, kao svakog praznika, kapija bila širom otvorena i njena krila poduprta sa dva velika kamena, sva se kuca videla. Cista, spremna, i kao izložena, stoji otvorena za goste, za taj svet spolja iz varoši. I sada po njoj, što jaci dan, sunce sve svežije i toplije zagreva, a sa crkve jace i uznemirenije zvona zvone, iz ulica svet sve više izlazi i ide ovamo po ulici, i Sofka i mati i Magda sve užurbanije, uplašeniye trce, silaze, penju se po stepenicama.

Bile su spremne. Cak i Magda, i zacudo sasvim kao što treba, do grla zabradena novom šamijom i sa zakopcanom košuljom. A ta zakopcana joj košulja oko vrata za nju je najgore bilo. Još pored toga bila je Magda i u sasvim novoj, širokoj seljackoj futi; na nogama takode nove carape. Samo papuce nije mogla da trpi, vec išla bez njih, a to sve zbog tih novih carapa koje su joj noge isuviše ugrejavale. Videlo se kako svaki cas izlazi iz kujne i sa iscepanim drvima vraća se natrag.

Gore, nasred gostinske sobe, stajala je mati. Obucena u svilenu anteriju, opasana novom, tankom bošcom i sa prekrštenim rukama na pojasu. Bila je uzrujana. I radosna i uplašena. Usta su joj jednako mrdala, a po okruglom i punom joj licu, narocito oko jagodica, pokazivala se rumen. Jednako je, onako stojeci, punila i svaki cas ispijala kafu, a oko nje, kao uvek, bio je prostrt iznad asura, da bi bilo mekše i ne cuo se hod - onaj veliki, stari cilim sa Solomunovim slovima. On je celu sobu ne samo ispunjavao nego i bio veliki za nju. Morao se oko krajeva da podavija. Okolo po sobi minderluk sa jastucima a pokriven uskim cupavcima, mekim i crvenim, koji su pod dodirivali. Po rafovima poredani sahani, narocito ibrici, šolje i sudovi za pice i posluživanje. I sve to, istina od starog zlata, sada oribano i ocišćeno, jasno je odudaralo svojom žutinom od crvenila nameštaja. Pored ona dva prozora sa belim kratkim zavesama, koja su gledala na crkvu i varoš, kao i ova druga dva suprotna, koja su gledala dole, na polje, bašte i drum, još svežijom i prostranijom cinila je sobu i ona množina po belo okrećenim zidovima povešanih svilenih i kao val lakih peškira. Svi išarani starinskim šarama i starim zlatom. I mada su bili vec pocadaveli, ali usled svog nihanja, pokreta pri svakom ulazu, otvaranju i zatvaranju vrata, cinili su da po sobi uvek bude hladna.

Sofka se još nije bila sasvim obukla. A i nije nalazila za potrebno, pošto je znala da ce oni što ce poceti sad prvi dolaziti biti vecinom seljaci, nekadašnje njihove civcije.

I zaista, prvi počeše dolaziti seljaci. Svi oni dolazili su otuda iz bašte, gde su na gornju kapiju ušli, da bi u bašti, iza kuce, konje ostavili. I cim udu, prvo bi išli u kujnu, a opet svaki sa pogacom ili kojim drugim poklonom. Posle sa mukom su se penjali gore kod matere i, još sa vecim nestrpljenjem, tamo u sobi, ne sedajuci vec klececi u kraju, do zida, a nogama odgurnuvši cilim, da ga ne bi uprljali, cekali su da se svrši posluživanje, razgovor, pa da se opet povrate u kujnu, kod Magde. I tu bi, oko ognjišta, na kratkim stolicicama sedeli, pili rakiju, koju bi im Magda grejala i sa njima pila. I svaki cas posle kada gosti iz varoši pocnu da dolaze, oni, držeci ispod sebe stolicice, izviruju i sa strahopoštovanjem gledaju kako su ovi obuceni, i kako se slobodno penju na stepenice, sedaju tamo, piju i razgovaraju se i to glasno, da se i kod njih ovamo u kujni cuje.

Za sve to vreme, dok su oni seljaci dolazili, Sofka se nije oblacila. Šuškala je dole u spavacoj sobi. Zagledala odelo, minduše i spremala šta ce obuci. Ali kad zvona pri kraju službe počeše naglo da rastu i rasturaju se na sve strane po varoši kao poslednji put; i kad do nje ovamo u sobu poce da dopire iz ulice bat koraka, glasni razgovori; i kada mati, videci i sama odozgo, iz sobe, kako se oko crkve izlazeći iz nje, crni svet i rastura - poce ona Sofku odozgo žuriti:

- Hajde, Sofke! Vreme je, Sofke! Tek što ko nije došao!

Sofka se tek onda poce oblaciti. Osecala je draž od one lake, ciste košulje, gotovo žute od mnoge svile; od onih dugackih, i kao sve nove, više nego obicno, teških šalvara, nabranih u bore. Samo oko jeleka je imala mnogo posla. On joj je bio mnogo otvoren i mnogo tesan. Jedva ga bila zakopcala, te je posle morala jednako da izvija plecima i bedrima, probajuci da li joj od tesnoce nece gdegod puci. Ovlaš poveza se kratkom, svilenom i zatvorene boje maramom. U uši obesi one materine u rodbini nasledivane zlatne minduše sa velikim dukatom, koje su bile spojene zlatnim sitnim i dugim lancem, cija je sredina bila utvrđena za takode zlatnu kuku, koju zabode gore po potiljku na šamiju, te je polovine od tog lanca počeše golicavo a hladno da dodiruju po vratu i leže joj po ramenima. Kosu nije htela sasvim da zagladuje oko cela. Narocito iza uva ostavi je, da ima malo pramenova, te da bi oni svojom senkom kao sakrili onu udolicu ispod ušiju ka vilici, a i ceo joj obraz od te senke došao tamniji, ovalniji. Od cveca zakiti se samo jednom kitom svežih, u

bašti nabranih zumbulova i med njima jedina bela lala. I to se zakiti ne gore, više cela, nego po potiljku, naniže, niz kosu. I sa osmehom, videci kako joj to sve lepo stoji, izide, i cisto zapahnu u kujni sve.

Seljaci nemo, iznenadeno se digoše. Poceše da joj prilaze ruci, ali ona ne dade. I sa istim osmehom, sa ocima malo zatvorenim od zadovoljstva, u lakovanim cipelama, zakopcanim na kopce, s visokim potpeticama, koje su joj dobro cinile, jer joj zbog njih šalvare nisu dodirivale zemlju i dizale prašinu, pope se gore, materi.

Kao svakad, cestita materi Uskrs i poljubi je u ruku. Mati, ushicena a i potresena - ko zna kakve joj misli tada dodoše, kada je vide toliko lepu i ne toliko raskošno koliko prosto i ukusno nameštenu - grleci je, ali polako, da joj ne poremeti ni kosu, ni odelo, poljubi je, ne u celo, kao mati - vec u usta, kao sestra:

- Vaistinu vaskrse, cedo moje! I tebi srecan dan, i živa i srecna mi bila!

Sofka sa velikim poslužavnikom, pokrivenim izvezenim peškirom, side natrag u kujnu, da po njemu poreda caše i šolje kojima ce se gosti služiti.

Utom Magda istrca iz kujne i polete kapiji. Na kapiji, poštapajuci se i voden deckom, pojavi se stari "deda", sveštenik Rista. Gotovo slep, poguren, duge, od duvana i cibuka gotovo žute brade, i obrastao gustim belim dlakama oko ociju i obrva. Trese se od starosti i jednako se mucu zagledajuci oko sebe da li je zaista tu, kod njih. Njegova dosta iznošena duga mantija klimata se oko njega.

Magda mu pride ruci. Celiva ga i cestita praznik. On je poce dugo, trepcuci, gledati, ne moguci da je se seti, tako da Magda, tupkajuci ispred njega, sama poce da mu se kazuje:

- Ja sam, dedo. Ja, Magda, Magda.

Jedva, kao kroza san, on se seti nje i nekim kao izmucenim od starosti, od usamljenog sedenja i bdenja u svojoj sobicici, dugim a još jakim glasom poce:

- Ama ti li si, Magdo? A ja ne mogu, mori, da te poznam.

I voden Magdom pode. Mati brzo, sva radosna što ih on nikako ne ostavlja, nikako ne zaboravlja da prvo njih ne poseti, side i istrca preda nj.

- Hvala, dedo! Srecan ti dan i praznik dedo!

I pošto ga poljubi u ruku, a drugom rukom držeci ga ispod pazuha, produži da ga ona vodi. On, tresuci se, oslanjajuci se i pipajuci svojim štapom koji je bio mastan, išao je i jednako kao budeci se govorio:

- O, o, Todoro! Kako si mi, Todoro? Šta mi radiš, Todoro?

I Sofka istrca, i ona, obradovana njegovim dolaskom, poljubi ga u ruku. I on, okružen njima, poce da se penje i da se necka:

- Ama ne mogu ja gore. Bolje ja dole, tu u kujni da ostanem, jer ja ne mogu.

- Možeš, možeš, dedo.

I njima dvema pridržavan, poce se peti. Prvu bi nogu lakše digao na stepenice, ali je sa drugom teško išlo, dok bi je digao i metnuo do one prve na stepenici. Sav je zaudarao na burmut, duvan, i na neki star, ali i suv, osvežavajuci zadah. I kada se s mukom gore pope, i kada bi posaden na minderluk, kada se oseti da je ceo, da je siguran u mestu, on poce:

- Pa kako ste mi? Šta mi radite? Jeste zdravi i živi? - Ja eto, - više kao za sebe produži istim onim otegnutim glasom - nikako u smrt, nikako na onaj svet. I molim se Gospodu, ali on nece pa nece da me uzima. A teško je, Todoro. Ne može se više. Vec i ne vidim, i ne cujem, a i na smetnji sam onim mojima.

I onda otpoce da se tuži, kao svi suviše stari ljudi, koji, ne što im se ne mili živeti, nego što vide koliko ih njihovi u kuci ne paze, digli ruke od njih i u neko udaljeno sopce metnuli ih da sede. I tamo, što bi im se donelo, to bi jeli i pili. A vec od starosti, prosutosti, ne smeju kceri i snahe ni da ih dvore, ni da k njima ulaze, vec samo sluge, i to muški. Ali, kao da se seti da nije u redu, narocito sada, da o sebi prica, prekide i poce da pita o njemu, efendi-Miti, koga je on krstio, docnije sa Todorom vencao, a sa cijim je ocem, Todorinim svekrom, bio nerazdvojni drug još iz detinjstva.

- Pa šta mi radi moj Mitica? Gde je? Zdrav li je? I što mi se nikada ne javi, kada dode, da ga vidim. Koliko puta pitam one moje za njega i za sve vas, a oni ili mi ne odgovore, ili možda mi nešto i kažu, ali ja ne cujem, pa mislim da mi ništa i ne kažu.

- Zdrav je, zdrav, dedo! - dovikivala bi mu Todora oko ušiju. - Eto pre tri dana poslao Arnautina. Sve je pozdravio, nama poslao nešto novaca, da nam se nadu za ovaj dan, a Sofki neke svile i basme. Ne može još da dode. Zakasao u neku trgovinu.

Utom Sofka dode sa poslužavnikom, te mater prekide. I dok ga je Sofka služila slatko, smešeci se što on ne vidi, ruke mu drhte sa onim njegovim žutim, košcatim prstima, te je ona sama morala kašicicu u usta da mu mece, dotle mu mati bila nacinila cigaru i pripaljenu uturila med prste. A još kada Sofka, znajuci da on to voli, ne kao obicne goste po jednom cašicom rakije služila, vec na stocicu, primaknuvši mu ga do kolena, poredala pet šest cašica, a mati takode, cim popuši jednu, ona vec drugom gotovom, zapaljenom ga nudila, on sav blažen, srecan, razgrnuvši mantiju i raskomocavajuci se, poce da ih blagosilja i bogzna kakvim imenima da im tepa.

Ali utom odozdo dete koje ga je bilo dovelo poce da vice kako je vreme da ga vodi natrag. A po tome odmah su Sofka i Todora znale da narocito rakijom ne treba više da ga nude, da su njegovi iz kuće zato tog dečka i poslali, da ga on vodi, a u isto vreme i da pazi na nj da dugo ne sedi. Bojali se da se tako ne zanese, pa ne samo kod njih nego i po ostalim kucama ne pode na cestitanje, i ne opije se. Jer su znali kako je, kad mu se ukaže prilika, i onako star, oblaporan kao neko dete.

Ne toliko što je podržavan od Todore i Sofke, nego više usled rakije, a i što se nije peo nego silazio, kretao se brže i lakše. Side gotovo sam. Sofka i Todora ispratiše ga do kapije, i odgledaše kako poštapajuci se, presamicen, ide sam, ne dajuci da ga dete vodi, vec zamahujuci onom drugom rukom cak iza leđa.

Utom i ostali tetini, stricevi, komšije, pceše da dolaze. Dodoše i sviraci. Njih je Magda dole castila i ona im naredivala šta ce i dokle da sviraju, prekidala ih i otpacala.

Kuca se ispuni. Sofka je jednako silazila i pela se noseći poslužavnik sa kafama i rakijom. Ubrzo se gore u sobi ispuni raf od donesenih limunova i protokala. Deca su dole, u kuhni, od Magde dobivala kolace i crvena jaja. Mati, sva srecna, služila je goste, narocito duvanom, i jednako razgovarala, svakom pricala i kazivala o njemu, efendi-Miti. I kao da je on tek sada iz sobe nekim poslom otišao, tako je usrdno, razdragano o njemu pricala.

Sofka je jednako ustrcavala. I ona je bila srecna, zadovoljna. Obucena u to novo odelo, ugrejana od služenja, sa osmehom na usnama, služila je jednako zagledajuci da se ne uprlja u hodu. Ali najgore joj je dosadivao onaj tesan a suviše otvoren jelek. Jer, kada bi klekla oko ognjišta, da naliva kafu u šolje, uvek bi joj se iz jeleka prsa otimala te je morala svakađ košulju ispod jeleka da naniže povlaci, da joj ne bi gore košulja na prsima bila odapeta, razmaknuta, te joj se videla prsa, narocito ona njina tamna i strasna udolina. Tako bi joj i ostrag i ispod pazuha, gde je taj jelek bio malo isecen, kad bi zanosila rukom, redajuci šolje po poslužavniku, jasno odskakala cela obla, jedra plecka.

Rucali su dockan i to ne zajedno. Usled mnogih gostiju prvo je mati dole jela, onako s nogu, pa onda, dok je Sofka rucala, ona je sedela gore u sobi išekujuci da ko ne dode. Posle rucka takode ih je bilo. Došla cela rodbina, svi, nijedan nije izostao. I još kada se culo da je od njega poslat glasnik, dolazili su na cestitanje uvece i duboko u noc su sedeli.

Odmah posle onoga glasnika ocevog, prvoga posle tolikih godina, na srecu njihovu a najviše na iznenađenje, počeše da stižu i drugi glasnici donoseći od njega pozdrav i glas da je zdrav.

Medutim, Sofka vide kako to mater ne samo da ne raduje, kao što bi trebalo u drugim prilikama, nego kako je ti iznenadni, cesti njegovi glasnici, a osobito ti njegovi pozdravi, ta njegova neobicna nežnost, počeše da bune, da je trzaju. Ispuniše je svu strahom i trepetom. Ali Sofka brzo vide u čemu je sve to. Mati joj se beše već sasvim pomirila s tom mišlju: da će se jednom morati sve to izneti pred svet, ogoliti; da će ih on sasvim napustiti, ako ne javno a ono bar tajno; da će, nikako ne dolazeći k njima i ne javljajući se, tamo negde svršiti, čak i navlaš, i nasilnom smrću umreti, da bi time i pred njima i pred svetom zabašurio pravu istinu.

..

Ali ipak, ipak sada, kad odjednom počeše dolaziti od njega ti glasnici, i to ne jedan, već i treći, i četvrti, ona se poplaši, poboja se da je ta njegova sad nežnost sigurno usled bolesti. Sigurno je sada tamo teško bolestan, pa, predosećajući skoro smrt daleko u tudini, u usamljenosti, hoće time jace k njima da se približi, da im da na znanje kako su mu, pored svega što ih je bio napustio, ipak oni jedini na svetu mili i dragi. I Sofka vide kako joj mati, zbog toga straha, da nije na samrti, i da im zato šalje glasnike, kao opraštajući se od njih, a ne mogući se od samih glasnika uveriti o onome u što je sama po sebi bila sigurna, jer svi su govorili da je zdrav, dok je međutim ona znala da ih je on naudio da tako ovlaš govore - krišom i od Sofke, poslao narocitog čoveka, nekog seljaka, koga joj je Magda našla. I da se ne bi sam seljak dosetio zašto ga šalju, udesila je da ga ne ona, nego Magda, tobože na svoju ruku šalje. Naravno, da on nije smeo, kad tamo ode, prede u Tursku i nade ga, ni da mu se javi. Dovoljno je bilo da ga samo vidi: da je zdrav, da ne leži, i ništa više. A dalje: kakav izgleda, kako je obućen, gde sedi, s kim ide, bilo mu je zabranjeno da se raspituje. I zaista, taj je seljak otišao, našao ga i video da ne leži. I to je bilo dosta.

A što najviše mater umiri, to je, što se i sam taj seljak bio iznenadio kad ga je, prelazeći u Tursku, našao odmah na samoj granici, u nekim hanovima na drumu. Dakle, bio je tako blizu, a ne, kao što su one mislile, vrlo daleko, ko zna u kom gradu, u nekoj varoši čak kod mora.

Ali ta mirnoca materina ne potraja zadugo. On ne samo što produži slati te glasnike i pozdrave, nego poče poneki put uistinu, a ne kao pre što su se one samo pred svetom hvalile, da im i šalje pomalo novaca i darove za Sofku. To još više uplaši mater. Znala je da ni od kakve trgovine i njegove zarade to ne može biti. A opet, znajući da je on gotov na svašta, i da, ako se on reši na nešto, ma to bilo i najgore i najstrašnije, ona ima samo da se pokori tome i sluša, ona od slutnje, straha, gotovo se razbole. Nisu pomagali ni njegovi sve ljubazniji pozdravi i obilatiji pokloni.

I kada jedne večeri iznenada glasnik dode i u poverenju saopšti joj da mu se nadaju, očekuju ga, jer će on noca ili sutra na noc sigurno doći, ali da je naredio da niko to ne sme doznati, niko ga ne sme videti, mati sasvim malaksala i gotovo pade od straha. Ali na radostan krik Magdin i kad ova potrači ka kapiji i bašti da ide u komšiluk i tamo po običaju razglasi, dipi ona i gotovo da uguši Magdu, tako je silno zadržala, šapćuci joj da i sama Sofka ne čuje:

- Cuti! Ko zna zašto dolazi!

Pa bojeci se da, kakva je Magda luda, ne izmakne, ne ode, rastrubi, gotovo je ugurala u kujanu i tamo zatvorila. I sva usplahirena poče, ne znajući već šta će, jednako da ide ispred kuće po baštu.

Sofki onda bi jasno da se ona zato ovoliko prepala što se sada ne boji, nego je sigurna u tome: da je on tamo nekom kucu prodao. Otuda mu to sada da šalje glasnicima ove pare i darove, i sada eto dolazi da kucu preda kupcu a njih sobom da u Tursku vodi.

I ne druge noci, nego iste još noci, dode i on.

Kao što je naredio, tako je bilo. Nije ništa bilo osvetljeno. Sva vrata po kuci bila su zatvorena i samo gore u gostinskoj sobi gorela je lampa i to uvrnuta, da bi što manje bilo svetlosti i padalo u oči.

Kada počeše pred ponoc vec i petlovi da pevaju i sve oko kuce nastade tako mirno i tamno, cu se kucanje alkom. I to kucanje beše tako lako, tiho, da Sofki srce stade od uzbuđenja pri pomisli da je to on. Mati, dotle vec pribrana na sve, gotovo mirno se diže i ode da otvori. Magda, ovamo u kujni, tri puta se spotace i od uzbuđenja saplicuci se, cak i razbivši jednu testiju, pobeže u baštu, iza kuce.

Tamo na kapiji cu se neki tih, miran glas:

- Kako ste? Jeste li živi?

Sofka, i sama cekajuci ga sa svecom više glave, ispred kujne, ukoci se od onoga tamo na kapiji glasa, nije mogla da se makne. U grlu joj stao plac. Osecala je kako treba da poleti, padne mu oko vrata, zagrli ga i od radosti, zbog tolikih muka što su zbog njega pretrpele, da propiace:

- Tato, tato mili!

Ali je on sa materom od kapije tako polako ovamo dolazio. Tako je mirno išao, jednako cisteci i ispravljajuci svoje ugužvane cakšire od sedenja u kolima kao da je ovo sad svakidašnji, obican njegov dolazak kuci, kao da je tek danas poslom izašao pa se sada vraca.

Mati, svetleci iza njega, nije govorila. On je, jednako cisteci se, zagledao oko kuce i upoznavajuci kroz mrak pojedine predmete, šamdud do kapije, stepenice, ispod njih vrata podrumaska, kao samom sebi govorio:

- A a... još je to tu!

Kada prispe do Sofke, ona uzimajuci svojom oznojenom rukom njegovu suvu, hladnu ruku i ljubeci je, oslovi ga:

- Dobro došao, tato!

On kao ustuknu. Ali se pribra. I kao ne znajuci dotada koliko je vec ona porasla i koliko lepa, te diveci joj se i zagledajuci je, samo je potapša po obrazu i poljubivši je po kosi, rece:

- Kako si mi, cedo?

I udoše unutra. A svima je bilo mucno i teško. Mati, kao ukocena, išla je za njim. On se jednako okretao i unezvereno gledao po kujni, po redovima posuda na rafu, unutra, po samoj sobi.

Od svega što sobom unese kad ude, bio je samo jak miris od burmuta, ustajalosti i prašljivosti njegovog cohanog odela: širokih cakšira, kratkog koliceta, fermenta sa širokim, otvorenim rukavima. Bio je isto onako u cohano odelo obucen. Istina redovi gajtana, što su iz pojasa njegova izlazili i nizali se po krajevima mintana, spram svece sjali su se od uglacanosti, ali pak sam mintan bio je od svile, skupocen. A on sam mnogo se promenio. Celo mu došlo ispupcenije, lice uže, potkresani brkovi prosedi, iz vec zbrckanog, pomalo izbrijanog vrata, a kao uvek obviženog belom cistom maramicom, jace mu se isticala jabucica i grlo, sa oko sebe zbrckanom, vratnom kožom. Jedino što su usta bila još uvek sveža, vlažna.

A od tolikoga grljenja, ljubljenja, uzvika, cemu se Sofka nadala da ce nastati kada on dode, jedino to bi, te tišina, mucnost i neka nema teškoca postade još jaca. I tek kad Magda, koja, ne smejući da ude i pozdravi ga, dok ne bude pozvana, navlaš po kujni poce da premece, on, na taj šum, uplašen, brzo se trže, ostavi donju sobu i pode gore, u svoju gostinsku sobu. I samo što zapita:

- Ko je još tamo?

- Magda.

I ne zbog nje, Magde, nego više što nije to ko drugi, što ga nece drugi videti, zaradova se.

- Magda? Zar ona još ovde?

I na veliku Magdinu žalost samo to. Čak je ne pozva ni da je vidi.

Ujutru njega već nije bilo. Ko zna u koje doba noci, u zoru, otišao opet natrag. Ali što Sofku najviše zbuni, začudi, to je bila ona, mati. Nije, kao drugi put, pri takvim njegovim ponovnim odlascima od kuće, bila onako uzrujana, uplašena. Još manje da je sutradan, kao svakada, išla po kuci hukcuci. Čak Sofka ujutru, kad se probudi, ne vide nju oko sebe ili po kuhinji ovaš obuću, onako kako se još noca, isprcajući ga, obukla nadvoje-natroje. Sada, odozgo, iz soba, još nije bila ni sišla ovamo. I kada Sofka, tobož poslom, ode kod nje gore, vide je kako više postelje na jastuku sedi. Još neobučena, samo sa kolijom na leđima, i u spavaćoj anteriji bez bošće. Do nje je ležala postelja, zabacen jorgan, izgužvan čaršav od dušeka, i još od prašine nepočišćene utisnute oćeve stopale po cilimu. Oko jastuka videle se tačne, pune duvanske prašine, izgorelih palidrvaca, svetnjak sa dogorelom i pokapanom svecem i testijica ustajale, još od sinoc usute vode. Bilo je zagušljivo. Zavesa i prozori nikako neatvarani. I Sofka je po tome znala da oca sigurno nije ni isprcala, jer da je izlazila za njim do kapije, sigurno bi, vraćajući se, morala da oseti ovaliku zagušljivost, zadah, dim duvanski, te bi otvorila da provetri. Ali kad ga nije ispratila, onda je moralo nešto strašno i veliko između nje i njega da se desi. Sigurno, sigurno da je on kucu prodao i to joj javio. I sada ona zato još ne može k sebi da dođe. Ne može nikako da se pomiri s tim da će morati kucu napuštati i ći sa njim, i to tamo u Tursku, ili ko zna kuda.

Čak Sofka počeo osećati kako će biti to i bolje. Bar će za nju lično tamo, u tudini, biti lakše, pošto je niko neće znati ko je i šta je.

A da je zaista to, da se u tome ne vara, i sama je mati o tome posle uveri. Jer čim ona vide kako Sofka tobož poslom kod nje dolazi, a znala je da to u stvari nije, već da Sofka dolazi ovamo da nju vidi i da onda po njenom licu dokuci šta je sa njima, sa ocem, kad, u koje doba i zašto opet otišao, ona, da bi sve te odgovore izbegla, a jednako sedeci onako, kao utučena, i krijući od Sofke oči, samo što joj reče:

- Doci će opet!

I ceo dan tamo, gore, presede. Ne side, ne pojavi se, kao da odboleva. I tek sutra side. Magdu odmah, tobož nekim poslom, gotovo otera u selo. Sofka je ipak znala da je to učinila samo iz straha, znajući da se Magda neće moći uzdržati i da će po komšiluku izbrbljati o oćevom dolasku. A međutim, pre, kad je otac ovako dolazio i odlazio, ona je navlaš Magdu zadržavala, znajući kako će posle dva i više dana švrljajući po komšiluku, po varoši, pričati i trubiti o dolasku gazdinom, o silnim poklonima što je tobož doneo. A to joj je nekad tako trebalo, jer se tim Magdinim pricanjem pred svetom jasno utvrđivalo da ih on nije ostavio, nije napustio. I to je sad teranje Magdino u selo za Sofku bio već jedan dokaz kako je zaista otac kucu prodao. I zbog toga došao da joj javi. Zato sigurno između nje i njega, noca valjda prvi put, nastala svađa. Valjda prvi put u životu što mu se ona, mati, isprecila, nije htela da pristane, rekla mu sve, a on, valjda naljuten, odmah otišao. I ona, tada, prvi put, ne izašla za njim, da ga isprati, osvetli mu put, nego skamenjena, gola, samo u anteriji, više postelje ostala, te je Sofka onakvu i zatekla. Pa da bi izbegla da potanko Sofki o svemu priča, kada je otišao i kako, i da ne bi Sofka po glasu joj doznala više nego što treba, zato joj onako kratko, suvo i odgovorila:

- Doci će!

To, da je zaista on prodao kucu, videlo se i posle. Videlo se prvo po tome što on rekao da će ponova doci. Dakle, sada je samo došao da im javi da bi ona, mati, imala kada da se spremi, da sve stvari, pokucanstvo uredi, te da, kad doćnije sa kupcem dođe, može odmah kucu da mu preda, sav resto novca da primi, i oni onda, sa tim spremljenim stvarima, nameštajem, sa njime da otputuju.

A da je sve to zaista bilo, Sofka vide i po doćnijem materinom držanju i nameštanju same kuće. Otada su gornje sobe bile jednako nameštene i uredene. Svi sanduci i dolapi otvoriše se i sve se iz njih, osobito čaršavi, peškiri, cilimi, vezovi, iznese i počeo da se vetri, ali ne, kao pre, natrag da se vraća, nego da se gore po sobama, minderlucima, zidovima veša i raspoređuje. A to je bilo dobro. Prvo, kad se pode, da se može odmah, na brzu ruku, pokupiti, naslagati i poneti; a drugo, kad taj stranac, kupac dođe, da ima što videti: da ne misli kako oni, od velike sirotinje, baš moraju kucu prodati, te da se on pokaje, jer, kad bi znao da oni moraju, on bi manju cenu dao. Nego, ovako, videvši tako okicenu i nameštenu kucu, osobito sobe, po tome zaključice da su mu kucu prodali više što hoće da se sele, neće više tu da žive, a ne što moraju. Jer da moraju, da su zaista u krajnjoj oskudici, oni od prodaje samo tih cilimova i nameštaja imali bi više godina da žive. I zbog ovako nameštene i iskicene kuće i sam kupac biće gord što ne kupuje od njih zbog sirotinje, već onako. Izgledaće da oni prodaju kucu više njemu za ljubav, da bi ga učinili svojim "ćirakom", vrstom sluga ili njihovim naslednikom, kome se kakvo imanje, kuća, ne prodaje za onoliko koliko košta, za dobit, nego više da mu se, kao svakom novajliji, osobito strancu, ukaže pomoć, da se onako sam, stran u varoši, izvede na put, okuci se, postane i on domaćin.

I zato se Sofki to materino kicenje i nameštanje kuće pred sam gubitak njen, njenu prodaju, i dopadalo. I ona je sama pomagala u tome, nameštala, doterivala. Oko kuće, ispred nje, i po bašti čistila je i raskrcavala da je taj kupac, kada dode, ne vidi kao kakvu krtiju, olupanicu, kao kod prostog sveta, koji, kad nešto prodaje drugom, pre no što se iseli, sve izbuši, iskviri, same grede, tavanice, pa čak i pragove, povadi i ponese sa sobom.

A i sama rodbina kao da beše o tome nacula. Ko zna ko im je kazao. Ali Sofka je znala da se pored svega krijenja i cutanja ipak nije ništa moglo sakriti. Oni cim videše kako se kuća doteruje, namešta, kao sluteci u čemu je stvar, počeše svakog dana dolaziti. A ko zna, možda ih je, krijući od Sofke, i sama mati zvala i, moleći ih da bar od Sofke kriju i štede je do poslednjeg trenutka, saopštavala im tu crnu kobnu vest.

I otuda je Sofki bilo razumljivo ono onako cudnovato, tronuto ponašanje svih njih prema njoj. Svaka bi posle, izišavši od matere, a kao ubijena, najviše nju, Sofku, gledala, kao da im je nje najviše žao što će im ona otici, što nju neće moći više gledati i što će ona, mada nije ni za šta kriva, tamo u tudini patiti.

Jedino se ne dade tetka Stoja. Ona kad dode, pošto se izljubi dole sa Sofkom, tu i ostade i sita se narazgovara, pa tek onda ode gore kod "one", matere, svoje sestre, i ostalih žena. Ali cim tamo ode, malo posle, kad kao doznade za prodaju kuće, Sofka ovamo cu njeno odupiranje, svadu.

Uzalud su je ostale ucutkivale, osobito mati joj, da ne vice, ne govori, ne grdi toliko glasno, da ne bi Sofka dole cula - ništa to nije pomagalo. Sofka je mogla na prekide, osobito kad se vrata od sobe tamo otvore, da cuje njenu viku, kao grdnju, psovku. A to sve sigurno na njega, oca joj.

- Cuti!

- Necu da cutim, mori! - culo se kako ona kao kroz prste ruku, kojima su joj ostale sigurno zapušivale usta, tako zagušenim, isprekidanim glasom vice. - Znam ja. Zar ja ne znam? Vidim ja sve. Pa zar to? Zar ona (jamacno Sofka) to da dočeka? Evo ja cu, ja cu da je hranim i cuvam. A ti, ti? (To se sigurno odnosilo na mater, njenu sestru.) Usta nemaš, jezik imaš. Što mu ti ne govoriš? Nego - muž ti je! Samo on, slatki muž, da je kod tebe, pa sve drugo neka ide!...

Ali Sofka primeti kako je na to sve još više, silom skleptaše, ucutkaše, jer toliko zagrajaše na nju...

VIII

Baš na drugi dan Duhova, uvece, odozgo sa "baždarnice" začu se svirka grnete, koja počeo da se izvija i okruglinom i cudnovatošcu i nepoznatošcu arija. Mati joj kao da predoseti. Brzo iz sobe izlete.

- Sofke, ako nije on!

Sofka zastade. Nije mogla da veruje. Neće valjda toliko ici daleko da, dovodeći kupca i prodajući poslednje, čini to još sa svirkom i veseljem! Ali odmah ga razumede. Valjda da se to što bolje sakrije, zato ovako i čini.

Mada preplašena ustrca uz basamake, da gornji boj osvetli. Uskoro pred njinu kapiju stadoše kola i Sofka cu vec gotovo stran joj ali ipak davno poznat glas:

- Otvarajte!

Ne gledajući ni kakve su, ni da li su dobro, kao što treba, obucene, potrače obe, i Sofka i mati, sa svecama.

Na otvorenoj kapiji, ispred sveca, zaista ugledaše kako iz kola silazi on. Lice mu ne videše, ali po odelu ga poznaše. Za njim je silazio drugi, krupan, u gunju, i gotovo sasvim u mraku. Sigurno je to bio kupac kuće. I pošto isplatiše sviraca, grnetara, i kocijaša,

a privezanog ostrag za kola, lepog osedlanog alata uvedoše unutra i privezaše za šamdud (sigurno je to bio konj onoga kupca na kome ce on posle vecere od njih odjahati) - počeše ulaziti unutra.

Da li baš od pica, ili tek od napora što sve to, svoje pijanstvo, veselje, mora da izigrava, očevo lice izgledalo je bledo, podbulo. I uvodeci gosta u kapiju, poče mu pokazivati na kucu.

- Evo, gazda Marko. Ovo je moj seraj. Ovo je ta "efendi-Mitina kuca". Ovo je moja domacica, a ovo je moja kci, moja Sofka, tatina Sofka!

I pošto pruži materi ruku, koju ona poljubi, poče Sofku da miluje po kosi i obrazima, nežno, uzdrhtano, svojim vec sparuškanim dlanovima. Sofka se zbog toga oseti tako potresena.

Gost, gazda Marko, jednako ustrucavajuci se, rukova se sa materom. Sofka nije znala da li i ona da se rukuje s njime ili da ga poljubi u ruku. Nije bio baš toliko star. Ali on, gost, kao da to primeti, i da bi je što više oslobodio, sam joj prinese ruku koju ona poljubi.

- Živa bila, kceri! - oslovi je.

I podoše svi kuci sa svecama. Sofka vide kako gost, kupac, jednako ocima gleda i guta kucu, koja sada, ovako nameštena, nekako drukcije, veselije izgleda, krupno i cetvrtasto ocrtava se u noci, sa svojom svetlošću iz kujne i od gornjega sprata. Pored toga opazi ona kako kupac oci ne odvaja od matere.

Mati je ispred njih išla i, tobož od radosti, zbog njihova dolaska, glasom malo drhtavim, ali ipak da se ne primeti, jer sramota je, vikala:

- Magdo, Magdo! Brzo spremaj! Evo nam gosti!

A Magda tamo sva smušena. Ne zna kuda ce. Kad ispade pred oca i poljubi ga u ruku, vec glasa nije imala. On se trže, iznenadi, i to usrdno:

- Gle, Magda! Zar ti, Magdo još ovde?

- Ja... ja... još... još - mucala je ona, cisto uvredeno. - Tu sam ja, kuda cu ja, gazdo! Tu sam ja!

- A kako tvoji na selu, jesu zdravi, živi?

- Živi, živi, gazdo! - poče Magda, jednako vrteci se i cisto stideci se što on, njen gazda, cak i o njima, njenima, vodi brigu.

Gore, u gostinskoj sobi, sedoš. Srecom, mati kao da je predosecala, te nije odmah, posle prvog dana praznika, razmestila sobu.

Sofka je znala kako ce sada biti mило ocu što je kuca tako nameštena. Narocito ce on sad uživati, kad gost, kupac, bude iznenaden zbog nameštaja, osobito od tamo, u sobi, po rafovima izradenih zarfova, ibrika, sahana, sve od staroga srebra i zlata, pa još sada sve to osvetljeno sa dve velike svece u velikim ciracima. I sve skoro oribano i žuti se i odudara od crvenila ostalog nameštaja i jastuka, cilimova. I usled vecitog nihanja i lepršanja obešenih peškira po zidovima, bice sve svežije i lepše.

Dole, u kujni, gde se ona žurila i po velikoj siniji redala canke s jelom da gore kod njih iznese i postavi, vec je slušala kako se tamo gost jednako, iznenaden i zaprepasčen, necka, izvinjava. Nikako nece da sedne na jastuke, da ih ne bi uprljao, vec traži stolicu a svaki cas se okreće ocu i moli:

- Ama, Mito, da idem ja, da ne dosadujem.

Ali mati ne da gostu ni da progovori. I sam da je došao, pa bi ovako bio docekan, a kamoli još sa njenim domaćinom; stoga samo odozgo vice:

- Magdo, donesite!

A Sofka zna da se to i na nju odnosi, da što pre bude gotova sa sofrom, pošto je tamo Magda vec iznela rakiju i meze i dodala materi da ih ona stojecki služi. Sofka naposljetku bi gotova. Uza stepenice iznese i unese kod njih veliku srebrnu siniju sa jelima, i mecuci je ispred njih, sagnuta nad njom, vide kako gost ne može oka da skine od nje, osobito kad joj, zbog toga što se beše mnogo sagla, padoše pletenice niz vrat, te joj se sva snaga, onako presavijenoj, poce da ocrtava. Ali ona se, sva srećna i zajapurena, brzo izdiže, prebacujuci kosu na leđa i side u kujnu kod Magde. Ova je pak, ništa ne sluteci, još manje o prodaji kuce, a sva srećna što je on, gazda joj, došao i cak sa njom govorio, jednako gundala, sebe grdila i korila: kako to, luda ona, da se ne seti da ce gazda doci, kad uoci subote ona onaj i onakav san snila i po njemu mogla da zna da ce on doci.

Gore se vec veceralo. Više se pilo, nego jelo. Zato Magda, videci da ce vino što je za praznik kupila i donela, uskoro nestati, a da ne bi posle, duboko u noc, ponovo išla, krišom, da je niko ne vidi, svaki cas se provlacila kroz uske prozore od podruma i tamo, razmicuci obruće na bacvama, bušeci rupe između duga, tocila vino Tonetovo. I kao pravdajuci se za tu svoju krađu, izlazeci otuda govorila je sebi, kao sveteci se Tonetu:

- Ja, kerpic! Zavukao se kao moljac. Pometao katance, kao da ce mu neko sve vino popiti...

I jednako je nosila tamo u kujnu, razlivala u razne lonce i šerpe, da ko od njih, mati ili Sofka, ne primete, jer zna šta bi onda bilo sa njom. Silom bi je naterali da odnese i vrati u bacvu.

I što je više noc bivala, Sofka je odozdo opažala kako su oni tamo gore sve slobodniji. Koliko puta, uvek kad bi mati otud sišla, izišla, da ovamo Magdi ili Sofki što naredi, Sofka bi cula kako gost, ostavši sam sa ocem joj, govori, kao ponovo mu tvrdi za kucu:

- Ja što rekoh, ne porekoh!

Sofka ih je na posletku ostavila i povukla se, da spava. Prvo, što nije red da devojka tako duboko u noc sedi, a drugo, što ce morati sutra, pošto ce joj mati biti neispavana, ona da porani i spremi i pocisti kucu.

IX

I taj njihov gost, kupac, kad je od njih, cak u zoru, odlazio, uzjahavši konja i pošavši, ostade dugo, dugo, pred kapijom. Kao da je hteo što više njine a sada vec svoje kuce da se nagleda, da je dobro zapamti, da je svu onako unaokolo, sa komšilukom i sa onom njihovom teškom kapijom, unese u mozak. Zato je posle dugog stajanja pošao i uputio se, pored cesme, naniže, gde su bile bašte i njive. Ode u onaj deo varoši koji je bio kao još nov, tek doseljen, još ne kao varoški, više seljacki, pun samih doseljenika, ili seljaka iz okolnih sela, a ponajviše begunaca iz Turske.

Konj alat, duga repa cak do kopita, duga vrata i lepe cetvrtaste glave, sa pametnim ocima, odmoran, osecajuci na sebi svoga gazdu, kako na njemu slobodno i stegnuto sedi, sitno, veselo je grabio i promicao.

Vec je blizu zora. Mrak se gubio. Okolo, iza ravnica, kroz magle, vec su se ocrtavala bila. Iz njiva i bašta dopirao miris trule trave i korenja. Tamo negde daleko, oko reke, culo se šuštanje vode i pokoji cvrkut probuđenih tica. Ovamo, s ove druge strane, po varoši, u ulicama, koje su se ovde svršavale, sve je još bilo u nemom mraku. Samo njemu, gostu, cinilo se da - a to kao da gleda obrnuto, kroz sebe i iza sebe - otuda sa njine, Sofkine kuce, jednako gori sveca i osvetljava ovamo ispred njega put. Zato je cesto uzdizao ruku ka licu, i od zadovoljstva, sreće, zadižuci šubar, svaki cas gladio celo, oci i celo lice.

Alat, naviknut, sam savi u poslednju ulicu, krivu, tesnu, nalik na dolinu zbog visokih ulicnih zidova i drveća. Onda se poce peti ka caršiji i ka gazdinoj kuci, dok njemu, primitivši kako se vec približava kuci, bi nekako neugodno. Zato se kao ispravi u sedlu, odupre

o uzengije. Ali alat, gotovo trkom izišavši iz ulice i stavši ispred kapije, od radosti zarza.

Gore, po caršiji, u polumraku vec su se svetlucali pogdegdje potpaljeni mangali i cuo salebdžija, dok je ovde, kao uvek na kraju varoši, sve još bilo tamno. Jedino se dugotrajni laveži pasa i pevanje petlova iz magle razlegalo i rasprostiralo po poljima i njivama.

Marko obrnu alata tako da svojim ramenima i laktovima poce dodirivati kapiju. I sigurno iz iskustva znajuci da lupom, ni nogama ni rukama, ne mogu se njegovi tamo, u kuci, probuditi, jer je kuca od kapije tako udaljena, izvadi iz silava pištolje i poce njihovim jabukama lupati. I kroz široke pukotine od istina teških, jakih dasaka, ali dosta jedno od drugo rastavljenih, on jedva doceka da vidi kako se tamo, u kuci, zasvetli i kako otuda, sa lojanom svecom u ciraku, ogrnut gunjom i gologlav, poce da se približava njegov sluga, Arsa.

- Ko je? Ko je? - cu kako ovaj vice trzeci i zaklanjajuci svecu da mu se ne ugasi. Ali ubrzo posrnu i kao bez duše istrca ovamo ka kapiji, kad cu gazdino kao uvek kratko i nabusito:

- Ja!

Jednom rukom držeci više sebe cirak sa svecom da se gazdi što bolje vidi, a drugom rukom otvarajuci kapiju, zamandaljenu, gurajuci uvucen ne šip nego citav direk, nije gledao ni kako mu je bila kolija pala, te on ostao go u košulji i gacama, ni kako mu jedan opanak ostao tamo negde u dvorištu, nego, otvarajuci krila, a od straha ne znajuci šta da govori, on poce konju:

- O, alat! Ja, alat!

- Živi li ste? - kako gazda samo oslovi i brzo pored njega na kapiju prominu.

Arsa, trzeci za konjem, jedva uspe da ispred kuce, kucnog praga, stigne gazdu, uzme alata za uzdu i za uzengije pridrži kako bi se gazda što lakše skinuo.

Marko, kao uvek, sišavši sa alata, ude pravo u ono njegovo skoro dozidano sopce. To je sopce bilo malo, snisko, gotovo zagušljivo; pod nepatosan, gola zemlja, te novi cilimi od dugog nevetrenja (jer sem njega niko u to sopce nije smeo da ude) gotovo zemljisani. Jastuci tvrdi, kruti, isto onako ispruženi i poredani kako ih je poslednji put ostavio. Prvo što mu pade na pamet to je da, kao svakada cim ude, odmah baci pogled na dva velika katanca, koja su visila o dosta dugom i dubokom, šareno obojenom sanduku. I uveri se da su katanci u redu, u istom položaju, u narocitom onom položaju u kakvom ih je on, polazeci, navlaš metnuo da bi, kad se ovako vrati, mogao приметiti ako bi ih ko dirao, pokušavao da otvori. Kad vide da je sve u redu, on onda ostade tako stojeci nasred sobe, cekajuci da ko iz kuce, bilo Arsa bilo žena, dodu, donesu svecu i pocnu ga svlaciti.

Medutim, dan je vec bio poceo. Po dvorištu uveliko se kaldrma, kroz prozore od sopceta, modrila i sprocu njega, na bunaru, jasno se ocrtavala velika gvozdena kofa, sa lancima mesto užeta. Iz kujne poce da dopire prasak suvih lozinaka. I odmah posle toga brza, jaka svetlost izbi iz ognjišta i poce na sve strane cak i ovamo kod njega, u sopce, da dopire. Culi su se tihi, uplašeni koraci, bat nogu iz one druge sobe u kujnu i obratno.

Arsa, pošto alata raspremio u štali, iz koje se jasno odvajao, dopirao onaj topao vonj i šum od vec probudene stoke, ude opet ovamo, k njemu, sa svecom. Poce obigravajuci da ga, i to odozgo, sa ramena, svlaci. Marko, jednako stojeci, podavajuci se da bi ga Arsa što lakše skinuo, samo ga zapita:

- Jesu ustali?

- Jesu, jesu, gazdo. Eno gazdarice po kujni, sprema. A Tomca (sin) tek što se nije obukao.

Marko nije hteo, kao obicno, na savijene jastuke, koje mu Arsa podmetnu, da sedne, izvali se i tako ležeci ceka da ga Arsa izuje, vec sede na onaj sanduk i podnimljen onom svojom malom ali rutavom rukom sa dosta kratkim i nežnim prstima, cekao je da ga Arsa sasvim skine. Pojas, silav sa pištoljem, jataganom i arbijom, sve to sam Arsa sa njega skinu i iznese da se vetri i cisti. Marko ostade i

dalje tako da sedi, pognute glave, u papucama, raspasan. Belio mu se uckur od širokih cakšira a oko njega jeleci i mintani, raskopcani i oslobođeni od pojaseva i silava, pokazivali su njegova široka, jaka prsa, sa grdnim maljama posredi, koje su dopirale do njegova kratka, zdepasta i gola vrata.

Tako sedeci ne pomace se i ne diže glavu ni kad ude njegova žena sa posluženjem. Na starom, malom i dosta izabanom poslužavniku velika čaša vode i u taslici nekoliko parceta šecera, dosta sumnjive boje. I po tome videlo se da taj šecer traje dugo, da se, osam njega, niko ne poslužuje njime, ne troši ga.

Kao svakada, ne iznenadena vec naviknuta na takve njegove dolaske u nevreme, ude ona mirno. I od celog pozdrava samo što ga upita:

- Dode li?

- Dodoh! - cisto mrko i neugodno odgovori joj. I ne pogledavši u nju, uze šecer i vodu koju ispi naiskap.

- Da nameštam? - upita ga žena stojeci pred njim mirno i nekako ucmalo. Iz nje je bila tolika prostota i ubijena mirmoca. Obucena je bila pola seoski, pola varoški: u anteriji, zbradena, istina, dosta novom ali prostom šamijom, u belim debelim carapama i opasana seljackim futom i sa obešenim nožicom o pojasu. Suva, bledih ociju, bleđa, koščata, i sa maljama na licu od starosti. Sva je mirisala na seljacki miris, na mleko, na vonj dubreta i svežinu jaka, prosta odel.

- Nameštaj! - odgovori joj Marko, i opet ostade sedeci na sanduku. - I cuješ! - pozva je on natrag, kad ova pode. - Kaži Tomci, neka se obuče i ide u han. Ali neka! Neka ostane ovde! - predomisli se on i odmahnu joj rukom da ide. - Mogu i oni tamo sami za nekoliko dana! - završi kao sam za sebe.

Ona ode. Ubrzo Arsa donese postelju. Ali vec beše dan. Svanulo se sasvim. Marko pokaza slugi glavom da prozore zastre kakvim pokrovcem. I kada u sopćetu nastane mrak, on se polako, teško spusti u postelju i pokri da spava.

X

Ovamo, kod Sofke, sutra, ceo dan, bilo je tako dobro. I Sofka zato docnije celog života nije mogla sebi da oprosti: kako da ona to ne oseti, i to ona, Sofka, koja je oduvek sve znala, sve unapred osećala, a sad, baš sad, kad se ticalo njene glave, njenog života, tu se prevari! Ali otkud je mogla i znati? Znala je samo da je kuća prodana, da je sinocni gost kupac. Otac, pošto se ispavao, digao se oko rucka. Dobro rucao, opet prespavao, i u mrak, uveče, čak sišao odozgo ovamo, k njima u kujnu. Pregledao baštu, dvorište. Silazio je i u podrum. Za njim išla je mati da bi mu bila pri ruci, davala obaveštenja, kad što zatreba.

Posle vecere Sofka je legla ovamo dole, u velikoj sobi, sa Magdom, pošto tada, da ne bi Sofka bila sama, morala je i Magda u toj sobi da spava. Posle, ko zna šta je bilo. Ona nije mogla znati, nije slutila, te da onda bude na oprezi, da ne spava duboko. Vec je sasvim pomirena sa tom prodajom kuće, a i zaradovana što se jednom i ovako svršilo da, makar i bez kuće, makar tamo u tudini, u Turskoj, ipak bude bar zajedno sa njime, te da jednom i one imaju nad sobom njega, da bi, ispod njegove vlasti i nadzora, mogle slobodno da dišu, krecu se i žive. Bila je gotovo srećna zbog toga i odmah slatko, tvrdo zasp.

Duboko u noc, valjda čak oko pola noci, kada je bila vec lakosna, seća se docnije, cula je odozgo, kroz tavanicu, kako, sigurno iz oćeve sobe, jednako dolazi šum, čak i glasovi, i neko dugo hodaće. Onda, kao nikada dotle materin dosta jak glas, kao neko odupiranje, svada, plac.

Sutra, ujutru, mati joj se pojavi na stepenicama sa rukom na ćelu, preko ociju, a usta joj i celo lice bilo gotovo unakaženo, toliko iskrivljeno od užasa. I cim dode ovamo u kujnu, kod Sofke i Magde, samo što bi u stanju da naredi:

- Magdo, odvedi Sofku kod tetkinih. Ona neka ostane, a ti se vrati.

To je bilo dole u kujni, gde je još bio mrak, vlažna zemlja, skoro pocišćena, gore od ćadi crne grede, a sprocu po polici one žute tepsije. Sofku, cim to ću od matere, a dobro je znala šta to znaći, pociše te tepsije kao neke velike krvave oći da proždiru i sve oko

nje u kolutove da se okreće. Pošto posrnu da joj se ruke dotakoše poda, brzo se ispravi i poce, ustrašena, a nikako ne verujući sve to, kao u groznici, ocima da traži mater. Ali, ona je već bila otišla tamo, u sobu, i naslonjena na prozor, tiho je, tiho plakala i grcala. Da li od jada, bola, ili od sreće i radosti što je i to dočekala - da, eto svoju Sofku udaje? Jer to, da je sluškinja odvede i tamo ostavi, za udavacu zna se šta je: isprošena je, i za dva-tri dana sklanja se u komšiluk, da bi bila pošteđena od navale sveta, zapitkivanja i cestitanja. Sofka, osećajući kako joj se od užasa palci na nogama grce, pa joj se taj grc, bol, uz kolena penje i probada joj utrobu, polovinu joj sece kao nož, pride materi.

- Nano!

Ali mati, kao bežeci, okrenuvši se od nje, sve više je naslanjala glavu na prozor, i sve više plakala. Kroz plac poce Sofku da moli, da joj ne prilazi, ne pita je, i raspituje se:

- Idi, idi, cedo! Oh, zar ne znaš šta je? To je. Sudbina zar? A znala sam ja da od njega šta drugo, dobro kakvo, i ne može biti. Znaš već sada šta je. I bar ti me, Sofke, ne muci. Zašto, moje je i ovako mnogo. Oh!

I opet se predade, ali jednako tiho, iz straha, da onaj gore ne cuje.

Sofki, mada joj se još sve vrtelo: i soba, tavanice, i ispred nje ona, mati joj, sa tim prozorom sobnim, na koji se bila naslonila, ipak, zbog tog materinog placa, bi lakše, što bar po njemu vide da mati to ne odobrava.

Ali nikako ne moguci da u sve to veruje, ne znajući šta da cini, cisto pade.

- Pa zašta, nano? Zašta?... - poce, a već joj od besa suze udariše.

- Ne znam, cedo! Ne znam, ne pitaj me. Samo to: svršeno je. Eno, on tamo, gore: besni! Na oci ne smem da mu izađem. Oh, crna ja!

Sofka se diže. I, osećajući takvu snagu, takav bes, čak i mržnju prema ocu, pode k njemu. Osobito besnela je zbog uvrede: što, i ako je to hteo sa njom, da je uda, što onda ovako sa njom da postupa, što ovako brzo, odmah, kao da je ne može gledati.

Ali, da li što je otac bio odozgo video kako se k njemu penje, ili što Magda, spremajući kod njega u sobi, zaista, kakva je luda, sa suzama i jecajući radila, i on te njene suze video, tek Sofku presece njegov strašan glas i psotka prema Magdi:

- Ti, nemoj tu da mi suziš i sliniš! Gle ti, pezevenci i copeci jedni!

I što je najgore, Sofka oseti kako se to "pezevenci i copeci" odnosilo na sve njih ovamo dole, a osobito na nju, Sofku.

A glas mu je bio tako suv, stran; u njemu ni topline, treperenja, tako da se Sofka sa po basamaka brzo vrati, još uvredeniya.

Posle, cim Magda side, nemo, nikome se ne javljajući, ode sa njom kod tetka-Katinih. Cisto se spoticala grabeci da što pre ode, kao da pobjegne od svega toga, a opet, opet nikako još ne moguci u sve to da veruje. Zнала je da oni to i tako sa njome ne mogu da cine. Nije ona kao svaka: nije dete, šiparica, da ništa ne zna i ne sme da zna, pa tako, u tren, kako oni hoće, sa njom da cine... Ali, pored svega toga, najgore, najteže joj je bilo: kako ona da to ne oseti, ako ne u pocetku, a ono bar sinoc, - da taj gost nije kupac kuce, već, već...

I tada se poce secati. Tek tada bi joj jasno i ono njegovo zaprepašćenje kad je vide, a posle onda ono neskidanje oka sa nje; pri tom veciti trepet punih mu usta i ono na mahove, kad s ocem ostane nasamo, potvrđivanje: "Ja što rekoh, ne porekoh!" Dakle, on, još i ne videvši je, pristao da uzme, a sad, kad je i video, tim radije i srećnije.

Tetka, kad je vide, iznenadi se. Ali Magda joj mimikom i sa nekoliko turskih reci kaza sve. Tetka od radosti, sreće, nije znala šta će. Ali po Sofkinom licu, po drhtaju, po posrtanju, i narocito po vrelini koju oseti kad je Sofka poljubi u ruku, vide da treba što pre da je ostavi samu. Zato ona brzo ude u sobu, i pošto tamo još brže razmesti i pocisti, pozva Sofku, kao tešeci je:

- 'Odi, 'odi, Sofkice. Sedi, odmori se. Ništa nije, i ne boj mi se!

I ne moguci da izdrži zajedno sa Magdom otrca Sofkinu kuci.

Sofka nicke pade na krevet i, pored svega, oseti blagodarnost prema tetki, što, kad ode, Sofka cu kako je zakljuca. Bar je oslobodi da ne mora strepeti od necijeg dolaska.

Ali je trebalo bar i kapiju da zatvori, te da kroz nju docnije ne vidi ono što je najviše potrese i zaboli; da ne vidi odovud iz sobe, sa kreveta, kroz prozor i kroz otvorenu kapiju sprocu nje, njinu kapiju i njinu kucu i što se sve tamo radi. Osobito kada iz njine kuce poce svaki cas da izlazi Magda. A Sofka je znala da ona to trci po rodbini i sve poziva.

Uskoro, vide kako iz rodbine, radosni, na glas da je on, efendi-Mita došao, a preplašeni što ih zove k sebi, jer to nije imao obicaj, poceše da dolaze svi, osobito stariji, tetini, stricevi, ujaci. Svaki cas pokoja tetka, narocito Kata, otuda izlazi i opet se vraća. Poce kuca onako sa otvorenom kapijom da se zakrcuje, puni. Ali opet sve zanemelo, sve sa tajanstvenim i gotovo uplašenim izrazom lica. Sigurno gore otac, saopštavajući im Sofkinu udaju, u isto vreme naređuje im da niko o tome ne pisne, da ne bi ko od komšiluka i ostalog sveta doznao dok se udaja ne bude sasvim svršila. A sada, kada im je to saopštio, mogu da idu kucama, da se spremaju, ciste stajace haljine i drugo, da bi bili gotovi kada ih pozove da dodu na svecanost. I to je Sofku najviše poražavalo, ubijalo. Što tako sa njome da cine; i to sa njome, sa kojom su se doskora s tolikim poštovanjem i ljubavi ophodili? A sada; kao da ona nije ništa, i nikada ništa ni bila. Nego, kao da je uvek bila obicna, kao neka stvar. I to za koga da je udaju? Koji je to? Šta je? Odakle je?

I onda bol, tuga, plac, jad, sve veci i veci, poce da je hvata, te poce osecati kako, onako nicke ležeci, cisto u nesvest pada. Po citav sat gubi se, ništa ne zna za sebe. A zatim teško, dugo, jedva se povraca. Ali što je dan veci bivao i više prolazio, a ona jednako ovamo sasvim usamljena bila, sa užasom poce opažati kako u tim njenim zanosima, nesvesticama, sve više oseca - a od toga odmah bi joj zubi zacvokotali - kako joj sve jasnije dolazi taj, sinocnji tobožnji kupac kuce, a sada u stvari prosilac. Kao oseca vec sebe u njegovu krilu i na sebi ona njegova usta, što su sinoc onako požudno drhtala, i njegove ruke sa onim nežnim, kratkim, odozgo maljavim prstima. I zbog toga kosa joj se poce dizati, i po celu svuda je hladan znoj probijati. Obezumljena od užasa zbog tih slika, poce se dizati, i, kao bežeci iz sobe, huktati:

- Bože! Bože!

Ali nemajuci kuda, na drugo koje mesto, opet je nicke padala po krevetu.

I vec kada sasvim dode noc, ona najzad doznade sve. Tetka joj se vrati otuda, a Sofka je znala da ce sada, kao što je red i obicaj, od nje doznati. I to nece baš iz njenih usta cuti, nego ce ova doci sa još kojom ženom, tetkom ili strinom, pa ce one, nikako ovamo kod Sofke i ne ulazeci, vec u kuhinju, spremajuci veceru, malo bolju (jer, zaboga, eto imaju gošcu, Sofku) glasno se razgovarati da bi iz toga njihovog razgovora mogla Sofka sve cuti: i ko je mladoženja, odakle je, šta je, i sve ostalo što treba.

A tako zaista i bi. Pošto otključaše kuhinju, upališe svecu, raspališe oganj u kuhinji, spremajuci veceru, poceše da pricaju: - Oduvek je to tako. Eto ta i ta pošla je još za goreg. Ni u snu nije ga snila a kamoli videla. Glavno je da je dobra kuca. Sada eto taj Sofkin prosilac, taj Marko, toliko bogat, da se gotovo ne zna šta sve ima. Istina, odskora se doselio iz Turske, ali još tamo po granici drži hanove i prodaje stoku turskoj vojsci. Ovde u varoši odskora je sa kucom u donjoj mahali.

Ali se Sofka iznenadi kad još cu kako, kao pravdajuci se, poceše da pricaju: da, iako je mladoženja još mali, tek mu je dvanaest godina, ipak bi se svaka smatrala za srećnu što u tako bogatu kucu ide. Dakle, ni on je ne uzima za sebe, nije udovac, još manje bez dece, vec eto za sina koji je gotovo još dete! Sofka poce osecati kako ce kroz grlo svu krv i utrobu izbaciti, jer tako poce da se nadimlje i od bola, neizmerna jada, da stenje. Ali se brzo trže. Izide u kuhinju. Kada je na svetlosti od ognjišta i svece ugledaše, tetka joj samo promuca:

- Kuda, Sofkice?

- Daj mi šal! Idem do kuce, nešto sam zaboravila.

Jedva je to mogla da progovori, pa i ne dočeka da se šalom, koji joj tetka preneražena pruži, sasvim zaogrne, uvije, nego samo nabacivši ga, uvijajući više glavu, da je ko ne vidi, izide.

Ni mrak, ni samoca, ni mrtvo padanje vode sa cesme ne uznemiri je. Sada je već ona svoja, nije Sofka devojka, Sofkica, efendi-Mitina, već prava žena, svoja, nacija više. Od besa stiskajući prsa, da bi od bola čisto jaukala, i dižući šaljare, da što brže i sigurnije koraca, brzo prede sokak, cesmu, i uđe u kucu.

I gore, i dole, i svuda su gorele sveće. Kao da nikada nje nije bilo, kao da je ona umrla, odavno je sarañili i već zaboravili, tako je u kuci bilo sada mirno, i osvetljeno.

Magda ispade iz kujne i čisto ustuknu ispred Sofke. Ali Sofka je, pokazujući gore na oćevu sobu, samo upita:

- Ima li koga?

- Sam je.

Sofka se pope. Ispred vrata vide samo njegove poredane cipele i već počeo da drhti. Ali silno otvori vrata i uđe. Svetlost se od sveće zaleluja i gotovo što svojim plamenom ne opali kosu oćevu. Kada je pogleda, on, kao da je neki stran došao a ne ona, njegova Sofka, podiže se i samo rece:

- Efend'm!

Ali po njenoj uzbuđenosti i silini, iz oćiju poznavši je i dosetivši se zašto dolazi, smranci se, a usta mu već počeo da igraju.

- Tato! - počeo Sofka, a to "tato" jedva je izgovarala, od tolike gorćine i uvređenosti, što on tako sa njom radi.

- Ja ne mogu i... neću...

I osećajući da će izgubiti svu kuraž i briznuti u pluć pred njim, dovrši brzo:

- Ja ne mogu i neću za takvoga da odem!

Samo vide kako se on podiže, sa nekim suvim podsmehom, onako u ćarapama, pride joj i svecano počeo:

- Sofke, sinko! Lepota i mladost za vreme je...

Što Sofku gotovo prenerazi, to je što u njegovu glasu zazvuca to kao njegovo sopstveno iskustvo, jad, gorćina. On je sam to tako nekada mislio da je lepota i mladost najprecu, najveća, sada evo zbog toga došao dotle, do siromaštva; a da nije tako mislio, ne bi njenu mater uzeo, ne bi zbog toga ovoliko pretrepeo, ovoliko se namucio, potucao i još, sada, kada se smilovao i rešio da se k njima kuci ponova vrati, a ono, mesto blagodarnosti, gle šta!...

Sofka ipak promuća:

- Ja ne mogu!

- Ni ja ne mogu.

I odskoci od Sofke, uspravi se. Sofka vide kako mu se po ćilimu prsti od nogu u ćarapama grće, tresu.

Da ga kao umilostivi, produži Sofka:

- Sramota! Od drugarica i sveta sramota me, tato!

- I mene je sramota!

Jednako uspravljajući se i već od besa tresuci se, i to ne kao pred Sofkom, već kao pred samim sobom počeo sav jad da izliva.

- Zar mene nije sramota? Zar ja to hoću, milo mi? Zar ja ne znam koliko je to što ja to moram? I to ja, ja! Oh!

I razgnevi se na neblagodarnost Sofkinu, jer on se samo za njenu ljubav vratio da je dobro udomi. A to što je daje za mladoženju koji je još dete, to nije baš toliko strašno, koliko je strašno ovo njegovo: što on eto mora sa tim Markom, seljakom, da se prijatelji, da se ljubi, sa njime da živi. Pa, pored svega toga, eto još i ona - "neće", "ne može". A on može! On može sve to, a ona ne može! - I drhteci od besa, osećajući kako mu noge u carapama upadaju u cilim, te ispod njega oseca tvrdocu daske, sa rukama zakopcanim ostrag, sa razdrljenim vratom, po kome se, istina, sad obrijanom ali već zbrckanom, jabučica bila isprecila, i gotovo ga gušila, ne gledajući nikako u Sofku, produžio sam sebi da govori:

- I ja mogu, a svi drugi ne mogu. Ja sve to mogu, ja sve moram. Ja? Efendi-Mita! Nećeš, sramota te, sramota vas je (a to "vas" odnosilo se na sve njih, na nju, mater, ceo svet). A ne bi vas bilo sramota da ja idem pred crkvu, u amale, u Šareni han, da tamo dočekujem turske trgovce, moje poznanike, prijatelje, koji se nekad za srećne smatrali kada bi im primio pozdrav, rukovao se sa njima, a sada: da ih provodim po caršiji, po pazaru, da terdžumanim i seiz da im budem, da bi mi platili rucak u hanu i pri polasku strpali koji groš u šaku da od toga kupim brašna, donesem vama, da bi imali šta jesti... To li vi hocete od mene?

Nikada ga Sofka ne vide takvoga. I što najstrašnije bi, to je, što oseti kako je sada ona, njena udaja, njen bol, jad, sve, sve otišlo. A da je on, on sada tu, njegova nesreća i crna sudbina.

Hodao je. Nije mogao da se nadiše. Prsti su mu pucali; glava njegova, već uska, stara, sparuškana i obrijana, sva se tresla. Zahuktan, nije mogao da se smiri. I Sofka oseti da ovo što je rekao, i što se zbilo između nje i njega, nije svršeno, nije najgora, da po ovome što nikako ne može da se smiri, ima nešto još gore da dodaje, jer, osvetljen od onih sveća koje su već nakrivo gorele, videlo se kako mu pojas i sva polovina drhti, trese se, kako ga kolena, butne kosti izdaju, nihaju se. I kako i on sam, osećajući da mora između nje i njega čak doći i do toga, jednako pritiskuje glavu rukama, i jeci:

- Oh! oh!

I kao da bi hteo da se smiri, zaustavi, da izbegne i spreći to. Ali bi i to.

Brzo se okreće k njoj, približi, prstima je dohvati za glavu, oko uva i kose, i sav trepereći i uzdižući se na prste i obzirujući se oko sebe, da ovo što će sad biti možda i sama noc ne čuje, tiho, grobno reče:

- Ili, zar, sinko, cedo, Sofke, Sofkice moja, ne veruješ tati? Misliš da tata laže, da ima para, nego tako hoće, čef mu da te uda. I ako to misliš, onda - pogledaj tatu!...

I razgrnu pred njom mintane, koliju.

Sofka zaprepasčujući se vide kako su samo krajevi kolije i mintana njegovih i to oni uzani porubi, koji se pri hodu leluju i vide, kako su samo oni bili opšiveni novom, skupocenom postavom, dok ostala leđa iznutra, cela postava, sva je bila stara, masna; pa čak negde i bez postave sa poispadalim pamukom. A sam on, njegova snaga, prsa, koja su mu sada bila otkrivena, zaudarala su na znoj, hanove, nepresvlačenje, neopranost, masnocu.

Sofka samo poniknu i gotovo pade do njegovih nogu.

- Oh, tako, tato!

Brzo izide, nije znala kakvog ga je ostavila, da li onako napred raskopcanog i masnog, ili palog, na patosu. Bežeci, primeti kako joj mati prođe pored nje, i ode k njemu. Po tome ona vide da je ova sve prisluškivala, i sada, bojeci se da mu se nije što desilo, brzo otrca k njemu.

I zaista, tek što Sofka side niz stepenice i pode ka kapiji, ču se odozgo prestrašen materin glas:

- Vode, Magdo! Vode brzo!

Sofka izide na otvorenu kapiju i pode tetki. Nije bila ni vrela, niti osecala jad, bol, vec je bila utucena i cisto skamenjena.

Brzo prede cesmu i fenjer koji je mutno osvetljavao oko sebe. Voda je sa cesme teško padala. Svuda je bilo mirno i mrakom pritisnuto, nigde se nije cuo ni lavež pasa, ni bat cijih koraka. Jedino gore, iz njine kuće i iz one njegove, oceve sobe jednako se svetlost prozorska menjala. Cas je tamnila, cas sijala, sigurno od senke materine, koja je išla po sobi, možda nameštala oca u postelju, polivala ga vodom, osveščivala.

XI

Tetka cim je vide, mada Sofka ude mirno, odlucno, ne posrucuci, ne zverajuci, cak i otvoreno, istina, malo zamagljenih ociju i nabranih obrva, ali jasno gledajuci, ipak se uplašeno diže ispred nje, upita je, kao umirivajuci je:

- Hoćeš, Sofke, da veceraš?

- Necu. Jela sam kod kuće! - odgovori joj Sofka i uputi se u sobu.

I tek posle, kada cu da joj tetka u kujni oko ognjišta sve svrši, raspremi, i ode u onu suprotnu sobu, da sa svojim tamo spava, Sofka, vec oznojena, - skoci.

- Tako li je to?

Jedino to što sebi prošapta i ostade da sedi poniknuta, držeci se rukom za podbradak i usta. I zacudo, opazi kako sada ništa ne oseca: ni strah, ni bojazan, ni gnev. Samo oseca u sebi neku dubinu, i to, kako se ta dubina ispunjava nekim otužnim, bljutavim zadahom, tako da, od toga, pocela da se grozi i trese.

Dakle to li je? A ona nije znala. Nije na to ni mislila. Samo je mislila o sebi: o svojoj krasnoj mekoj kosi, o svojoj raskošnoj snazi, kojom se toliko ponosila, i koju je toliko punila, i opijala svojim do ludila strasnim željama i osecajima.

A ono - šta je bilo? Sasvim drugo. Sada nikako nije mogla da se otrese njega, oca, njegovih onih pocepanih postava na haljinama, njegovog znoja od neopranog odela i onog njegovog lica; onog strašnog, mrtvackog glasa koji nije molio, nego koji se gubio i mro u njegovim unezverenim ustima, zbog sramote i stida što mora pred njom, svojim cedom, Sofkicom, da se sada otkriva, i da ono što ne bi kazao ni samoj smrti - njoj mora da ispovedi i kaže, a to je: da se nema ni hleba, a kamoli što drugo i o cem drugom da se misli, drugo što želi...

A što je najgore, znala je da je, posle ove njegove ispovesti i njegova poniženja pred njom, između nje i njega sve svršeno. On nikada više u njenim ocima neće biti onaj njen veliki tata, efendi-Mitica, i zato nikada vec neće smeti da je pogleda, još manje sa njom da se pošali, nasmeje, pomiluje je, a kamoli da se ispred nje ponosno, razdragano kreće, i još traži da ga ona, poštujući ga, dvori i služuje.

Posle ovoga, sve je to nestalo. Zna on da ce joj odsada uvek biti na teretu, pošto ga ona sobom, žrtvujući sebe, svojom udajom i održava u životu, i zato ce joj uvek biti teško na duši kada ga vidi. I zato ce je on stalno izbegavati. I kad baš bude morao, zbog sveta, s njome da govori, uvek ce mu biti u glasu necega placnog, prekornog, što ga je dotle gonila da se toliko pred njom ponizi i sav otkrije u svoj svojoj nagoti i time izgubi u njenim ocima sve što je imao i brižljivo cuvao.

Sofka poce osecati jak, težak bol. Cisto se pokaja. Da je samo znala, ne bi ona ni pokušavala da se protivi, a kamoli da ga onako u oci, silno, cisto ispitujuci, gleda i protivi mu se. Samo da je znala! Ali i to nije bilo istina. Našto sada sebe pravdati! Zнала je! Kako da nije znala?! Jer kada je znala da nikada neće biti žena svoga izabranika onoga o kome celog života snevala, koga u snovima i mislima ljubila i grlila, a znala je da ce se ipak morati udati, onda - našto je sada ovo cinila? Našto, pošto je ne sada nego oduvek bila uverena da ce svaki njen muž, pa ma ko to bio, biti - ne onaj njen, nego drugi, obican, i da ce od svakog morati da trpi i silom

da podnosi da je on grli, ljubi i sa njome radi šta hoće. Čak se nekada i ponosila time što je mogla da se, ne kao druge, zanosi i luduje, već da je sa sobom oдавно nacistička, da će, kad se bude i udala, to biti samo bol i patnja za nju i da je onda njoj zbog toga svejedno ko će joj biti muž, star ili mlad; ružan ili lep; iz bolje kuće ili iz seljačke... I kada je tako u stvari bilo, zašto da se sada, kad evo to dođe, toliko džapala, bunila i time se samo pokazala i ona kao svaka, obična devojka, šiparica, a ne ona Sofka koja je svima bila za ugled. I što bi toliko luda, te pre no što pode gore, k njemu, ocu, ne zastade, ne razmisli se? I kada se uveri da se to mora, onda što se bar ne pokaže kako dolikuje njoj? Što odmah, bez reci, ne pristade? I po tome bi svaki, naročito on, otac joj, znao da ona pristaje, ne što hoće, nego što se žrtvuje radi njih, da njih izbavi sirotinje i bede. Znali bi to, osetili bi oni, njeni, i ne samo oni, nego i ceo svet. I onda, kolika bi porasla, kolika bi postala velika u očima svih! I tada bi joj i sam njen sopstveni bol i jad, ukrašen ovim požrtvovanjem, sigurno bio lakši, blaži, i slade bi ga podnosila...

A ovako?

Ali ipak još nije dočkan. Još ima vremena da popravi, da se pokaže kako se žrtvuje, prinosi sebe radi njih. I to samo radi njih, da bi oni, otac i mati, pošto njoj inače svakom udajom prestoni bol i patnja, od te njene patnje imali koristi, tom patnjom bar njih, oca i mater, oslobodila i život im osigurala...

I naslonjena u krevetu, držeći glavu rukama, osećajući kako iz kuhinje dopire miris još sasvim nezagašenog ognjišta, neopranih sudova od jela i ustajalosti, ali ipak zato promišljan sa svežim noćnim vazduhom koji je kroz kuhinjska napukla i stara vrata prodirao i do nje ovamo u sobu dolazio, i gledajući kroz sobni snizak prozor u noc, koja je bila prorešetana drvećem baštenskim i okolnim zidovima komšijskih kuća, ona se počeo osećati kako se čak i zagreva tim svojim junaštvom i požrtvovanjem. Jer tom svojom žrtvom toliko ubija sebe da, eto, polazi ne samo za neravna sebi, za nedragog, nego čak i za samo dete. Tolikom žrtvom sigurno će zaprepastiti i zadiviti sve. I u očima svih, ne samo što će ostati onakva, nego će sve veća bivati i dizati se a ne možda, kao što je svet mislio, i nadao se, pa sigurno i čekao, kad će ona, već jednom, pasti, pokleknuti.

Sutra, gotovo ona probudi tetku, toliko se žurila sa tom svojom žrtvom, i poslala je ocu sa porukom: da pristaje. Ne samo tetka, mati joj, nego i sam efendi-Mita bi time iznenađen. Jer, nikako ne verujući, dođe sam ovamo kod njih. Kad uđe kod Sofke, ona vide po njegovom neispavanom i usplahirenom licu i radost, ali i zaprepašćenje. Ponovo oseti od njega sav onaj miris na znoj, neoprano i krpe. Ustade, poljubi ga u ruku, i istinski kajući se što ga je sinoc toliko uznemirila i uplašila, promuća:

- Oprosti, tate, nisam znala...

On je stajao i jednako uplašeno gledao u nju: da možda, možda ona to...

I zato Sofka, da bi ga sasvim uverila, morala izdržati do kraja njegov grozničav pogled. I on po tom njenom jasnom i otvorenom pogledu vide da je zaista istina, da se zaista rešila. Potresen, zagrlji je, i ljubeci je po kosi, počeo da muca:

- Hvala, cede! Hvala, Sofkice!

A to Sofku najviše potrese, do srca je rasplakala, jer u tom njegovom nezverenom drhtavom grljenju njene glave, ljubljenju kose, vide kako on zna da on sada može pred celim svetom biti onaj stari, veliki efendi- -Mita; ali pred njom, svojom Sofkom, svojim cedom, posle ove njene ovolike žrtve radi njega, gubi sve: i poštovanje, i divljenje. Jedino ako ona hoće na nj da se smiluje, da ga ne omrzne, nego samo da ga žali. I kao oplakujući sebe, zato je nezvereno grlio i ljubio Sofku po kosi, mućajući:

- Hvala, Sofke! Hvala, cede!

Sofka umalo uglas što ne počeo da rida, ali on, kad to vide, brzo se trže od nje.

I, kao u naknadu za to, za to svoje malocas poniženje pred Sofkom, on, cim izide iz sobe, počeo tamo kod tetke i napolju da razmahuje rukama, zavrće rukave, i Sofka cu, kako on, kao uvek, visokim i razvucenim glasom naređuje:

- Neka se ide i dovede Arifon navodadžija. Neka on ode kod gazda-Marka. Neka mu javi da dovede dođe na "pijenje" Sofkino. A vi (žene) sada tamo po kuci, spremajte i udešavajte!

I žurno, kao bežeci od te tetkine kuce, a u stvari od Sofke, izgubi se širokim koracima.

Ali o tome Sofka nije imala kada da misli. Brzo se ona pribra, diže. I znajući da sad tek ima da se pokaže, namesti krevet i ostale stvari po sobi, jer je znala da će sada poceti svaki čas ovamo dolaziti, ulaziti kod nje u sobu, tobož kakvim poslom, a u stvari da nju vide, da po njenom licu i držanju, sedenju, cene kako joj je.

I zaista, prvo ulete tetka. Navlaceci kolice da što pre ode kod njih tamo, kuci Sofkinoj, i da, kao što je zapovedio Mita, pomaže po kuci i sprema, ude ona kod Sofke i pozdravi je:

- Srećno, Sofke!

Sofka po njenom glasu vide kako ne samo ona, nego svi njeni, ma koliko da se nadali, bili uvereni da će ona, pošto je već efendi-Mita to svršio i dao rec tome gazda-Marku, morati na to pristati. Ali ipak, ipak nisu se nadali da će Sofka tako olako pristati, čak i sama hteti.

I kao što se nadala, celoga toga dana ne ostade mirna. Svaki čas su otuda dotrcavali i ulazili ovamo kod nje, čak i deca. Ali to je bilo dobro. Jer to trčkanje svaki čas i zagledanje u nju toliko joj dosadi, umori je, otupi, da, kad pade mrak, kada joj donesoše odelo, sapune, igle i češljeve; kada sve to ispred nje na stolici i po prozoru poredaše, i iza upaljenih sveća prisloniše veliko ogledalo, ostavljajući je samu, da se obuče i nakiti za večeras, za proševinu i "pijenje" - ništa je to ne potrese. I, kao u inat nekome, oblacila se i kitila. Stezala je polovinu da joj je pucala; tesan jelek samo je na jednu, najnižu kopcu zakopčala da su joj prsa brektala; kroz rukave tanke košulje bleštala su joj obla ramena i jedre, vrele mišice.

I kada, već dockan, dodoše i javiše da joj je svekar već tu, i kada ona sa tetkom pode kuci, ni tada se ne uznemiri. Od prošle noci i celoga ovoga dana bila je toliko umorna, toliko zasícena i otupela, da je bila na sve ravnodušna. Ništa je nije diralo. Ni kada ude u kucu, ni kada vide gore osvetljene prozore i otvorena vrata, kroz koja se svetlost rasipala po doksatu i punila stepenice; ni samo grljenje i ljubljenje dole u kuhinji sa ženskinjama. Čak i kada, već duboko u noc, dode vreme da ide gore, ljubi u ruku svekra, od njega primi dar i belegu, ona i onda mirno ode. Još mirnije, i s tako hladnim ustima, poljubila ga u ruku, i zatim, izmaknuvši se, ostade stojeci, jasno, pribraćano gledajući u sve, osobito u njega, svekra, novoga svoga "tatu".

On, raskrecenih nogu, podbocenih ruku o kolena, sedeo je na presavijenom jastuku, a s desne strane, efendi-Mita sa ispred njih postavljenom sofom, punom ne jela (pošto će večera posle doci, posle "pijenja" Sofkinog) nego mezeta: dakonija, gurabija i slatkiša.

Iz Markovih debelih cizama, sa jakim ravnastim mamuzama, jasno i oštro se ocrtavalo njegovo oblo koleno u cohanim čakširama. Prsti su mu bili debeli, kratki i sa nabranom, ali čistom belom kožom. Samo na jednoj ruci imao je, i to samo jedan jedini, veliki zlatan prsten. Mintan i jeleci mu, oko vrata, bili su gotovo otvoreni, i on to sigurno nikad nije ni zakopčavao zbog kosmatosti, malja, koje su mu virile. Lice mu je bilo još sveže, i tek oko ociju i usta bilo je bora. Samo usta su mu bila ne toliko široka, koliko puna, mesnata, sa ovalnom bradom i kratkim obrijanim vratom. Iz celog njega bila je neka divljina i silina.

On sada već nije, kao prvi put kad je bio, zbunjen, sapleten, nego slobodan. To se videlo po njegovim komotno raskrecenim nogama, lakom sedenju, i sasvim slobodno ispruženim prstima ruke na kolenu. Kao da je on odavna za tako što i bio, pa sada, i naišavši na to, i na Sofku, i na efendi-Mitu, i na mater njenu, i na ovoliku lepotu i raskoš, sav je srećan.

I što Sofku razdraga, bilo je to što on, pre no što nju, kao što je bio red, otpustiše od sebe, da posle med sobom svrše proševinu, i pre no što ona, poljubivši ga ponovo u ruku, pode vratima - ustade i dode do Sofke. Tako cvrsto stade, da mu cizme zaškripaše, i kao da se pod od sobe podavi. I na iznenadenje svih - jer to nije obicaj, pošto je ona već time što je došla gore, poljubila ga u ruku, pokazala da pristaje - on ipak poce:

- Sofke, znaš već šta je. Znaš šta će biti. Ali ja, tata, ako bude sudbina da ti to budem, imam pre svega nešto da te molim. bogom da ti nije prosto, ako pristaneš, pre no što se ti sama rešiš; Bogom da ti nije prosto, ako podeš i dodeš u moju kucu, a da ti sama nećeš. .. Istina, zasada tata nema takvu kucu kakva treba za tebe, ali će te tata tebi...

Glas mu je bio takav da Sofka oseti kako joj kroz grlo, čak na dno srca prodiru. Ali i ona se pribra. Ne ustuknu. Još manje, kao što bi druga, da pocrvene, zamuca i od stida pobeže, ostavljajući roditeljima da mesto nje oni odgovaraju. Ispod svojih tankih obrva jasno pusti pogled i, na iznenađenje oca koji kao da se još nije mogao pribitati i smiriti od straha, ona kratko, toplo, rece:

- Hocu!

Svekru kao da više ništa nije trebalo. Poljubi je u celo, oseti joj miris kose. Ona ga ponovo poljubi u ruku.

- Neka si mi blagoslovena!

I Sofka vide kako on, kao opijen od uzbuđenja, pored toga što je toliko vladao sobom, grčevitim prstima počeo baratati po nedrima, po još dužim džepovima od jeleka. Videlo se kako je, mada se bojao, strepeo da od svega možda neće ništa biti, za srećan slučaj spremio osobit dar. Najposle nade to. Izvadi veliku, gustu nizu sve od samih dubla, svako zrno od po pet dukata. Sam joj veza o vrat nizu koja je bila toliko puna i dugacka da joj zlato svojom žutinom pokri cela prsa. I sama Sofka, koja je bila navikla na toliki sjaj, ipak cisto pretrnu. Ponovo ga poljubi u ruku.

- Hvala, tato!

I side dole. Za sobom cu kako svi, i otac i mati, kao odahnuše u opštem uskliku:

- Neka je sa srećom!

I počeo se između sebe ljubiti. Osobito je efendi-Mita cvrsto i jako grlio novoga prijatelja, Marka. Do reci nije mogao da dode. Kao da nikako još nije verovao u sve to. Koliko je puta u potaji drhtao i tresao se od straha pri pomisli da od svega neće ništa biti; da Sofka, kakva je, sigurno neće pristati, ispustice se ovakva prilika, neće se doci do novaca, i to ovakvog, velikog, mnogog novca, kakav se zna da samo on, taj gazda-Marko, ima, nego da će najzad morati da nastupi ono... dugovi, prodaja kuće... a sada, eto, hvala bogu, ispuni se! Ali još kako se tek obradova kad Marko, zanesevši krajeve od mintana tako da mu sasvim izidoše iz pojasa i silava i razleteše se oko njega, izvadi drugu kesu i, gurnuvši laktom sa sofore tepsije i tanjire, staklad i čaše, počeo ne da broji nego da izručuje zlato.

- Ovo je za spremanje. Neka mi se Sofka spremi kako ona hoće. I ništa da se ne žali!

I jednako, neprestano je iz kese sipao sve samo zlato, dukate, stare, nove, kao pobudavele od silnog uvijanja u krpe, čuvanja po vlažnim mestima. I kada se na sofri citav kup, rpa od zlata nacini, efendi-Mita cisto kliknu. Kao da se ponovo rodi i ožive, tako silno viknu:

- Magdo!

Magda, odozdo, kao da je na taj glas odavno čekala, naglo ude.

- Magdo! - zanoseći se počeo Mita - Magdo, Magdice! (Prvi put što je tako slovi, zbog cega Magdi noge pokleknuše od radosti.) Naša Sofka hoće da nam ide! Eto, hvala milostivom bogu, dočekasmo i to. A sada, Magdo, kapiju širom otvaraj, na njoj dva fenjera pali i ponesi mi pušku. Da oglasim! Neka svet vidi! Neka svet čuje!

I ustade.

- Neka svet čuje! - govorio je iduci, onako u carapama i ponesavši sobom pare, koje mati beše uvezala u peškir, ka otvorenom prozoru. Pare baci u čoš na minderluk, među jastuke. Od njih se cu onaj tupi, sitan zlatni zvek. Ne moguci da dočeka, dok mu Magda pušku donese, počeo da se nagnje na prozor, oslanja o precage gledajući ispred sebe tu varoš, pokrivenu pokrovom od kucnih krovova, izrešetanim dimnjacima i visokim drvećem, kako se ispred njega, po padini, u noćnom polumraku uokrug ocrtava. Gledao je tu varoš, taj svet, koji ga toliko u potaji kao sigurno čekao da vidi ponižena i unapred siteći mu se i znajući kao kakav će izgledati: ako ne sasvim osiroteo, a ono više za žaljenje. A ono, eto, sada je opet on, kakav je i bio, još je on, onaj stari, veliki efendi-Mita...

I uzimajući od Magde pušku, besno, sav cepteći od radosti, počeo da puca.

I na iznenađenje svih, pucnji pušaka ubrzo počeše da se mešaju sa svirkom sviraca koji su odjednom odnekud odozgo, ovamo kuci poceli da dolaze. A sve je to bila Magda spremila. Odavna znajući za sve, poslala jednog slugu i naredila mu da odmah, cim cuje pucanj pušaka, svirace ovamo vodi.

Kuca zasija. Fenjeri, upaljeni na kapiji, počeše da drhte i da blešte; takode i kujna, podrum i gotovo sve sobe bile su osvetljene. Komšiluk se uzbuni, počeše da dolaze. Isprva nisu verovali. Ali kada videše tolike svirace, toliku svetlost, trckaranje, kao pri kakvoj svadbi i proševini, svi se iznenađeno trgoše i uveriše se da je zaista i sa njom, Sofkom, vec jednom svršeno...

XII

U zoru, kada su svi bili poredali da se odmore, Marko, sada vec svekar, kome su takode bili namestili, neopažen se diže i side dole. Krišom Magdu zamoli da mu dovede konja. Samo ga Sofka opazi. Istrca za njim.

- Kuda, tato?

Marko se zaradova usled te njene pažnje a i uplaši da se zbog toga drugi gore ne probude.

- Cuti, ceri! Sada ce tata da se vrati! Idem da naredim kod kuce.

Morao je to. Nije smeo novoga prijatelja da odvede onako, pošto je znao da kod kuce niko ne zna i nije ništa spremno. Zato je on cele noci, pored svega pica i veselja, jednako morao da se drži, cuva, da bi, eto kao sad, pre no što svane, otišao kuci, spremio i tamo udesio i posle došao po prijatelja da ga vodi k sebi, na dalju cast i dalje veselje.

Zato i on, kad se oseti na alatu, kad izide iz kapije, drhcuci iz sve snage, pode slobodno, srećno, što se ne prevari, što se ne ispuni njegova sumnja, da nikada Sofka, i tolika i takva lepota, neće poci za njegova sina, još manje uci u njegovu, seljacku kucu, i biti njegova snaja. I on, ni sada još nikako ne verujući u to, od sreće, nije na konju mogao da se smiri. Alat, zacuden tom njegovom nemiru u sedlu, a zbog jako zategnute uzde i njegovih grcevito stegnutih kolena u slabine, poce propinjući se od bola, da okreće k njemu svoju glavu kao da ga pita i vidi šta mu je gazdi. Ali Marko samo položi ruku na alatovo celo, na grivu, između ušiju, i cisto stidljivo, kao umirivajući ga promuća:

- Cuti, alate!

I pusti mu dizgin. Alat pojuri grizuci uzdu i izmahujući njom, a pazeci da svoje zadnje noge mnogo ne izbacuje u stranu, da ne bi Marka naglim kretanjem svojih sapi u sedlu drmao i druskaao. Poleti kao ptica pokraj mahala ka njihovoj ulici. Modrina zore i svež, još vlažan vazduh poce da ih šiba. Tek se svanjivalo. Iz kuca po mahalama razlegali su se na sve strane petli. Upaljene svece videle su se iz pojedinih soba i štala. Rubovi dolina ocrtavali su se na nebu i gubili jedno u drugom.

Marko ulete na otvorenu kapiju koja je, kao uvek kad bi on bio u varoši, a ne bio kod kuce, nekud nocu otišao, morala cele noci otvorena da stoji.

Arsa ga prvi vide, i preplašen odjuri unutra, u kujnu, kod gazdarice, da je probudi:

- Gazdarice, gazda!

Uto Marko dojava do praga kujnskog. Stana, njegova žena, izide i pridrža mu konja.

On još s konja, skidajući se, pruži joj ruku.

- Celivaj!

Ona ga celiva, ali se trže uplašeno i poce da blene.

- Kaži dragicka!

- Pa... dragicka - poce Stana, snebivajuci se i cudeci se.

- Snahu imaš!... - ali, kao da mu to ne beše dovoljno, zastade i gledajuci je odozgo, svetlo, nastavi:

- Snahu imaš, što ceo svet nema, Sofku, hadži- -Trifunovu unuku. Ali ne znaš ti - okrenu se on ljutito, kad vide da ona ne samo što se ne zaradova, vec se i uplaši.

Brzo ude u onu veliku sobu i otuda se cu kako vice:

- Da se namesti! Što god ima, sve da se donese. Sve da se skine s tavana.

Arsa poce kao bez duše, od straha, da donosi i uz pomoc Staninu da namešta. Marko je stajao, gledao i sam naredivao Arsi šta ce gde da se namesti i kako.

- Tu... Tako... Još... - I onako, u cizmama, pojasima, sa silavom i gunjom, saginjao se i, zacudo, sam svojom rukom, a ne nogom, nameštao je i doterivao asure, pokrovce, govoreci:

- Tako... To ovde... Tako... Daj još... Sve donesi!...

Pošto namestiše sobu i pošto je Marko još jednom pregleda, cizmama utapka, narocito krajeve, oko zidova, da ne štrci ispod cilimova slama novih rogoža. I pošto još jednom zapreti Arsi da sve uredi a osobito da se ona, gazdarica njegova, odmah obuče kao što treba, i sprema sve za docek, brzo i to peške ode, vrati se kod Sofkinih, da otuda dovede prijatelja, efendi-Mitu.

Stana, tek kada on ode, kad ostade sama, uvide da je zaista sve to istina. I onda se sasvim uplaši. Ali Arsa joj ne dade. Silom, donoseci joj haljine gonio ju je da se oblaci. Narocito je pazio da, po obicaju svom ne veže i obesi o pojas onaj seljacki nožić sa nekim starim, zardalim kljucicama. Ona se oblacila, ali nikako nije mogla još sebi da dode i nikako nije verovala u sve ovo.

Ali, kada docnije, pošto se sasvim razdani, pošto sunce uveliko ogreja, odozgo počeše da se cuju sviraci, i vec ovamo kod njih da se vidaju mahalska deca kako ispred sviraca jure, i kad, sigurno na taj glas svirke, iz komšiluka, tobož zbog vode sa njihovog bunara, počeše da dolaze žene, ona, kao da se sakrije, pobeže, ude u kucu. I tamo u kujnu, da li od radosti, sreće, ili ko zna zbog cega, briznu u plac.

Arsa medutim istrca da širom otvori kapiju i da tamo na njoj dočeka novog prijatelja.

Stana ih, jedva se držeći na nogama, brišuci suze, a jednako osvrćući se i krijuci se, da je toliki svet, koji odjednom ispuni dvorište, ne vidi i spazi kako place - dočeka u kujni. Marko, kada je vide takvu smušenu, ne samo što se, po obicaju, ne naljuti i ne zgranu na nju, nego smejući joj se, kao da je izvede iz zabune, poče je dirati:

- Ne placi, babo! Da te nije žao što si postala baba?

I efendi-Mita joj pride, poljubi se sa njom.

- Kako si, prijateljice? Jesi rada prijateljima?

Ona je samo mucala:

- Kako da ne, kako da ne!

I dok su njih dvojica tamo u sobi na pokrovcima sedeli, Arsa im iznosi od svake sorte rakije da probaju koja ce im se dopasti, pa da im posle tu toci i donosi, ona ovamo, u kujni, nije mogla od ognjišta da se makne. Još više je zbunjivala svirka ispred kuce a najviše navala sveta: komšiluka, dece, i starih žena, što počeše, kao na svakoj proševini, da pune kucu cesticajuci:

- Srećno, srećno, tetka-Stano!

Od Cigana, koji bi joj potražio da što god pije, svakome je po punu okanicu, onako kako bi dohvatila, davala sa tepsije, po kojoj ih je Arsa bio naredao. A međutim, mada je znala da to treba, i baš je to najviše i plašilo, osećala je kako nikako ne može da se sagne, da kafu na ognjištu pristavi i skuva, još manje da slatko iznese i posluži, ili bar da ude tamo k njima, u sobu, i, kao što je red, sa novim prijateljem se razgovara: pita za zdravlje snahe i nove prijateljice koje istina nije još poznavala, ali koje su joj sad toliko mile i drage, kao da su joj rodene.

A Marko, kao da je znao kakva je ona sada, ponovo izide, da je ohrabri.

- De, šta ti je?

I što nikada, pomilovao je po njenoj uskoj, gotovo sedoj glavi.

Nju to još više potrese:

- Oh, ne mogu, bre, Marko!

I to rece takvim glasom, sa takvim sjajem u ocima, kao ko zna pre koliko godina, valjda celog života jedanput, valjda još u početku braka, prve bračne noci, ako joj je tako mило i potreseno izletelo to: "oh, bre, Marko", pa eto tek sada, posle tolikih godina. I od sreće dohvati Markovu ruku, prinese je svome licu i poce je ljubiti, osećajući kako je prsti njegovi miluju.

- De, de... - i samoga Marka to teknu i razdraga. - Pa drži se, ne podaj se... - hrabreci je vrati se u sobu.

XIII

Posle proševine, sve se do sitnica doznalo o njima: narocito o njemu, gazda-Marku. Odskora su se bili doselili iz Turske. Ali, kao da nisu ni živeli, tako se za njih ovamo gore, oko crkve i u pravoj varoši, malo znalo, kao i za ceo taj njihov kraj dole. Znalo se samo da je ispod crkve, da vodi na drum, i da pored tekije i preko vinograda izlazi na granicu. Njihovo selo bilo tamo u Turskoj, odmah iza manastira Svetog oca. Kuće sve od kamena, čak i krovovi od kamenih ploča. A njihova kuća najveća, u sredini sela, gotovo kao neka kula, pošto je i celo selo proizišlo iz te njihove kuće. Govorilo se da je sama njihova kuća citav sprat u manastiru podigla, cesme popravljala i sve što trebalo davala manastiru, a narocito svoje ljude iz bratstva, sela, da zajedno sa kaluderima brane manastir. Jer su nadaleko bili cuveni, narocito precima Markovi, kao "kacaci". Turcin, koji bi zapao među njih, u njihov atar, selo, više se ne bi video živ. Asker, ma koliki bio, retko da se otuda vraćao, a da nije bivao ili prepolovljen ili gotovo sav uništen. A već kajmakam ili spahija za kakav danak, desetak, nije smeo ni da priviri. Jedino što su oko toga njihovog kao gradica, a ne sela, bila unaokolo udaljena nekoliko arnautskih sela.

A to bogatstvo njihovog sela i njihove kuće umnožio je najviše isti ovaj gazda Marko, kada je, posle oca, preuzeo starešinstvo. On je bio i pismen. Otac ga kao oženjenog (a oženio ga, po običaju, rano, dečkom) dao u manastir, da uči. Ali ga dugo nije zadržao: bojao se da mnogo ne "preuci", razneži se i ode u varoš. U tom otac ubrzo umro, te on preuzeo kucu voditi. Poceo jace da se druži sa Arnautima i da prodaje stoku za tursku vojsku.

Ali jedno sve pokvari. Marko i neki cuveni Ahmet, Arnautin, poglavica najvećeg i najjaćeg fisa, pored interesa što su imali da njihove kuće i fisovi budu u ljubavi, jer niko onda nije bio u stanju da na njih udari, i licno su se njih dvojica voleli. I to se voleli toliko, da su se on i Ahmet, iako ovaj Arnautin, tude vere, u manastiru pred kaluderom pobratimili i to pijuci iz rasećenih ruku krvi jedan od drugog. Otada za njih dvojicu nije bilo vere, nicega. Markova kuća za Ahmeta je bila slada, prijatnija nego njegova rodna; kao što opet za Marka u Ahmetovoj kuci nije imalo ni harema ni icega skrivenog.

A obojica su bili licni, naociti i silni. Kada bi ostali nasamo, gledajući se, osećali bi kako od zadovoljstva i sreće zatrepere. I uvek su bili zajedno, po trgovini, po saborima, čak i po manastirima i veseljima. Ceo kraj, celu cuvenu Pcinju njih dvojica su nosili i imali u svojim rukama. Koliko bi puta Marko, baveći se po godinu dana na putu, kad bi došao, prvo svraćao tamo, kod Ahmeta, pobratima, i kod njega presedeo, odmorio se i tek onda došao kuci. A znalo se da nijedan Ahmetov bajram, veselje, radost njegove kuće i njegova bratstva, ne može biti bez njega, kaogod i ovamo kod Marka opet bez Ahmeta, ili koga od njegovih ukucana.

Ahmetov sinovac, Jusuf, gotovo odraste u Markovoj kuci. Za njega se znalo da ga Ahmet, pošto nije imao dece, najviše voli i da njega sprema sebi za zamenika. A da ga je najviše voleo, videlo se po tome što ga kod "pobratima" ostavljao, nešto stoga što je bliže bio manastir, da bi mogao češće ici i tamo uciti, a najviše da se kod Marka i njegovih, kao kud i kamo pitomijih, svetskijih, što više prilagodi, nauci, upitomi i spremi za starešinstvo i vodstvo bratstva. I niko nije bio pažen i voljen kao taj vec "njihov Jusuf", "Jusufce" kako su ga svi zvali. Za sve Markove bratstvenike bio je on kao neko vuce, neko divlje mladunce koje oni treba što više da pripitome, što više da mu ugone. I svaki mu je cinio, ugadao, više nego svojem.

Ali posle se videlo šta je. Marko je imao sestru, i to jedinu, koju je, hoteci da je poštedi, da se ne bi udala za kakvog njihovog seljaka i bila izložena teškom seljackom i planinskom životu, odvojio i ostavio kod kuće. I cak poslao je da i ona uci u manastiru. Docnije, nije je tako brzo udavao, jednako merkajuci kakvu za nju zgodnu priliku. I ona je posle, kao jedina ženska koja je vecito bila kod kuće, cak i za vreme najvećih poljskih radova, najviše se sa tim Jusufcetom i zabavljala. Ona ga poučavala svemu: i citanju, oblacenju i govoru. I mogli su naocigled, pred svima, da se ljube, pa ipak nikome ne bi mogla da padne rdava misao. Prvo što je ona od njega bila starija, a i što je to bila Markova, "batina" sestra, koja im je, u odsustvu njegovom, bila starešina. A drugo što se znalo da sama ona vrlo dobro zna kakav bi zbog toga lom i nesrece nastale.

Ali jedne godine, kada se Marko vratio, ona je toliko bila bremenita da nije smela da se pojavi. Marko, kad cuo, jedva, na molbu i plac svih, na komade svojom rukom što je ne isece.

I ne smiri se, dogod mu ne javiše da su je na konjima - a sve krišom nocu - u neki ženski manastir odveli, i ne pokazaše pramen njene odsecene kose i parce od crne joj kaluderske rize.

Ali na užas i trepet bratstvenika, videlo se kako on, bata im, Marko, cisto žali. I to ne toliko sebe, koliko Ahmeta pobratima, jer za Jusufcica zna se da mora biti mrtav; ali, daj bože, da se na tome zaustavi, a da ovi njegovi i samoga Ahmeta sa kucom ne unište.

Uzalud Ahmet, preneražen, ceo fis dovukao k sebi da mu Jusufcica dan i noc cuvaju i paze. Krišom ga nocu odvodili u druga plemena, samo da Markovi ne doznaju gde je.

Ali to ništa nije pomoglo. Najmladi iz bratstva Markova, još neogarena, detinja lica, kao da je ispod zemlje išao, tako neopažen prošao sva arnautska sela, našao selo i kucu u koju su bili odveli Jusufcica. Ne zna se kako se popeo na krov, kako je ceo dan presedeo skriven u badži, trpeci da ga davi i guši dim sa ognjišta. Samo, kad ovi uvece sa Jusufcicem zaseli oko ognjišta da veceraju, naoružani, sa puškama preko krila, i sa stražom ispred kuće, ovaj odozgo, kroz badžu, upao posred ognjišta. U mraku i zaprepaščenosti svih odsekao Jusufcicu glavu. I onda docekan od svojih, pracen njima, halacuci, dojurili svi ovamo i gore, na kucu, pobili mrtvu Jusufcicevu glavu, te njome oprali greh i sramotu sa kucnog starog i kamenog slemena.

Odmah Marko, ne sebe radi, nego da sacuva jedinca sina a i bratstvu buduceg vodu i starešinu - ženu i sina preveo ovamo. Kupio ovu kucu. Navukao otuda sa sela sve ono bogatstvo, istina, sirovo ali veliko: grdne denjkove cilimova i ponjava, brašna, vune, vina, a od stoke samo kucne krave, kucne konje, sa kojima su se bili, narocito žena mu i sin, kao srodili. A sam on, kao ne moguci da se odvoji sasvim otuda, a i stoga što bi bez njega sva rodbina bila potucena i upropašćena od Ahmetovog bratstva, zakupio nekoliko hanova koji su bili po granici, koji su više služili za šverc, krade i puškaranje između Aranuta, nego za trgovinu, da bi iz tih hanova držao Aranute u škripcu, strahu.

Ovamo kuci, u varoš, retko bi dolazio. Ako bi došao u godini tri, cetiri puta. Cak i preobuka slala mu se od kuće, pa i to ne cesto. Obicno subotom, kad bi dolazile rabadžije, da na svojim teškim, volovskim kolima za hanove prenesu espap, kao: veliki grumen soli, kace pune zejtina, gasa, ali uvek najviše baruta i olova i oružja.

Ovde je jednako sedela njegova žena, Stana, sa onim slugom, Arsom, koji se vec nije smatrao kao sluga, jer je kod njih bio i odrastao.

A Stana, kako prvi put došla ovamo, u kucu, takva i ostala. Vec je bila stara. Suva, visoka, sa uskim licem, mirnim, gotovo belim ocima i ustima. Mada je imala cime celu kucu da namesti, ipak ništa nije cinila. Još su stajali denjkovi vezanih stvari: cilimova, jastuka, pokrovaca. Trebalo je samo jedan dan, pa da se kuca sva ispuni. Ali ona, uvek, tobož kao od velikog posla, nije mogla. Sve se

kao kanila. Svaki dan se brižno pitala: kad će već po kući da razmesti, a opet bi ostavljala i odugovlačila. Sve se kao nećem nadala. A izgledalo je da se najviše nadala da će se opet vratiti u selo, mada je bila sama uverena da je to nemoguće. I zato nikako se nije mogla da "povaroši", da se pomiri i uživa u kući. Vecito je bila sama, i kao odbacena od nećega. Dolazile bi joj komšike, od njih neke, isto tako kao i ona, doseljenice iz Turske. I ona bi išla k njima, ali samo to i više ništa. Ni s jednom da se istinski prijatelji. A od celog odela, po kome bi se moglo da sudi da je u varoši, samo što je nosila anteriju i to skupocenu, svilenu, ali opet je ispod nje virio kraj njene dugacke, debele seljacke košulje. Jednako se još zadržavala žutom, prostom i jakim šamijom, jednako opasivala futom, o kojoj je visilo nošće sa nekoliko ključica od raznih sanduka. I jedino što je, mesto u opancima i bosa, išla u papucama i vunenim belim carapama. Pa i to, koliko se puta zaboravi i počne da vezuje opanke, dok ne bi, smejući joj se, Arsa podviknuo:

- E, ej, gazdarice, nismo u Pcinji.

I da joj nije bilo još toga Arse, ko zna šta bi bilo od nje, onako same. On joj je bio sve, i selo i varoš. On je išao po varoši, po caršiji, i onda sve njoj ovamo do sitnica pričao. Ona je od njega saznavala kakva je caršija, kakvi ducani, espapi, mehane, narocito Šareni han, gde dolaze iz Turske Turci i njini seljaci. Svakoga od njih Arsa bi redovno dovodio ovamo kod nje, i oni bi se posle s mukom, gošćeni i čašćeni, mogli od nje da odvoje, i da joj naodgovaraju na njena silna zapitkivanja o svemu.

I bar da joj sina Tomcu, kada ovaj počne rasti, Marko ostavljao kod nje, možda bi joj bilo drukcije. Ali, cim Tomca odrastao malo, prešao desetu godinu, on ga - kao bojci se opet da čak ovamo, u varoš, Ahmetovi po njegovu glavu ne predu - počeo voditi sa sobom i posle ga gotovo nikako od sebe i ne puštao. Samo na Božić ili Uskrs dolazio bi s njime. I tako ona nikada sina da se nagleda, nikad ne može makar nocu, u spavanju, da ga izljubi. A i on, decko, pa već kao otac. Nema još dvanaest godina, a već počeo nož da nosi i sa dva pojasa da se opasuje, i da se na nju izdire, zapoveda joj i nikako joj ne da da ga mnogo ljubi i miluje. Jedino što bi joj pokatkad sam dolazio; to bi bilo kojom subotom, kada bi, mesto oca, došao sa rabadžijama da espap uzmu. Pa i to bi morao odmah sutra rano da se vraca.

Koliko puta, kada joj ga po toliko meseci on nikako ne pošlje niti joj ko drugi - a to je najviše plašilo - donese kakvu vest o njima, ona, ne moguci da izdrži, počne Arsu, kao da je on kriv, da pita i da ga kao kori:

- Oh, što ne šalje to dete? Što ga toliko drži kod sebe? Malo se on krvi sa tom prokletijom (Arnautima), nego i ono dete.

Arsa bi počeo da se kao buni, ljuti što ona njega pita.

- Pa šta znam ja, gazdarice? Znaš ti gazdu.

Ali odmah bi okrenuo da je hrabri: kako će ga sigurno poslati ove subote, jer otkada nisu ništa pazarivali. A da je to sigurno, da će ove subote ko od njih doci, zna i po tome što je on tobož cuo kako su ovih dana imali tamo mnogo posla, mnoge mušterije, i sve su istrošili od espapa. Ali bi tada, sigurno osećajući koliko laže, i Arsa prekidao, ostavljao je i kao bežao od nje.

Ona, i ne slušajući ga, jer je uvek od njega takve odgovore i dobivala, vraćala bi se presamice u kući, hucuci:

- Oh, što ga ne šalje?... Pa bar da jave... Izdoše me!

XIV

Na glas da se Sofka isprosi, cela varoš, siteci joj se, odahnu. Dakle jednom već i to se i sa njom svrši, i da su oni sami boga molili, pa ne bi im tako ispalo za rukom da se ona ovako uda, u takvu seljacku kući i za takvog mladoženju, još decka, koga će morati da uci kako da se opasuje i umiva. I pošto nikog nije gledala, niko njoj nije bio ravan i dostojan nje, naposljetku i pravo je da tako i svrši. Bar da se zna! Neka se vidi da i ona nije baš onakva i tolika, za kakvu se izdavala. Zatim, po obicaju, i pored toga, počeo je u potaji razna pricanja, ogovaranja.

Ali ukoliko su ogovaranja, price išle i širile se, utoliko je ovamo kod Sofke jednako bila širom otvorena kapija, dvorište navek pocišćeno, i gore nameštene sobe nisu mogle da se naprimaju istog tog užurbanog i radoznalog sveta, osobito ženskinja. Ali Sofka je sve to znala unapred i junacki izdržavala. Znala je kakva će zapitkivanja, zadirkivanja biti, a sve iz potaje da se dozna i vidi da li je zaista ona srećna, da li ga zaista voli, takvoga muža, još dete! Znala je da će najmasnija i najdrskija peckanja biti od njenih tobož intimnih nekadanjih drugarica i vršnjakinja. I zato je bila obučena u raskošno odelo, u teške, crvene kao krv šalvare, sa

velikim žutim kolutima od srme oko džepova i nogavica. Na prsima joj uvek bila ona niza dukata, poklon od Marka, koja joj je cela prsa pokrivala i koja je, kao što je Sofka i znala, svakoga najviše i zaprepasćivala. Dočekivala ih je sve sa užagrenim ocima i kao krv rumenim ustima, čak i navlaš obojenim, jer je znala da će te njene užagrene oci i rumena usta tumaciti se da su sigurno, kao kod svake verenice, od ljubavi i sreće.

Uvece Sofka, zamorena tim dolascima, ispružila bi se po minderluku koji je bio u isto vreme i krevet. Magda u siniji, gotovo klececi ispred nje, služila bi je jelom, da bi Sofka zbog toga morala ma što god da jede, jer inace nije ništa od jela uzimala.

Posle vecere cele noci Magda bi kod nje podremala, tobož da joj je na usluzi, a u stvari cuvajuci je. Jer Sofka, pored svega što se upinjala, ne podavala, ipak, ipak, svake noci kao da je bila u groznici. Ne zna koje je vec doba, tek osećala bi oko sebe kako je sva vrela. Iz usta poceo bi da je pali dah. Okretala bi glavu prozoru, i tamo na nebu, med oblacima, odmah bi tako jasno i istinski videla kako se ocrtava i izdiže on. Jak, visok, sa jakim rukama. I onda on pocinje k njoj da dolazi. Uzima je na svoje ruke, i, ne sagibajuci se, toliko je snažan, prinosi je sebi, i ljubi je, tako da bi mu čak i vrh od nosa osećala.

Tada bi dipila. Unezverena, izvan sebe od straha, hvatala bi Magdu za ruku i pokazivala joj na prozor i na nebo.

- Magdo, vidiš li?

Magda, kao sve to unapred znajuci, da li iz iskustva ili iz verovanja, vradžbina, odmah bi joj kvasila celo vodom i mokrim peškirom vlažila usne. Sofka bi se brzo osvešćavala, i da bi od Magde to sakrila, kao od stida, okretala bi se nicke i naređivala joj:

- Magdo, pokrij me. Hocu da spavam!

A sutra, danju, Sofka vec nije žalila sebe, jer bi gledala kako je sobom, svojom žrtvom i onim svojim nocnim mukama, bar ostale usrecila. Kuca se povratila i dobila onaj njen nekadašnji stari, sjajni, toliko cuveni izgled: uništena, umirena i svecana. Otac joj u pola novom odelu, a nije hteo sasvim novo da nacini, da se ne bi kazalo da je to od Sofkinih para, što je od svekra dobila. Po ceo dan bi bio kod kuće, po bašti i sve nadgleda, doteruje. Najviše se zadržava u podrumu, u kome su vec ležala burad od pica, što mu prijatelj Marko poslao i što on svakog dana ponovo traži, kad bi mu se koje pice dopalo. Oko rucka on vec postaje nestrpljiv što rucak nije gotov. Sam ide u kujnu, obilazi oko ognjišta, proba od jela i naređuje Magdi ili materi, kako će se koje jelo zapržiti, koje parce mesa za njega ostaviti i bolje se ispeci... Mati opet, jednako obucena u svecano, glave ne diže od spremanja kolaca, tucanja šecera, prženja kafe: po kujni ne može se proci, a da se ne nagazi na koje zrno šecera ili kafe. Od preostalih tatlija, kolaca i lokuma, što se nije moglo da pojede, dolapi, rafovi i prozori donje sobe pretrpani. A to sve zbog njega, oca. Njemu se uvek dopadnu ti kolaci, a ne moguci sve da ih pojede, naređuje da se ostali ostave, pa će ih on sutra pojesti. A to opet nikada nije cinio. Pošto mu se sutra neki novi kolaci i pite dopadnu, to onda opet naređuje da od njih ostave za njega, za sutra. I to se toliko dana gomilalo, da uskoro pocela cela kuca, osobito dole, kujna, i ona velika soba, da zaudaraju na onaj težak, masan zadah, pun zagušljivosti, teškoće, ali nekako sladak, razdražljiv.

A opet celog dana ne može Sofka da se odbrani od darova i poklona što joj otud svekar Marko jednako šalje. On posle proševine prestao da ide od kuće u han i selo. Sigurno sada kucu i sve žurno sprema za svadbu. I onda celog dana ovamo šalje darove i slatkiše za nju. I svako vece, u mrak, cisto krijuci se, i sam kao osećajuci da nije u redu, ali ipak svakog bi dana dolazi. Odozdo sa kapije cuo bi se njegov pun glas:

- Gde je moja Sofka?

I silinom, punocom i razdraganošću tog svog glasa ispunio bi celu kucu, čak ovamo gore, do Sofke.

Ona, zadižuci šalvare, da joj ne bi smetale, a i kosu sklanjajuci iza vrata, potrcala bi odozgo k njemu:

- Evo me, tato.

I ljubila bi ga u ruku.

On bi joj davao dar izgovarajuci se kako tobož išao tako po caršiji, pa mu slucajno palo u oci, a osobito kakve minduše, i eto kupio za nju. I posle cašćenja i gošćenja sa ocem, čak i vecere i posle nje duboko u noc sedenja, on odlazeci i pracen Sofkom sa svecom do

kapije, uvek u potaji, krišom, da ga ne bi ko cuo, pitao bi je:

- Da ti ne treba para? Da ti da tata?

- Imamo, imamo, tato.

- Ama ne to. Nego za tebe, da svoje pare imaš, pa ako ti što treba, što zaželiš, da kupiš sebi.

Dalje je ne bi ni pitao, i Sofka bi, ljubeci ga na rastanku u ruku, osetila u šaci dukat.

XV

I za sve vreme otkako se isprosi, pa ni na sam ispit, kad prvi put vide mladoženju svog, Tomcu, koga i ne zapamti, jer joj je jedva dopirao ispod pazuha, nikako se Sofka ne zaplaka.

I tek uoci svadbe, u subotu, kada po obicaju sa svima devojkama i mladim ženama iz rodbine i komšiluka ode u amam, da se iskupa i spremi za sutrašnji dan, za vencanje, prvi put što se tamo zaplaka.

Ceo amam bio je zakupljen. Mati i druge joj tetke i stare žene ostale su kod kuće. Jedino što je pošla baba-Simka, cuvena trljacica, koja ce tamo Sofku kupati. Njoj je to bio zanat. Bila se isprva poturčila, pobegavši za Turcinom. Docnije, kada je ovaj napustio, služila je po haremima, a kad ostarela, vratila se ovamo. I otada jednako svaku udavacu ona tamo u amamu kupa i "trlja".

Govorilo se kako ona zna madije: kako kupajuci udavace ona ih i uci, daje im kao neke cini, kako ce se sutra, na dan vencanja, i posle vencanja, muževima što više dopasti i uci im u volju.

Zato je Sofka sa tom baba-Simkom i pošla. Mati joj je imala samo što više jela, pita i kolaca da ispošlje u amam, cime ce se one tamo castiti i gostiti. I zaista je sve to odavno, još pre rucka, po sluškinjama, zajedno sa preobukama, bilo odneseno. A Sofka kad pode, onda se samo poneše darovi: peškiri, carape, cime ce se amamdžika i ostalo osoblje darivati. To, uvijeno u bošcu, ponese baba-Simka.

Ispracene i odgledane sa njine kapije cak do na kraj ulice, ušle su u onu usku, krivu ulicu koja je, vodom izlokvana, bila navek puna kamenja, te se nije moglo da ide u gomili, skupa, vec u redu, jedno za drugim. Na kapijama žene, devojke ustajale su i, znajuci da to ona, Sofka efendi-Mitina, ide u amam, radoznalo su iščekivale da je vide. Simka, srečna, kao da joj je ovo najbolja preporuka za njen zanat, jer eto i oni, efendi-Mitini, pozvali je da im Sofku kupa, a kamoli nece drugi, niži, sirotniji od njih, sa svakom se starijom ženom zdravila, razgovarala i zastajkiivala.

A i ove same su je zaustavljale, kao da je to njena radost i slava, što se Sofka udaje. Svaka ju je predusretala:

- O, srečno, srečno, baba-Simka!

Ona, radosna, odgovarala je:

- Hvala, hvala, dabogda uskoro i ubrzo i vaša devojka!

Sofka, ogrnuta u novu, skupocenu, nevestinsku koliju, dar od svekra, išla je u sredini. Bilo joj je prijatno. Znala je da sve u nju gledaju. Nova cohana kolija, mada je toplo zaogrtavala i grejala je, ipak ju je stezala u plecima i oko kukova. Znala je da joj se sigurno sada snaga zato jace ispoljava, vidi. Oko vrata uzdignuta jako nežno i meko milovala joj je vrat.

Penjuci se tom uskom ulicom i približavajuci se amamu i onom cošku za koji su morale da zadu i odatle pravo caršijom naviše da odu u amam, Sofka je znala da ce, kao uvek, na tom cošku oko ducana biti skupljenih momaka, neženjenih, i drugog sveta. Narocito ih je tu u dane, subotom, kada se znalo da ženske idu na kupanje. A sve moraju tu da naidu. Znala je da ce ih sada sigurno biti i više. Jer još i pre, kao devojka, kada bi ona i mati iduci na kupanje tu naišle, odmah bi se osetio med njima pokret, jer njih dve bile su obucene u najlepše, najskupocenije odelo. I nije se znalo kome više da se dive, koja je lepša, da li mati ili ona, Sofka. A sada, kad ide kao

udavaca, bila je uverena da ce se što više skupiti, da bi je što bolje gledali, podsmehujući se i sažaljevajući je što eto i ona vec mora da se uda, istina za najbogatijeg gazdu ali još seljaka, tek što se doselio, i to za muža koga nije ni znala i koji je bio još dete. I to ona, ona! Zato Sofka, približujući se sa ostalim, nije se, kao druge udavace, plašila od tog gledanja, vec je, ne gledajući ni u koga, išla mirno, polako. Ostale su, narocito mlade devojke, šiparice, crveneci od radoznalih, cisto zazornih pogleda kao kroz šibu prolazile i bežale naviše ka mostu i amamu, tako da je baba-Simka, kad je videla da ce sa Sofkom gotovo sama ostati, morala da ih glasno zove.

- More, šta se rasturate? - zaustavljala ih da bi, kao što je red, obicaj, sve zajedno stigle pred amam, koji se odmah više mosta video. On je bio okrugao, sa starim kamenovima a pri dnu, okolo, sav memljiv i vlažan. Gore, ispod samog krova, prozori sa rešetkom, da se ne bi moglo kroz njih iz caršije tamo unutra gledati. Krov polegao, širok i sav crn. Jedino u sredini gore, gde su bila stakla kroz koja je u amam dolazila svetlost, video se krec, malter. Oko amama svuda voda, narocito od one amamske cesme, iz koje se amam vodom puni a koja se posle ovamo u caršiji i oko amama razlevala. Više amama opet je nastajala caršija i cuvena ciganska mahala, sa visokom, starom sahat- -kulom. Otuda su vec dopirali zvuci cemaneta, dahira, i bubnjeva koje su tamo cigani svirali, po svojim kolebama probali i doterivali, da budu gotovi, i, cim padne mrak, pocnu otuda da se rasturaju ovamo po varoši.

Ispred amama doceka ih sama amamdžika. I pošto je Sofka poljubi u ruku i darova je košuljom, ona prvo nju uvede unutra i odvede je u celo, na najlepše mesto, gde je bio prostrt dušek, dok su svuda okolo po minderluku bile asure. Pod je patosan plocama. U sredini gorela je obešena lampa, jer je od visokih ograđenih prozora bilo malo svetlosti. Jedino što je bilo još svetlosti, to je dolazila od onog velikog kupa žara, koji se crveneci žario i svetleo i oko koga su se sušili pištimalji. Za Sofkom udoše i ostale. I cim se za njima zatvoriše i zaključaše amamska vrata, sve, osetiše se zatvorene, sasvim se oslobodivši, brzo, veselo poceše da se penju po minderluku i da se svlace. Ubrzo se amam zašareni svucenim haljinama, ispuni se razgovorom, kikotanjem, radosnim uzvicima od žurbe.

I poce i pre kupanja: golicanje, smeh, nabacivanje haljinama jedne na drugu, silom svlacenje i otkopcavanje nekih koje su se stidele, jer su tek sada prvi put dolazile u amam. Narocito od mladih žena, skoro udatih, nije se moglo opstati. One su prve bile svucene, prve gotove. Svaku devojku su jurile, zadirkivale. Ubrzo pa lupa nanula Ciganki koje su išle i raspremale, lupa vrata amamskih i njihovih tokmaka, obešenih drvenih cutuka koji su po vratima, prilikom zatvaranja, padali odozgo udarajući ih i pritiskujući ih, da što bolje stoje zatvorena - sve se to izmeša i poce da bruji... Neke, vec gotove, svucene, ne moguci cekati, sa nanulama u rukama, trcale su bose po plocama, da što pre udu unutra, a otuda se vracale vrišteci, prskane hladnom vodom od drugih koje su pre njih ušle. I sve, kao da im je baba-Simka bila sve i sva, otac, mati, njoj su se obracale, tužile jedna na drugu. Pokoja tek, vrišteci, otuda istrce.

- Teto, mori, vidi ove! Ne može od njih da se prode!

Za njom, gotovo posrcuci, uzverena, zajapurena izlece i druga i vice:

- Baba-Simka, strina-Pasa svu me modricom nacini! Svu me izujeda!

Iz amama opet dopire strina-Pasin grleni glas, glas mlade, male, pune žene i tek sada, posle udadbe, sasvim razvijene:

- Sama je kucka. Ne može da izdrži kad se vidi kako je lepa, pa se sama ujeda i štipa.

Sofka, sa baba-Simkom do sebe, onako odvojena, na najlepšem mestu, na dušku koji je pokriven belim novim caršavom, svlacila se. Ali nekako sporo. Ona je odavna za sve ovo znala. I onda, cim se isprosila, unapred je znala da ce sve ovo biti: cela njina svadba, i one proševine, i kitke, i darovi, i ono skupljanje muških na cošku, gledanje, i sada ovo u amamu. Znala je kako ce i sada, kao i nekada, isto ovako kroz visoke prozore jedva dopirati svetlost, tamo u dnu treptati onaj veliki kup žara, ispod minderluka biti hladnoca od vlažnih ploca, tamo na ulazu stajati testije hladne vode, poredani redovi nanula i Ciganke u mokrim haljinama, suve, crne, sa svetlim ocima i belim zubima. A iz prvog amama ce dopirati toplota, para i ona zagušljiva amamska ustajalost...

Znala je i to da je sada, kada ude, nece više gledati kao pre, kada je sa materom dolazila, još neisprošena (onda je sve izdaleka cisto zaobilazile, diveci se njenoj lepoti), vec da ce je sad sasvim drukcije gledati. Kao da je nikad nisu videle. Sada ce sve, kada pocne da se svlace, krišom jedva iz potaje, iščekivati da se sasvim svuce, te da je što više mogu gledati, motriti joj svaki deo tela, svaki njen pokret. A sve to stoga što se sutra udaje, ide mužu. Za sve to Sofka je znala i bila prema tome unapred odavno ravnodušna.

Ali kada vide da se sve svukle, gotovo sve otišle u amam, a do njenih nogu jedina ostala baba-Simka, pa i ona vec gotova, opasana pištimaljem i sa velikim nanulama na suvim nogama, i cisto zaklanjajući svojim usahljim telom bakarne boje Sofku od radoznalih pogleda,

pušeci razgovarala sa amamdžikom i, sa nekom nasladom, mešala turske reci - Sofka cisto pretrnu, jer se nije nadala da ce joj sada sve to ovoliko i ovako doci. I iz straha da to ko ne opazi da se zato ona tako sporo svlaci što se boji, i onda kao sažaljevajući je, da ne pocnu dolaziti po nju da je ohrabre, ona brzo, odjednom, baci sa sebe i ostalo odelo i užurbano pozva Simku:

- Hajde, teto!

Ciganka, kojoj amamdžika brzo namignu i koja je narocito zato stajala i cekala, brzo Sofki donese lepe, šarene "sedevske" nanule i ponizno ih navuce na njene male, rumene noge. Zatim pode ispred Sofke da joj otvori vrata. Sofka, kao tresuci se od jeze, glavom zabaci kosu. Oseti kako joj se ona po ledima i dužinom tela zatalasa, i nežno je pomilova. Nožnim prstima jace držeci nanule da joj se slucajno ne iskliznu, uputi se vratima. Prva vrata, teška, puna vlage, stara, pri dnu sva istrulela, otvori joj Ciganka. Ona sa Simkom ude. I kada cu kako veliki "tokmak" po vratima lupnu, zatvarajući ih za njom, kad oseti paru, vlagu od vode i sapunice a iz amama urnebesne klike, kikotanje, zvecanje tasova, zapljuskivanje vode, ona opet pretrnu, opet, kao što se nije nadala, dode joj teško, tužno. Ali se trže i sama otvori druga vrata i ude u amam.

Isprva se nije moglo od pare ništa da vidi. Jedino je odozgo kroz zrakasta stakla dolazila svetlost i osvetljavala sredinu, "teršene", a okolo po svodovima, po "kurnama", gde je bio potpun mrak, gorela su kandila i mrko crveno osvetljavala. Iz cepova šušala je voda padajući u kamena, mramorna, cetvrtasta korita. Na sredini teršena jedva se nazirala izvaljena tela i oko njih ili po njima vec slepljeni pramenovi vlažnih, dugih crnih kosa.

Cvrsto, visoko, uputi se ona svojoj kurni koja se poznavala i po dvama kandilima i po crvenom zastoru na ulazu, ali je baba-Simka zadrža i šanu joj:

- Sofke, prvo na teršenu da se iznojiš i ispariš.

Ona skrenu. Sve koje su ležale, radosno, dirajući je, docekaše je i naciniše joj u sredini mesta. Ona se pope, leže. Ali ne kao ostale, na leđa, komotno, vec nicke, sakrivši prsa i podbocivši celo na preokrenut tas. Ugrejana ploca pekla ju je. Ali njoj je bilo hladno. U prstima stisnutih ruku, u grlu, osecala je jed, goricinu, i to na samu sebe. Što da joj je sada ovako? Što, kada je sve znala, ipak da joj sada dode ovoliko teško? Što da je vide i gledaju kako njoj nije milo, ne raduje se. I još kada Simka sede do nje prekrstivši noge i jednako pušeci i pijuci rakije, što joj amamdžika beše poslala, i to ne, da i ona, kao ostale, leži, da se pari, vec da ceka kada ce Sofka biti gotova, pa da je kupa, trlja. I ta blizina baba- -Simkina dode joj još teže. A znala je da sada nastaje i teže i gore. Jer sada ce ponova nastati veselje, pevanje. I to, kao uvek, sve ce pesme biti o ljubavi, čežnji, mesecini...

I zaista, uskoro to i bi. Žene su oko nje još ležale i parile se, ali devojkice vec poceše. Ne mogu više da izdrže ležanje, toplotu. Poceše opet po kurnama, oko cepova, i tamo po plocama izvaljujuci se jedna drugoj u krilo, da se pljuskaju. A iz krajnjih tamnih kutova, gde se od pare nisu mogle da vide, pcoceše glasno da pevaju tad novu pesmu:

Žali, diko, i ja cu žaliti.

Odmah sve prihvatiše. I žene oko Sofke digoše se. I one odoše tamo, izmešaše se sa devojkama. I one pcoceše da se umivaju, polivaju vodom, pevajući zajedno sa njima. Žene su se poznavale po jacini i širini glasova. Voda otuda iz kurni, od mnogih polivanja, pcoce u mlazevima da se razleva ovamo oko Sofke i oko teršena. A pesma sve jaca, strasnija. I to kao navlaš sve oko onoga: kako nije blago ni srebro ni zlato, i kako kao da je ona tobož imala dragog, volela se sa njim, pa sada ne polazi za njega - i one, videci kako joj je teško, sažaljevaju je, i da bi je utešile, pevaju te pesme o rastanku. Hoce da joj pokažu kako ona nije sama, kako eto i med njima ima koje su isto tako nesrecne, tužne, venu. A Sofka je znala da to kod nje nije. I zato joj još teže padalo.

Gotovo sama, poklopljena nicke, opkoljena parom, vodom, pesmom, osecala je kako je para guši, kako zajedno sa parom guta reci tih pesama. A oni udarci tokmaka na vratima od Ciganki, koje su, posluživuci svaki cas ulazile i izlazile, kao maljevi je lupaju po glavi i u mozgu joj ostaju. A pesma, zvuk tasova sve jaci, sve bešnji. Dok jedna, a to baš ona koja se tužila kako je strina Pasa ujeta, vitka, crnpurasta i bežeci od drugarica koje su je jurile, polivale vodom, da joj se sva kosa bila slepila po njenom krasnom vitkom telu, otrca ovamo na teršene kod Sofke i dignuvši glavu, zapeva tako silno, da amam kao zvono odjeknu:

Da znaš, diko, da znaš, diko

kako venem za te.

Pa odjednom prekinu i, kao da se ona sutra udaje, poce da žali, narice:

Jao, jao, je l' te, diko, žao,

Je l' te žao, što se rastajemo?

- Teto, hajde!

Sofka se diže. Osecala je da nece moci izdržati, da ce puci.

I, kada ude u onu svoju odeljenu kurnu i kad oseti da se iza nje spusti zastor, ona, držeci se za glavu, cisto pade do cesme i grunu u plac. Simka, kada to vide, brzo se okrete i nedajuci Ciganki da i ona ude, vidi, presrete je i naredi joj da stoji spolja i jako, dobro da drži zastirac, kako se ne bi ništa videlo.

Ciganka ostade spolja držeci cvrsto zastor, da se ne leluja, tajanstveno smešeci se, misleci da se zato kriju što ce Simka sada Sofki, trljajući je i kupajući, davati madije, cari za muža.

A, međutim, Sofkinim odlaskom žene i devojke kao da se sasvim oslobodile. Od pare, toplote, rasparene i omekšane do kostiju, da izlude od besa, pevale su. Amam bruji. Čak i amamdžika ušla. I ona obucena, sa pletivom o vratu, zagledala se. A sve nadvisuje i vodi ona ista devojka. Stoji na sredi, digla tas više glave i jednako peva. Peva zanosno iz sveg grla. Amam zveci:

Jao, jao, je l' te, diko, žao?

Je l' te žao što se rastajemo?

Rastajemo, a...

I ne moguci više od sevdaha, baci tas od sebe. Tas zveknu, odskoci i zvececi otkotrlja se. Sve se prenuše uplašeno da ih amamdžika za to lomljenje posuda ne grdi. Ali se i ona, stojeci onako na ulazu, beše zanela, gledajući u onu.

Međutim, ovamo Sofka je grcala, kao nikada u životu. Umalo što nije na glas jaukala, tako je plakala. Puce joj sve pred ocima. Bi joj sve jasno: da ovo što joj sada toliko teško, ovoliki jad i, bol; da ovo što ona eto sada place kao nikada, jer je ni rođena mati ne vidi da se pred njom ikad zaplaka a kamo ovoliko kao što sad place, da cisto oseca kako joj se srce cupa i snaga raspada - da sve to nije zbog toga što polazi za nedragog, vec da je zbog drugog neceg što je vece, gore. Sada se sve svršava. Ono što je znala, slutila da ce doci ali ipak dosad još bilo daleko, eto sada vec je tu, došlo je. Dosada bar, iako nije koga volela, a ono bar se kome nadala, cekala ga, snevala i u snu ga ljubila. A sutra, posle vencanja, sve prestaje. Više nema kome ni da se nada, ni o kome da misli, još manje da sanja. Sve što je duša volela, za cim je žednela, i ako ne na javi ono bar u potaji negovala, sve sutra ide, odvaja se, otkida...

Kida samu sebe.

- Uh, uh, teto, teto!

Grceci se, ugurivajući se u Simkino krilo, u njena sparuškana nedra, plakala je, vila se Sofka obezumljena. Njeno sasvim razvijeno, kao od mramora rezano, raskošno telo, iznojeno, okupano, blještalo je i prelivalo se u lepoti i punoci.

Baba-Simka ju je kupala. Polako, znalacki, svojom rukom sa vec kao pergamenat otvrdlom kožom prelazila je po njoj, po njenim ledima, plecima, oko prsiju, da bolje istrlja, te da sutra ti delovi na vencanju jace, istaknutije, lepše joj stoje. A na Sofkin ovaliki plac, grcanje, nije obracala pažnje. Bila se sama zanela tolikom Sofkinom lepotom kakvu odavna nije imala prilike da vidi, te je cisto kao tešeci sebe što i njoj biva sada teško, i gledajući Sofku kako place, sama sebi govorila i samu sebe kao hrabrila:

- Eh, sigurno mi je ovo prvina.

Kao što joj zaista nije bila prvina, narocito sada, u poslednja vremena. Nijedna nije bila srećna. Nijedna da je polazila za drago. Gotovo sve su ovako kao Sofka plakale, jadale se, ronile suze... Ali koja vajda!

I bojeci se da ce se sada, kada se amam smiruje, jauk i plac Sofkin sigurno cuti, pa da bi ga kao zaglušila, ona se glasno sa svima ispred njine kurne razgovarala, zadirkivala, šalila. I kada se Sofka, sasvim pribrana, umirena, diže naposljetku i izide iz kuce, Simka joj ništa ne rece. Cinila se da ništa ne zna.

Na Sofkino:

- Hajdemo, teto! - ona samo što odgovori.

- Hajde, Sofke!

I to njeno "hajde Sofke" tako se slagalo sa Sofkinim glasom. Bilo je u njemu neko saucešće, uteha, ali i hrabrost i rešenost: pisano je, nema se kuda, i onda - hajde, da se ide tamo kud se mora. I to saucešće u njenom glasu Sofku toliko trnu, ohrabri, da sasvim umirena, izide iz amama smelo i sa osmehom.

Ove ovamo po minderlucima, oblaceuti se, nisu mogle još da se ohlade od kupanja. Iz mintana, jeleka, virila su njina topla prsa, crveni, jedri vratovi sa uznemirenim, nabrekli i oznojenim žilama. Sve su još jednako bile razuzurene, nikako da se priberu, ohlade. Svaki cas su leteli iz ruke u ruku beli peškiri kojima su brisale znoj sa cela, zavlacile ih među prsa, ispod pazuha, i otuda ih izvlacile mokre i sasvim presavijene od znoja. Onda su ponovo drugi, suvi peškir uzimale, jedna drugu molile da je obriše gde ona sama ne može, po ledima ili ma gde. A usled tog medusobnog trljanja, opet je nastalo zadirkivanje, golicanje, bežanje i valjanje po haljinama. Opet se ceo amam ispuni mirisom, njihovih čistih okupanih i strasnih tela. Iz samog amama, kurne, jednako je ovamo na mahove, kako bi se vrata otvorila, dopirala para i toplota, i to tako jasno otuda na mahove pahtala, da je izgledala cisto kao neciji uzdah, kao od onih tamo mramornih ploca koje kao da žale za njihovim lepim telima koja su dosada po njima ležala...

I ta se toplota i para otuda ovamo sve više mešala sa svetlošću svece i malo hladnijim vazduhom, i sve više punila vlagom i tamom ceo amam. A to ih je, izgleda, još više dražilo, opijalo i znojilo. Sve veca je i veca cika i jurenje nastajalo.

Ali to sve odjednom prestade, kada se Sofka pojavi. Sve se k njoj okrenuše i sve je kao u jedan glas, zadirkujući je, docekaše:

- O, nevesto! nevesto! Ah, Tomco! Ah, pusti sine! Pogle, kakvu ce sutra da gri!

- More, duvendije! - iz svega grla viknu tetka-Simka. I da bi, kao što je red, sada posle kupanja nastala što veca šala, smeh, veselje, okrete se amamdžiki: - A mori, što gledaš, šta stojiš tu? Što otuda (spolja, iz caršije) ne pusti njih nekoliko, da ove duvendije umire?...

- O, o... tetka-amamdžike, pusti Vaski onoga njenog Ristu. Eno ga dreždi i ceka pred amamom na mostu.

- A tebi Jovana! - odazva joj se uvreden i srdit Vaskin glas.

- Mitu, Mitu puštajte! - odjeknu s drugoga kraja od one raskalašene snaške, i videlo se kako besno baca pogled na istu onu crnomanjastu devojkicu koja je kupajući se pevala i bacala tas. Besno grleći je, dirala je: Mitu, Mitu ovoj puštajte! - I odjednom zapeva:

Mito more, Mitance,

Crkni mi, pukni, dušmance,

Mito more, Mito, Mito!

I to "Mito" sve prihvatiše i počeše sa toliko čežnje, strasti, ludila da pevaju i izgovaraju, da i sama amamdžika, razdragana, smešeci se, morade da ode, još jace da pritvori spolja amamska vrata, da se tamo, u caršiji, ne bi culo i oko amama poceli da skupljaju muški.

Simka vec beše obucena i sela u celo astala. Ispred nje je vec stajalo staklo rakije, kisela grožda, krušaka i paprika. Oko nje počeše i ostale da se redaju, osvežavajući se vocem i ostalim slatkišima.

I Sofka je grabila da bi bila brzo gotova. Side i ona, sede među njih. Počeše i nju da služe, i, na iznenađenje svih, ne samo što poce jesti, nego ispi i nekoliko čaša rakije, a jednako sa onim zadržanim osmehom na ustima, s očima malo stisnutim i obrvama jedva приметно nabranim, kao smejući se svima i sve ih sažaljevajući...

XVI

U polumrak vratile se iz amama. I sve dok su prolazile caršijom, prelazile onaj most, uvijene, pognute i krijuci se jedna uz drugu, išle su mirno. Čim se izgubiše iz vida caršiji, opet počeše da se pogurkuju i obaziru. A vec kada kao namirisaše Sofkinu ulicu, sve pojuriše. Svaka je trčala da što pre stigne. Baba-Simka ih s mukom zadržavala, dok naposljetku ne diže ruke od njih i gotovo samo sa Sofkom ostade. Ali Sofka je toliko bila umorna da ništa od toga nije primećivala. Samo kad sagleda kucu i vec ispred kuce upaljena dva fenjera koja su gorela i treštala, kao neka dva crvena strašna oka, a između njih se lelujavao venac od šimšira i velikih belih ruža kojim je bila okićena kapija - njoj cela kuća, naročito zbog toga šimšira, kao da zamirisala na nešto pokojno, mrtvacko. Na krovu, koji je prepokriven sad, sigurno od onog novca dobivenog za nju, padoše joj u oči nove ceramide, koje su jasno odudarale od starih, crnih, mahovinom vec obraslih, crveneci se, kao da su od mesa, kao - a to nije mogla da pojmi otkud joj dode i zašto - kao da su od njenog mesa, od nje same. Ona se sva stresla. Ali se pribra i sa baba-Simkom ude ne na kapiju, jer ce odsada na nju ulaziti samo svatovi, zvanice, gosti, nego iza kuce kroz komšijske kapidžike.

U kuci je vec sve bilo uzrujano, izmešano, i vriilo od sveta. U kuhinji je krkljalo jelo u velikim loncima, i svuda masna para; iza kuce buktao je veliki oganj, treštao razgoren žar, na kome se okretali i pekli prasci i jaganjci; iz one komšijske kuce, odmah preko bašte, gde je sada ograda bila izvaljena, da bi se moglo u nju komotno ici, jednako su dotrcavala deca, sluškinje, jednako se tamo vukle haljine, jastuci, jorgani, kolije, jer ce se nocas tamo sva deca nositi da spavaju.

A ovamo po kuci sve žene, osobito mlade, bile su tako lepo obucene, sve u stajaca ali vecinom tanka, svilena providna odela. Jer, sutra, zaboga, treba da se pokažu svatovima novoga prijatelja, da se vidi kakva je Sofkina rodbina. Sve su bile u dugackim svilenim anterijama a povezane cajnima sa raznim nakitim; a skoro obojenih, masnih i crnih kosa, navucenih obrva, nabeljena lica, osobito podbradaka i grla. Podbraci i vratovi bili su sasvim otkriveni. I to tobož zbog posla, trckaranja po kuci, a najviše i zbog toga što su znale da zasada, ovoga vecera, neće dolaziti nijedan stranac, tud covek, vec ce sve biti njini, iz rodbine, i nemajući od koga onda da se kriju, zato su sve bile slobodne, više ovlaš obucene, a cisto su uživale u toj svojoj otvorenoj, komotnoj nakicenosti i lepoti. I kao da nisu bile matore, neke gotovo vec stare, vec kao da su devojčice, tako su se od te svoje otkrivenosti i slobode bile razdragale. Svaki su čas otuda iz kuhinje istrćavale sa vriskom i vrelim licem. Svaki čas su silazile u podrum gde je bilo pice, i oko

bunara vec je uvek pokoja hladila lice i glavu.

Sofka se svemu tome nije ni cudila. Znala je da ce one, kao na svima svadbama, veseljima, tako i sada biti takve. Kao da ce ove noci biti sa drugima, a ne sa svojim muževima, tako ce biti lude. Trista ce cuda od besa i strasti ciniti. I docnije, što pice bude jace, njeni muževi pijaniji, zagrejaniji i one ce sve raspaljenije, sve strasnije bivati, kao da se sa tim svojim muževima, s kojima su vec toliku decu izrodile, tek tada prvi put u životu vide, kao da se prvi put tada zavole i zaljube jedno u drugo. I cele noci bice sve gore, sve bešnje. Svaka ce gledati da bude što luda, što vatrenija, da tim, tom svojom velikom ljubavlju prema njemu, svom mužu, kao podiže mu i daje neki veci ugled i cenu.

Jer eto svaka od njih pocela vec oko ognjišta da izdvaja od jela i zacinjava ga onako, kako njen voli. Neke cak donele od svoje kuce brašna i masla, jer zna da njen najradije od toga brašna voli; neke opet u testijama od svojih vina, jer boji se da ce, ako drugo vino, jace pice pije, kao što je lud, trista cuda naciniti, a ovamo od tog, njegovog vina, na koje se navikao, ništa mu nece biti. I tako svaka. Svaka ce gledati sebe, da što više ugrabi od veselja, sreće. Nijedna se nece obazreti na nju, Sofku, još manje da joj bude bar blagodarna, što eto njoj, zbog njene udaje i svadbe, ima da zahvali za to svoje veselje i radost. I tek ce onda, po obicaju, u zoru, kada pocnu dolaziti gosti, kada treba Sofka da se oblaci i bude spremna za vencanje, tek ce se onda nje kao setiti. Iskupice se oko nje, i kao kajuci se što su je nocašnjim svojim tolikim, od srca, kao samoživim veseljem, zaboravili, pocece, cešljajuci je i kiteci, da placu, naricu oko nje.

Ali zato ipak na njih Sofki nije bilo krivo. Znala je da im je to jedino, kada budu svadbe i slave, što i one mogu da se sasvim odvoje od rada, briga, dece, i osete život. I tada, pošto se i pre same svadbe dugo radi, dugo sprema, onda se, kad vec i ona dode, sve zaboravlja, baca, potpuno se predaju jelu, picu, i veselju. I to cine nešto zbog toga što im je kao jedino tada dopušteno, a nešto i zbog samih sebe - same se tom udajom i ženidbom zagreju. Valjda ih ona podseti na njine udadbe, kada se one vencavale. I onda na tim udajama drugih, one, od razdraganosti što im se nade ispunile, pošle za onoga kojeg su volele i želele, sada se kao kaju što su onda bile tako lude, stidljive i uzdržljive; neke valjda od bola i tuge što im se nikad one nade nisu ispunile, nepošle za dragoga, niti ce ikada osetiti šta je drago i milo - postaju toliko lude i besne.

Zato je njih Sofka sa osmehom gledala odozgo kako im lica od pica i od razdraganosti došla rumena, vrela, i to od onog tamnog ženskog rumenila; kako im se ocešljane kose sve više razvijaju i u neredu, viticama, padaju oko vratova; anterije i pojasi im se vec olabavljaju i okreću u stranu, i kako vec ne mogu više da izdrže. Što više dolazi i pada mrak, one bivaju sve unezverene. Ne mogu da docekaju, kada ce vec jednom sasvim mrak da padne (mada je bio pao), sasvim otpoceti veselje. Otkada su vec sve svece po sobama i fenjeri ispred kuce i po dvorištu upaljeni, odavno se oseca jak i silan miris jela i pecenja; odavno je vec i prašina pocela od njenog silnog trcanja da se diže, koleba, a još ništa ne pocinje. Jer, još sviraci ne dolaze, a dok oni ne dodu, dotle ništa nema. I, zaista, što vec ti sviraci ne dolaze? Jer ako se ovako još ceka, nece se moci izdržati, možda ce se pre toga neka od njih vec opiti, vec zasititi i onda - našta tolika radost, tako dugo cekanje i žudnja... I zato, kada se vec jednom cu odozgo svirka, cela se kuca pokrenu, sve polete na kapiju, s uzvikom:

- Eto calgidžija!

Sviraci su zaista dolazili. Cuo se cak i zvon campara od coceka, i vika decurlije, što je skakala ispred njih. Dole u dvorištu, što se sviraci više približavali, sve više se dizala graja:

- A, babo, babo!...

To se odnosilo na mater koja je, onako uzrjana, izgledala da se zgranula od radosti. Nije znala šta ce, jer eto i to dode. Dode da sada, kao svaka mati, koja doceka ovo veselje, mora prva oro da povede.

Naposletku i sviraci udoše. Pokloniše se pred Todorom i zbiše se i stadoše do zida uz kapiju. Coceci skidoše campare, pa i oni pristojno stadoše. Aščika brzo tada pride Todori, pokloni joj se:

- Srecno, babo!

I predade joj sito, puno šecera, leblebija i ostalih šecerlema, koje ce ona uz igru drugom rukom oko sebe prosipati i bacati, da bi

tako pun, sladak i raskošan bio novi bracni život njenoga deteta.

Sviraci zaspivaju. Todora poce... Ali, da li kao od radosti, ili od zbunjenosti što je sve u nju gledalo, pomete se. Poce da greši. Brzo, smejući se, uhvatiše se do nje druge i počeše da je popravljaju. I ona se brzo trže, popravi. Poce da igra, vodi, zanosi i onom drugom rukom iz sita oko sebe, naširoko po dvorištu, po kuci, čak i preko kuće da baca šećer i leblebije.

Mrak otpoče bivati sasvim gust; fenjeri počeše jace da svetle; kuća osvetljena i puna toplote od ljudi, ženskinja, njina odela, mirisa, poce kao da se kreće i nija. A oro nikako nije prestajalo. Sve se jace širi, razvija. Poce da opasuje svu kucu i puni celo dvorište. Vec su okolni komšijski zidovi nacickani susedima, osobito devojkama koje su dovedene da tako preko zida gledaju Sofkinu svadbu. Na kapiji ulaz je vec bio zakrcen. Vec i tudi momci iz cele varoši poceli da dolaze i hvataju se u oro...

A sve to odozdo jednako je gledalo ovamo gore, na nju. I Sofki se ucini da, pored nje, najviše gledaju u ono iza nje na doksatu, u njene spremljene i rasporedene darove koje ce sutra nositi mladoženji: svilene jorgane, duške i jastuke. Osobito kao da su gledali u onaj crven, svilen, svadben, za dvoje, širok jorgan. Sofki se ucini kao da je gola, jer tako poce, ne znajući ni sama zašto, samu sebe da zagleda, kao da se uveri da li zaista na sebi ima odela, da joj štogod ne fali. Ali brzo se seti da to ne sme dopustiti, osobito, da je taj tudi svet, nacickan oko zidova i na kapiji, tako gore usamljenu gleda, i po tome doseti se kako je njoj sigurno teško, i onda da je pocne žaliti. Brzo zabaci šamiju i side. Glasno, kao u inat nekome, cu se kako ona rece:

- Hajde da igramo!

- Mlada, mlada hoće da igra! - I sve se skleptaše oko nje, osobito strine joj, tetke. Sigurno srećne što se time pokazuje Sofka viša, jer eto hoće sama ona da igra, a ne kao ostale udavace, koje se tek moraju tražiti, izvlačiti iz kutova.

Sviraci počeše. Coceci, kao u pocast, ispred same Sofke stadoše, da je prate u igri. I Sofka jednim pogledom ispod ociju odmeri sve. I pošto svoju donju vlažnu i vrelu usnu stisnu, da joj se gornja kao i obrazi uzdigoše, nadmeše, povede kolo. Ali kako! Znala je da je noga neće prevariti. Znala je da ce je sada najviše gledati, najdrskije piljiti u nju; da ce svaki njen pokret, svaki deo njenog tela, bilo noge, bilo koleno, kukove, koji ce joj se u igri pojavljivati iz haljina, sve to sada doводити u vezu sa sutrašnjicom, sa tim njenim mužem, prvom bracnom noci. Osobito znala je da ce je muškarci, tudinci, koji su je retko vidali, sada proždirati pogledima. I zato, sa ocima uprtim u svoja prsa, kolena i vrhove nogu, pusti celu sebe u igru. Prvo kao pokleknu, odskoci i odmah zatim poce okruglo, toplo da se nija i kreće po svirci.

Ostale jedva dočekale tu njenu razdraganost, te i one počeše još veselije i bešnje, osobito cuvena i strasna igracica, tetka-Pasa. Ona, cim spazi Sofku kako zanosi, igra, cisto surevnjiva, odmah se do nje uhvati. Ali i ostale tetke, mati joj, ne dade da se ona sa Sofkom nadmeće. Sve se oko nje uhvatiše, i počeše s njom da se nadmeću. To bi zgodno za Sofku, te se neopažena povuce i ostavi ih da se utrkuju u igri: zagrljene, gotovo jedan korak u korak, jedan pokret u pokret, jedan skok u skok. Uskoro dvorište im postade tesno, svirka jaka i silna, coceci tamni i razdraženi...

XVII

U samu noc dode kuci i efendi-Mita, obrijan i ocešljan. I, kao što je red, obicaj, tako je i on dockan došao, kada je bio siguran da su dotada žene ovamo vec bile sve posvršavale što treba: i ono kupanje Sofkino u amamu, slaganje darova njenih po doksatu, dočekivanje sviraca, igranje prvoga ora, prosipanje šećera. I onda posle toga, zna se, dolazi "njegovo" tj. dedina dužnost, da sada, kada pocnu muški gosti dolaziti, on sam ih dočekuje.

I zato, kada dode, pošto pogleda kujnu, bogato obdaru ašciku, Cigane, a najviše baba-Simku, povuce se gore. Žene odahnuše. Znalo se da više neće silaziti, vec ce, ako mu što treba, odozgo naredivati. On se izgubi gore u osvetljenim sobama. Sigurno je pregledao postavljene velike, okrugle sofere. I mada su tada vec bili u modi astali, ipak je naredio da se, po starinski, postavje sofere, jer je znao da ih niko, sem njih, nema niko takve široke i velike, niti onako, za tridesetoro, dugacke, jednostavne peškire preko kolena, niti iko ima onakve i za onoliko sveca zlatne i srebrne cirake.

Posle se cu kako odozgo viknu:

- Magdo!

Kao uvek, tako i sada nije zvao neposredno: "ti, Magdo, Todoro", jer bi to bio za njega kao neki posao, poniženje, vec tako uopšte samo ime spomene, pa onda neka drugi, koji cuju, zovu toga koga on traži.

Magda uzlete. Cu se kako joj zapoveda: da onu sofru u celu još jace povuce, oko nje više jastuka nareda, da ne bi iz one druge sobe pirkalo i ko nazebao. A po tome se vec sigurno znalo da ce on tu sedeti i da za sebe tako i uređuje. Posle naredi da se svece u ciracima bolje razrede, bolje nameste: gore, na doksatu ispred vrata, da se iznese i obesi još nekoliko fenjera, da bi stepenice bile bolje osvetljene; da se posle tamo, uza zid doksata, donesu klupe i astal, za kojim ce sviraci sedeti. A za njega da se donese tronožna stolica, sa malim, od same vune rastresenim jastukom, na kome ce on sada, gore, uvrh stepenica, morati da sedi docekujuci goste. I u isto vreme da mu se donese ona njegova rakija, koju je još od jutros naredio da se hladi, i mnogo duvana, i to pravljenih cigara, jer nece imati kada da ih savija, a morace da puši mnogo, brzo. I prvo to za njega što treba da se donese, pa tek onda da se radi i ovo drugo šta je naredio.

Posle se vide kako on tamo sede, i to ne onako kako je hteo, nego kako je znao da treba sada, na svadbi, sedeti. Sede, da ga svetlost od fenjera u licu zapljuskuje, te da se, onako naslonjen ramenom i laktom o pervaz doksata, vidi ceo, da se vidi i ona njegova uzdignuta ruka sa zapaljenom cigarom među prstima, a sva razgolicena usled zavrnutih rukava, ispod nje naniže po pervazu doksata poredan duvan, rakija i meze...

Mislio je o sebi: kako ce sada morati silom da pije, da bi se brzo opio, te mogao da cini ono što mora, kao svaki otac. A kako mu sve to teško pada! Kako bi on sve to ostavio, bacio, i zaprepasujuci sve, kao što to njemu i dolikuje, otišao daleko, daleko, daleko... Jer, našta lagati? Našta sve ovo? Našta da on docekuje goste, ljubi se sa njima, kada njega ne veseli ništa: ni ti gosti, rodbina, ni to jelo, pice, sedenje sa njima, veselje, pevanje i tobož radovanje?! Ali se moralo. Nije se imalo kuda. I zato sada on, da bi mogao da laže, da se pretvara, morao je tu rakiju ispred sebe, ispod ruke, sve više da ispija i cigaru za cigarom da puši i baca. Svaki cas ustaje sa stolice, opet seda, skršta noge. Svirace još nije hteo zvati k sebi gore, jer bi mu bili u blizini i zaudarali bi mu onom svojom neopranošću i masnocom ciganskom; zato naredi da odozdo iz dvorišta sviraju. Sviraci, znajuci ko je on, izdvojiše se samo oni koji su sigurno znali svirati. I počeše, i to neobicnu pesmu, vec pesmu njihove kuce koja se uvek pevala, kada se ko od njih udavao ili ženio:

Hadži-Gajka, hadži-Gajka devojk u dava,

Em je dava, em je dava, em je ne udava!

I kako mu razdragano dodoše kao neka uteha reci i ta pesma o njinoj kuci! Da zaista, niko se od njih nije ženio ni udavao drukcije do ovako! I sam on, kad se vencavao, vencavao se više onako, ne istinski, ne radi sebe, vec drugoga: oca, kuce, sveta radi... Pa eto i sada, on svoju Sofku, - zar je udaje od sveg srca? - nego što mora!...

I zato mu sada dolaze tako tacne, tako tužne reci te njihove pesme koju su Cigani odozdo jednako ponavljali:

Hadži-Gajka, hadži-Gajka devojk u dava,

Em je dava, em je dava, em je ne udava!

Baci im dinar i viknu dole ka kujni:

- Žene, rakiju za calgidžije!

Sviraci, zaradovani ne toliko njegovim bakšišom, koliko što su ga pesmom zadovoljili - a znalo se kako je njemu teško ugoditi - još

jace i slobodnije počeše. I same žene odahnuše videci ga raspoloženog. Jer zbog njega dotada nisu smele da se pojave. I koja bi baš morala poslom pored njega da prode, prolazila bi, ali izbegavajući ga, da možda ne opazi na njoj nešto: kako je ili neobucena, ili nepovezana kako treba, i pocne je grditi. A tada, videci kako se on raspoložio, casti svirace, oslobodiše se i one. A i on kao da je znao za to. Stoga je namerno tako i radio. Više se pravio da je veseo, nego što je u stvari bio, da bi dole žene bile slobodnije. Zato je više pio i naređivao sviracima šta da sviraju, i to ne one pesme, koje su bile licno njegove, nego ove, svakidašnje, za koje je znao da ih svi ostali vole. Čak poče odozgo sa sviracima da razgovara, naravno turski. Poče pojedine da raspoznaje. Opazi i poznade staroga Musu koji, na njegovo iznenađenje, eto još je živ, i sa svojim šupeljkom med rukama i pognutom glavom, uvijenom starim prljavim ženskim šalovima, da mu ne bi ozeble oci, na koje je jedva gledao, sedi prekrštenih nogu, i to u kraju, pozadi sviju. A njega uvek sobom vode, ne da im pomaže u svirci, nego da, držeci tako svoju šupeljku ispred sebe, pred svetom izgleda kako i on svira, te da bi posle imao i on prava na jelo i pice.

- Musa, jesi ti, Musa? - cuše Cigani kako ga odozgo poče oslovljavati efendi-Mita.

Oni, radosni što ih zbog njega ne grdi, počeše onoga muvati, da se što pre osvesti, ustane, odazove. Ovaj, kad se osvesti, dipi unezvereno:

- Ja, gazda, ja...

- Možeš li? - dobroćudno ga poče pitati efendi-Mita. - Kako si? Imaš li rakije?

Staklo sa rakijom, koje su dotada njegovi od njega krili, jedva mu davali pokoju čašu, sad mu celo utrapiše u ruke.

- Imam, imam, gazda! - tresuci rukama poče pokazivati staklo.

- E dobro, pij! Pa kada nestane, traži još.

Sviraci, srećni, nastaviše sasvim slobodno i lepše da sviraju. Poče se osećati ona sloboda koja je tako nužna za veselja i svadbe. A da bi to još više bilo, efendi-Mita reši se još više da se spusti, da sasvim side i pomeša se sa svima njima. I to sve ne radi sebe, već radi njih, da bi oni bili veseliji. A naposljetku i treba, pošto će ovo biti njegovo prvo i poslednje veselje sa njima. Pa onda neka bude potpuno, celo! Zato poče odozgo da silazi, a najviše usled dosta popijene rakije, da odlazi u kujnu i tamo sa ženama da se razgovara. I da bi se one još više oslobodile, i sasvim otpao sa njega onaj ugled, poštovanje a s tim i strah, udari i u malo masnije izraze i zadirkivanja. Tako je i sa devojkama cinio. Devojke opet, koje su pre od njega cesto bežale i drhtale od straha pred njim, posle njegovih tih neslanih reci i šala sasvim oslobodivši se, postadoše još nestašnije i raskalašeniije.

Sve se oslobodi i pojuri. Sve, osobito devojke, koje su tako žudne bile veselja i ora, oslobodivši ga se, kao da ga i nema, tako su pored njega istrćavale, vitlale se, ne bojeci se više nijedna, da li joj se nisu slučajno šaljvare smakle i bedra, polovine joj se vide više nego što treba, i da joj nije jelek i mintan sasvim zakopčan. Čak i sam on koliko je njih, kad bi prošle pored njega, zaustavljao. I srećan što ga se ne boje, ne strahuju, obgrljivao bi pokoju oko stasa i metao joj ruku na bedra, a osobito na jedar joj kuk. One se nisu trzale, plašile, osećajući tu njegovu laku ruku, sa već sparuškanim dlanom. Ali je za njega to bila najveća sreća, a osobito kada bi video kako neka, usled njegova sve jaceg pritiska po tom njenom cvrstom, nabijenom, još muškom rukom netaknutom bedru, pocinje da se zaboravlja, pocinje da oseća kako je ta njegova, iako stara, sparuškana ruka, ipak muška, i zbog toga njoj namah u oci jurne mlaz svetlosti a na usnama joj izbije dah i strast, i onda se brzo golicavo izvija od njega i beži.

U tom počeše već i gosti da dolaze.

Brzo, gotovo nadušak, ispuni se cela kuća. Gore muški i med njima u celu on, efendi-Mita. On nije mogao mnogo da izdrži i onako gore, na vrhu stepenica, sve da dočekuje i sa svakim da se zdravi i ljubi. Samo je sa prvima, pa je odmah zajedno sa njima i on zaseo za sofru. I posle jedva nastade i vecera, i to vecera odugovlacena, teška, sa svima mogućim zdravicama, corbama i zacinama i tek jedva u neko doba ako se prede na ono pravo jelo, pravu veceru. I kao što je red, sve je to pracoeno svirkom i pesmom sviraca sprocu njih, na doksatu, ali ne svirkama i pesmama kratkim, burnim, koje coveka presecaju, razdragavaju i pomeraju sa mesta, već znanim i narocitim za te vecere, "za slatko jedenje", drugim, tihim, monotonim, koje coveka umiruju, zanose, kao uspavljuju, te se može spokojno, sa nasladom, polako i raskomoceno da jede i pije...

XVIII

Sofka, sklonjena u onu komšijsku kucu preko bašte, sedela je u maloj sobici na krevetu do prozora, da bi mogla otuda, kroz bašte, sve ovamo videti. Oko nje, po podu, bila su poredena deca, mala, još na sisi, koju matere nisu mogle, zbog cestog dojenja, kod svojih kuca ostaviti, vec su sva bila ovde pokupljena i uvijena u pelene, da bi, tako odvojena, udaljena od svadbene larme i vreve, mogla mirno da spavaju. Zato je Sofka, znajuci da ce u toj sobi biti najmirnija, jer, zbog te dece, nece smeti kao po drugim sobama svaki cas i ma ko ulaziti i izlaziti, i došla ovamo. Samo je Magdi kazala da ce ovde biti.

I zaista, kao da se dugo odmarala i spavala, dremuckajuci naslonjene glave na ruku uz prozor, slušajuci tiho disanje decje, udišuci onaj miris kojim je bila soba ispunjena iz njih, još mlečnih pluća i usta, iz njihovih stisnutih i uz obraze naslonjenih rucica, oznojenih glavica sa retkom kosicom i još mekim temenjacama. I sve je to oko Sofke mirisalo nekako slatko opijajuci, kao na pravu travu, prvu prolećnu vlagu. I cisto joj teško padao taj mlečni dečji zadah oko nje, a još teže ona huka i vrevica iz njine kuce. Cisto joj dode da i odavde beži. Utom ude Magda, šušajuci polako, misleći da Sofka uveliko spava. I Sofka, samo da joj nije bilo sada tako teško, ocutala bi, nacinila bi se da spava, ali nije mogla, vec joj se javi:

- Šta je, Magdo?

Mora da joj je u glasu bilo nešto toliko tužno, kada se Magda cisto prenerazi i poce oko nje uplašeno da oblece.

- Pa zar, Sofkice, ti ne spavaš i ne odmaraš se? A ja mislila...

- Ne...

- Ao! Pa ti nisi ni jela, mori, ništa - pljesnu se Magda, dosetivši se da zbog gladi možda Sofka ne može da zaspi, jer se seti da ona, otkako je došla s kupanja, pa evo čak ni dosada, ništa nije jela.

- Pa hoćeš da ti donesem? Da idem i donesem šta god?

- Necu! Ne! - vrati je Sofka.

- A da piješ nešto? Uzmi, mezeti makar šta god. Uzmi, prvo jedi nešto, pa onda pij...

- Necu, necu da jedem! - odsecno, cisto gadeci se pri pomili na jelo, odbi je Sofka.

- Pa onda da donesem da piješ nešto?

I ode natrag, ali setno, zamišljeno, jer po tom Sofkinom odbijanju jela znacilo je da hoće da pije ne vina nego rakiju. I po tome je Magda videla koliko mora da je Sofki teško, kad eto hoće da pije rakiju koju dotle nije tražila.

Magda se brzo vrati i donese. Ali da se ne bi poznalo, niti iko mogao da pomisli da je to rakija, nasula je u testice od vode, u cije grlo, da bi što više izgledalo da je voda, bila je uturila lišće. Sofka nateže testice. Sa nabranim obrvama, mrdajuci ustima, strese se od rakije koja ju je pekla; ali, rešena, sa pouzdanjem, poce piti i osecati kako je po grudima pali, žeže.

I gle, kako joj odmah bi drugacije, kao nekako lakše. Pesnica ruke, podbocene o koleno, poce postajati cvršća. Cela joj se snaga poce kretati. Poce osecati ispod sebe kako joj postelja, krevet, biva vreo, cisto ne može da sedi, a u prsima srce joj jako i slobodno bije. .. Ponovo nateže testice i opet se ne pokaja, jer još jace oseti snage i vrelina. Kroz nozdrve joj dopire noćni hladan vazduh. Bašta poce da joj se nija, noc sve lepša, određenija, kao i ona svirka, pesma:

Hadži-Gajka, mori, hadži-Gajka devojku udava.

Em je dava, mori, em je dava, em je ne udava!

I Sofka oseti da vec nastupa i dolazi ono, kada ni ona više ne može ostati ovde, ovako mirna i usamljena. I stoga, sve više pijuci rakiju, poce se spremati i za to. Jedino što joj glava zanosila i oci joj gorele. A to, mislila je, sve je zbog straha. Bojala se, kada vec pocnu mladoženjini gosti dolaziti a ona ce morati da ide tamo i docekuje ih, pa pošto ce je svi veselo, razdragano gledati, iščekujući da vide kakva je ona, te, ako je i ona vesela, srećna, da se i oni još više vesele, više piju, pevaju; bojala se da ona tada baš ne poklekne, ne pokaže se dovoljno srećna, vesela.

I zaista ne posrnu, pokaza se kako treba. Oko ponoci, kada Magda kao bez duše dotrca k njoj i javi:

- Idu mladoženjini! - ona se odmah diže, i pode sa Magdom.

I iduci preko bašte, cula je kako otud trzeci i jureci svi vicu:

- Prijatelji idu!

I mada je bilo osvetljeno, ipak su svi nosili svece i jurili kapiji da još bolje osvetle ulaz. I zaista su to bili oni, "prijatelji" i dolazili ovamo u pohodu! Cula se cas zurla, cas cemanе, i varoška, i seljacka svirka.

Uskoro se poce da poznaje u sredi njih Marko, svekar. Ispred njega momci na motkama nose fenjere, te se vidi kako oko njega idu njegovi, vecinom sve seljaci. I svi se tiskaju oko njega. A on u sredini, sa zaognutom kolijom, zavaljenom šubarom, razgrnuta vrata i prsiju, te mu se beli nova, svilenа, sa cipkama košulja, sigurno Sofkin dar. Nije mogao cekati, nego da pokaže koliko mu je Sofka mila i draga, odmah navukao tu košulju.

- Prijatelji moji! - cuje se kako vice okrecuci se oko sebe. - Neka me cuju! - nareduje sviracima, da jace, više sviraju.

Nastade rukovanje, ljubljenje. Seljaci, sve oko Marka i jedan uz drugoga, kao plašeci se ovalike kuce, osvetljene, pune sveta, i to varoškoga, "golemaškoga" sveta. Jedino se on, Marko, ne buni. Sav radostan, cuje se kako rukujuci se vice:

- Jeste radi gostima, prijatelji?

- Kako da ne, kako da ne! - zaglušuje ga sa sviju strana.

Dolaze do stepenica. On zastade gledajuci gore, gde ga prijatelj, efendi-Mita, gologlav, jedva držeci se, opkoljen hadžijama i ženama, ceka - i poce da vice:

- Gde je moja Sofka?

- Evo me, tato! - dotrca Sofka do njega i poljubi ga u ruku. On kao da oseti kako Sofkin poljubac zapahuje na kupanje, i, sav srećan, ostade držeci ruku na njenoj glavi, kosi. Sofka osecajuci vrelinu i težinu njegove ruke po svojoj kosi, poce da se ugiba, dok je on drugom rukom zavlacio u onaj dubok džep i otuda ponovo citavu pregršt novca poceo da joj daje. I Sofku vec stid od tolikih darova i cisto poce da se necka:

- Dosta, tato!

- Sve ce tebi tata!

I sa njom poce da se penje, pustivši da ga ona vodi. Tobož on ne zna put, ne zna stepenice, pa ne bi znao kuda da se uputi. Nato svi zapljeskaše:

- Tako, svekre, tako, tako!

Sofka ga poce voditi. Prvo ona korakne, na gornju stepenicu stane, pa onda se okrene k njemu držeci ga za ruku, stoji i ceka, dok i on to isto ucini, a oseca kako sve više u oznojenoj joj ruci prsti njegove ruke drhte i cisto je grebu, sigurno zbog sada potkresanih nokata. On, gledajuci u nju kako ga sa pažnjom, milošću, naocigled sviju, vodi, drži ga za ruku, od sreće cisto se zanosí. Da li da je

još daruje? I ponova pocinje rukom oko džepa, ali ona to ne da, vec krišom, licem, ocima daje mu znak da to ne cini. On zbog toga, zbog te njene intimnosti, još je srećniji. Ne zna šta ce. Okrece se svome grnetaru, koji ga u korak prati, i grca, muca:

- Alile, de, sinko!

Alil, poluciganin, u belim cakširama, sa calmom, dugacka nosa, prosed ali visok, dugih ruku, dugih laktova, pocne da izvija i trepti grnetom. I prateci ih svirkom, zajedno se i on za njima penje.

Gore ih docekuju. Efendi-Mita sa svima se ljubi. Ali Markovi seljaci još nikako da se oslobode, nikako da se odvoje sasvim od njega i da podalje posedaju na iznesene stolice i jastuke. Vec se svi zbili u gomilu, i svi oko njega, Marka, svog "bate".

A Sofkini opet, radi njih, da bi pred njima pokazali koliko oni vole i cene svoga novog prijatelja, tog njihovog "batu", svi su se utrkivali u služenju, obletanju oko Marka. Todora ga je jednako služila, svojom rukom dodavala čaše, meze. Morao da joj dopusti da mu sama ona skine koliju. Poceše vec i da je peckaju:

- A, Todora, babo, babo, mnogo ti oko novoga prijatelja!

Marko, sedeci na stolici, u celu, sa rukom na kolenima, gologlav, uzdrhtalog grla i usta, nije znao kome više da se zahvali. Da li Todori, prij, koja jednako oko njega oblece i cija ga toplina i jara iz njenih još zdravih krupnih prsiju cisto u celo udara, ili Sofki, svojoj, ako bogda sutra, snaji, koja ga jednako dvori, klececi mu uz koleno, pravi mu cigare i, paleci ih, sama mu ih mece u usta; da li opet svome Alilu grnetaru koji, klececi podalje od njega, izvija i svira kao nikada dotle. I Marko, ne moguci više izdržati, a ne znajući šta ce od radosti i sreće, skoci i, sa rukama pozadi, pride Alilu:

- Alile bre, zemlja da igra, tako da sviraš!

Alil, cisto kao uvredjen, odgovori:

- Gazda-Marko, svirka moja, obraz moj!

I klececi, još više se saže. Poniknu grnetom dodirujući njime pod, tako da kao ispod zemlje poce da se razleva svirka, cuveno "teško oro".

- Todora, Todora! - povikaše svi.

I na iznenađenje svih - jer su znali, da, ma koliko navaljivali, mucno ce ona pristati, osobito pred mužem i ostalima, starijim, da igra i to baš sad, i to cuveno "teško oro", - ona odmah poce, i to kao nikada dotle, tako slobodno, razdragano. Svi poceše da pljeskaju, starci da se izvaljuju da bi je što bolje videli. Efendi-Mita, izvan sebe, poce u dvorište da baca čaše, prosipa vino.

XIX

Sutra sunce zatece coceke preobucene u bela odela i nabeljene, i to mnogo, utrpano, da bi se sakrile bore i umor na licu od nocašnjice. Dvorište je još mirisalo na proliveno pice i jelo, a osobito po pragovima i stepenicama. U bašti od onoga jucerašnjeg velikog ognja jedva se podizao i rasplinjavao okvašen, ugašen dim koji je vec mirisao na dubre.

Dole do kujne, u onoj velikoj sobi, Sofka je vec spremna i obucena cekala. Na njoj je bila sama svila. Ali ni šaljare, ni njena gotovo gola prsa, pretrpana nizama i dukatima, nisu mogla od dugackog i gustog nevestinskog vela sasvim jasno da se vide. Jedino što se ispod toga vela videlo kako joj blešti grlo, vrat i podbradak sa ustima. Usta joj se nikako nisu mogla da smire. Jednako je gutala pljuvacku. Pokatkad pocela bi da oseca kako joj i pored sveg naprezanja i upinjanja, iznenađa, odjednom zaigraju kukovi. A nije smela da sedne, odmori se. Osecala je kako joj znoj na prsima kao graške izbija, valja se i između dojaka, niz onu dubodolinu, pada, kaplje. A ništa nije sada sa sobom smela raditi, osobito oko svoga tela, jer je znala da, kad bi pocela ili da namešta kosu, razgrce šaljare da bi slobodno mogla krociti, ili kad bi se ta sada oznojena prsa pocela brisati, da bi svaki odmah s podsmehom pomislio kako se ona eto sprema, doteruje za muža. Zato je morala sasvim ukrucena da stoji i da bude ukocena, ukipljena.

Sve što se sad oko nje po kuci, dvorištu, događalo, za nju nije postojalo. Ona je jedino znala i mislila samo na to: kakva će biti, kad pode, prekoraci prag i pojavi se pred svatovima i svetom. Zato joj i samo vreme brzo prođe. Ona huka, graja, dočekivanje svatova, njini pucnji pušaka, kao neko halakanje, topot konja, krckanje samara i, po bašti, i od konja i od ljudi, u tišmi rušenje ograde, gaženje cveca - otuda nijedna bašta posle udadbe ne može se po dve tri godine nanovo podici i sasvim zazeleniti - sve se to oko nje tako brzo zbi. Samo se trže pred izlazak, kada dojuriše tetke i strine, i placuci, praštajući se od nje, počeše je grliti, ljubiti i kititi najviše cvecem po kosi.

Utom uvedoše devera: mlad, visok i, videlo se, narocito odeven i ukrašen seljak, a tamo kroz kapiju grnuše izmešani i mladoženjini i Sofkini sviraci i coceci sa svirkom i pesmom:

Hadži-Gajka, more, hadži-Gajka devojku udava.

Mati joj poslednja dotrca, poče da je ljubi i jeca:

- Sofke, Sofkice!

Ali Sofki su celo i usta već bili hladni, te se ona brzo i nemo sa materom poljubi i pode, izide iz sobe.

Prekoraci prag, ali sunce, sjaj i graja je zapljusnu. Veo joj se zakaci za prag, i to joj dobro dode. Zastavši, malo okrenuta u stranu, sa uzdignutom rukom kao braneci se od toga sunca, sveta i graje, čekala je da joj otkace veo, i utom oseti kako se pribira, snaži. Jer, stojeći tako na pragu znala je da je celom tom svetu dala vremena da je već ovako upola dovoljno vide, te da se posle ne preneražuju i zacuduju, kada se ona sva k njima okrene. I to bi. Ona, i tako poluokrenuta, čim se pojavi, cu opšti žagor i dah. Osobito se cu kako njegovi, svekrovi seljaci, iznenađeni, zaradovani i čisto ponosni zbog te njene tolike lepote, počeše sebi a narocito njemu, svekru, svome bati, kao da čestitaju:

- Ah, bato! ah, bato!

Kao svakada nisu odmah mogli da joj otkace taj veo, svi su hteli i grabili se.

I tako, zastavši na pragu, ona se sasvim pribra, i kad bi gotova, brzo se okrenu i sve, i svatove, i okolni svet, mirno, jasno i sa osmehom pogleda i kao pozdravi klimnuvši glavom. Izlazeći na kapiju oseti samo kako joj lice i kosu dodirnu onaj venac od šimšira i drugog cveca, već osušenog, gotovo sparuškanog od fenjera, i to je zadahnu nekim zagušljivim mirisom kao na tamjan i svece. Ali i od toga se ona brzo otrese, jer vide kako je ispred nje ulicom, pa čak tamo do crkve, sa obe strane bilo puno sveta. Sve se kapije crnile, ispunjene ženama, osobito devojkama koje su iz sviju krajeva varoši i mahala sišle.

Polako i umorno je išla. Daleko ispred nje igrali su i vili se coceci, pracen, opkoljavani gomilom dece. Ali Sofka je znala kako niko ne gleda u te cocke, nego svi odmah ovamo, pravo na nju upiru poglede i, propinjući se izdaleka, trude se da je što bolje vide i da sve na njoj do sitnica zapaze. Svi hoće da vide da li je zaista onako lepa, onako obućena i okićena kako se mislilo. I zato Sofka, pored svega što je znala da ne treba da se žuri, da treba polako da ide, ipak, i protiv svoje volje, poče da ide brzo, gotovo je devera ona vodila a ne on nju. A što se više približavala kraju ulice, prilazila samoj crkvi, sveta, gužve, sve je više bivalo, sve se više oko nje stešnjavalo, crnelo. Uz to se još zvana sa crkve počeše mešati sa svirkom, hukom, te joj poče sve teže bivati. A pored ove gužve i tišme ispred nje, dosadivala joj još i ona svatovska huka iza nje. Znala je da to za njom idu njeni: tetke, strine, a iza ovih njini muževi, svi u dugim cohanim kolijama a plitkim cipelama, kratkih nogavica od čakšira, da bi im se oko članaka videle njine, hadžijske, bele carape. I svi oni, njeni, zajedno jedno uz drugog, da se time odvoje od ostalih svatova, osobito od svekrovih, od onih seljaka na konjima. A iza svijui ide on, svekar joj. Radosno se on na alatu, u novom sedlu, isprsuje i hoće sve ispred sebe da gleda: i cocke, i nju, Sofku, kako se spram sunca u oblaku od svile i zlata svetluca, a opet ne može da se nasluša sviraca koji, kao poslednji, moraju oko njega da idu, moraju silno da sviraju i pevaju, da bi mogli čak i coceci tamo ispred Sofke da ih cuju i po taktu da igraju. Odmah uz njega njegov verni Alil. On, onako u calmi, suv, ide s alatom nogu uz nogu svirajući u grnetu. Marko, od radosti, svaki čas mu lepi dukate po celu i calmi. Ovi njeni, hadžije, okreću se neki zlobno, drugi s podsmehom, gundaju med sobom "seljak", "kerpic", ali ipak zato svi ga glasno pitaju:

- Svekre, na cev li si?

- Kako da ne, kako da ne! - cuje Sofka kako im odgovara, a sigurno ponovo Alilu lepi novac.

Ispred crkve od prosjaka, dece i zaludna sveta ne može da se pride. Crkva, onako široka, na stubovima, sa tremom oko sebe, starim krovom, starim direcima, nagorelim od mnogih sveca, patosana onim širokim ispucanim plocama i sa mracnim, na svod, gvozdanim prozorcima, poredanim do ispod samog krova, izgledala je tako hladna, kao skamenjena. A još mrtvija joj dode crkva kad ude u portu, a ispred nje potrcase popovi crnci se i šušteci u svojim mantijama, dugim kosama, zaudarajuci onim njenim mirisom na duvan, burmut i vosak.

Ali u samoj crkvi joj bi bolje. Valjda što ona vrema i svirka presta, a ona, odvedena pred dveri, osta sasvim sama. Tada prvi put u životu, tako pred dverima, u sredini crkve, oseti ona celu crkvu oko sebe, svu njenu širinu, visinu, osobito njene visoke svodove kao cak u nebo, sa pocadavelim tamnim slikama, sve iz Strašnoga suda. Ovamo ispred nje, do samog lica joj, izdizao se visok ikonostas, okicen poredanim kandilima i ispunjen ikonama. To su bile sigurno one najvažnije sa najvećom moci isceljenja i cudotvorstva. I dokle ju je iz ikonostasa, ramova od slika i drvoreza cisto gušio miris na crvotocinu, budu, tamjan i pokapane svece, dotle ju je opet iza nje onaj prostran pod, patosan plocama i sa vlažnom, trulom prašinom, hladno obuhvatao i punio jezmom. Sunca, svetlosti, nigde nije bilo. Jedino iz oltara, iznad casne trpeze, bio je veliki okrugao otvor i kroz njega je silno u snopovima prodirala svetlost. A izgledalo je da je to navlaš tako udešeno da bi pojanje, služenje službi ovamo što svecanije, što jasnije i potresnije bivalo.

Sofka prvi put u životu vide jasno ispred sebe, kroz dveri, casnu trpezu i onu mrtvu, tako hladnu, tako staru razvijenu plašenicu, i oko nje poredane putire, krstove, cirake sa upaljenim svecama. Iza sebe slušala je kako se svatovi krecu, premeštaju s noge na nogu, cekajuci a ne smejući ni da kašlju, ni da slobodno dišu. "Njeni" s jedne strane, poredani u stolove, a "njegovi", svecrovi, s druge strane, zbijeni, i tamo cak do samoga ulaza. Poce osecati kako je bole noge, osobito listovi, valjda od toga nemog, ukocenog stajanja.

U ruke joj uguraše upaljene kumovske svece i do nje, tako isto pred dveri, takode sa upaljenim svecama, dovedoše njega, mladoženju. Ispod ociju, kroz krajeve ocne, ona ga poce gledati. Posle ispita sada prvi put ga vide celog. Isto onako mali, sa vec širokim prsima i razvijenim vilicama i podbratkom, ali ramenima i rucnim kostima još detinjom. Osobito mu je bila sniska, do kože ošišana detinja kosa iznad ispucena cela. Mada je imao najskuplje cohane cakšire i svilene pojaseve, ipak, videlo se da se u njima gubi. Ni kukovi, ni kolena mu se ne vide. Džepovi sa kolutima gajtana sasvim se izgubili u trbuh i pojas, i jedva su mu virili.

Ali ispred njih, u oltaru, poce vec da se širi tamjan i zacuše se praporce na kadionici. Na donja uska vrata do pevnice izide klisar noseći nalonj i vencane, iskicene, srebrne krune. Na to se cu žagor svatova koji sigurno nagruše tamo oko postavljenog nalonja.

I onda odjednom i to tako iznenada da Sofku cisto u celo udari, te joj glava klonu, otvoriše se dveri sa sveštenikom u zlatnoj odeždi koji, cisto uživajuci u toj zaprepašćenosti, silno, glasno zapeva:

Mirom Gospodu pomolim sja!

I posle, kada je od dveri povedoše natrag sa mladoženjom, ona je kroz trepavice samo u njega gledala. Samo je njega osecala, kako joj dopire do ispod pazuha. I nikako nije mogla kolena da mu sagleda tako je on sitno išao pored nje.

Služio sam prota i svi sveštenici i dakoni, pa i klisari sa grobljanske crkve. Svi su oni bili tu, jer se vec naculo ko je on, taj njen svekar, gazda Marko, i kako ce sada sam dukat padati. I zato, da bi što više kao opravdali taj silan novac što ce od njega dobiti, nije se smelo sa vencanjem brzo svršiti. Morala da bude prava, istinska služba, bez skracivanja. Sofka cu kako otpočeše njeni, poredani tamo u stolove, da odgovaraju na jektenija. To je bilo njino, njine kuće i familije kao pravo, odlicje.

Ali ovamo oko nje svece su sve više gorele, i od njih sve je gušći zadah bivao, a sama je ona sve više okružavana i potiskivana od

svatova. Osobito se propinjali njeni: tetke, strine, koje su jednako, ne toliko u nju, koliko u njega, mladoženju, gledale i piljile, bodro motreći kako ga Sofka drži za ruku, kako se mucu da mu malu detinju ruku zadrži u svojoj. I to držanje mladoženjine ruke bilo je za nju najteže. Osecala je kako njegovi ukoceni, uplašeni prsti samo leže u njenoj ruci, te ona mora jako da ih steže da bi ih mogla držati. Srecom bili su preko njenih ruku prebaceni darovi, basme i svile, te se nije moglo videti njeno neprekidno upinjanje: cim oseti kako od njegovih prstiju sve po jedan manje i manje ostaje u njenoj ruci, dok ne ostane samo jedan, ona onda mora ponova celu njegovu šaku da hvata.

Jedini kao da se tome dosecao svekar Marko, jer ga je videla kako se on sve više i jace probija između svatova i izdiže se na prste da bi ga ona videla i time je kao ohrabrio. Ali što se više odužavalo vencanje, molitve, pevanje, oko njih sve zagušljivije bivalo, mladoženja se sve više umarao. Sve mu se jace znojila ona ruka u njenoj. Sofka je osecala kako sve mucnije, sve teže, jedva zadržava njegovu ozojenu ruku. Odjednom ucini joj se kako ne može više, jer mu toliko klize prsti iz sada i njene vec ozojene ruke, da ce još pre svršetka vencanja morati da mu ispusti ruku, i razdvoje se. I eto, sad ce se njoj desiti ono što se nijednoj pri vencanju nije dogodilo: da se sve pokvari, jer tim razdvajenjem ruku, padanjem svatovskih darova između njih na pod, prekida se bralna veza. Oseti kako joj od straha i užasa poce crkva da se vrti.

Ne znajući vec šta ce, odjednom podiže glavu i pogleda svekra tako očajnicki da se ovaj prenerazi i zanesese od straha. Pomisli da je ona uzalud sebe mucila i gonila, ali sada, pred svršetak, kada ce da se zakljuci bralna veza, ne može da izdrži, hoće da odustane od ovakve svoje nepravilike, ovog muža, zato ga sada tako očajno gleda, moleći za oproštaj, što ce ga eto obrukati, osramotiti. Ali Sofka mu mimikom odreci da nije to, cega se boji, vec pokaza svoje rame i ispruženu ruku. On, sav srecan, što nije ono, doseti se. I Sofki on dode tako drag i mio što poznade da ju je razumeo, jer vide kako on brzo pozva crkvenjaka i šanu mu nešto. Crkvenjak proti, prota, dajući sveštenicima znak, odmah otpoce:

Isaije, likuj!

Sofka upijajući nokte u mladoženjine prste, da bi ih održala u svojoj ruci, izdrža u obilaženju oko nalonja i jedva doceka da izide iz crkve.

Ne žaleći što vide kako se njeni sa svojim sviracima odvojiše i odoše, ona cisto odahnu kad poce savijati i silaziti drugim delom caršije, ka mladoženjinoj kuci. Dakle prode i to što je bilo najgore, najteže za nju, to izlaganje pred svetom u crkvi, na dogled, podsmeš svih.

I što je još više ohrabri, to je, što oseti kako Marko sada ide odmah iza nje. Sjahavši s konja i smatrajući za dužnost da on sada ima da je oko nje, da je on vodi, išao je peške odmah iza nje, šireći oko sebe laktove i kao braneci je da je drugi ne potiskuju. I to nju cisto tronu. Okrenu se i sa osmehom mu zablagodari. On, potresen, razdragan, samo promuca, hrabreci je:

- Ne boj mi se, Sofke! Ne boj mi se, kceri... Tata ce sve...

Caršija, kojom su silazili, sve se više ispred njih širila i gubila, pošto se tu i završavala. Mada je ovde iz svih ulica kuljao svet, da ih vidi, ipak nije se gušilo, nije bilo tišme. Kao svaki kraj varoši sve je bilo prostrano, razbacano. Iz sredine same caršije jasno se naziralo kako po ulicama, iza kuca, štrce plastovi sena, slame. Gore, u vazduhu, kao neke grdne ptice vezane užetom za svoje dugacke vratove, crnili su se dermovi od prostih, tek skoro iskopanih bunara. U vazduhu, pored svežine, onolike prostornosti, osecao se onaj vonj od balega, dubrišta, pomešan sa mirisom na presno: na mleko, sireve, i plastove suve kudjelje.

XX

Ispred mladoženjine kapije Sofka oseti kako joj ništa ne bi neobicno. Još manje da joj bi onako teško i strašno, kako se bojala. Cak joj se ne ucini neobicna ni sama kapija. Bila je to velika, teška i jaka kao grad. Više je sigurno koštala nego sama kuca koju ona poce kroz kapiju da nazire onamo, u kraju, i preko onolikog dugackog dvorišta.

Još manje je neprijatno dirnu, niti se strese, kako se bojala, kada ispred kapije vide svekrvu i poljubi je u ruku, na svojim obrazima

oseti njene usne, hladne, uzdrhtale, a posute već belim maljama. Čak, naprotiv, bi joj milo kad vide kako se svekrva, obučena u novo, varoški - a opažalo se da je i silom, jer je sve na njoj bilo tako široko i zgužvano - od nje toliko uplaši i unezveri, valjda zbog njene lepote i nakicenosti, da nije mogla reći da kaže. Sofka, da bi je ohrabrila, ponovo je u ruku poljubi, našta ova od sreće, zahvalnosti, promuća:

- Hvala vi! - I od radosti poce rukavom od košulje, seljacki, sasvim zaboravljajući se, da briše suze. I po tome "vi" a ne "ti kćeri, cedo", Sofka vide koliko se ona nje plašila. Ne da je samo strepila, nego je bila sigurna da će Sofka, kad dođe i vidi je ovako prostu, uvučenu, suhu, čisto prokleti sudbu što joj dosudila da takvu svekrvu ima. A sad, ne samo da to ne bi, nego evo Sofka sada nju i dvaput i to pred svima, naocigled sviju, poljubi u ruku, i to tako usrdno, od srca, da ova, ohrabrujući se, srećna, poce da se oslobodava i da Sofki zahvaljuje mučajući:

- Hvala, cedo, hvala, kćeri!...

I onda se sasvim prvi uza Sofku. I držeci je za ruku, ne kao svekrva, starija od nje, nego kao sestra, nikako Sofku nije ispuštala.

Svatovi na to, svi srećni, zagrajaše:

- Ja, svekrva, ja, svekrva, već ne pušta snaju!

Marko, i sam razdragao time, hoteci da je uplaši, poce da je dira i kao oturuje od Sofke.

- Ja, šta ćeš ti, mori, ovde? 'Ajde tamo...

- Nemoj, Marko! - Sva srećna, videri da se on šali, uzviknu ona i još više se približi Sofku, hoteci time da je i ona, onako slaba i uska, kao brani i štiti od navale svatova koji, zbijeni na kapiji, počeo da se tiskaju, guše, jer niko pre nje nije smeo da uđe. A iznad Sofke na pragu bilo je namešteno korito sa vodom, koje, po običaju, Sofka ne sme da prekorači, dogodio svekar ne baci u njega dar, novac, i ne obeća koji će deo od imanja, koje parče njive, koji ducan biti snajin, za njenu licnu upotrebu i svojinu. I zato počeo da viku, nestrpljivi, što se ne može ući:

- Svekre! Šta daješ, svekre, za snaju?

- Sve, sve... - počeo on.

- Ne sve, nego: šta i koliko?

- Ama sve!

- Zar i hanove? - kao kušajući ga pitaju neki.

- I hanove, i sve! - Pa se okrenu i viknu ženi:

- Idi, mori!

- Šta?

- Idi i donesi "ono"!

I pokaza joj glavom na kucu, na malo sopce u kome su zaključani u kovčegu cemeru sa novcem. Ona ostavi Sofku i potrca. Ali ispred nje već istrca Arsa. Znao je da će se ona tamo oko otvaranja sanduka zbuniti i zadocniti, zato istrca ispred nje i uze od nje ključić. I zaista, dok ona stiže do kuće, on već otuda iznese jedan cemer. I onako presamice, crnog predade joj ga. Ona ga odnese Marku. Marko, nestrpljivo, da se jednom već svrši, zubima iskida kožu i, nagnut nad koritom, sa uzdignutim cemerom više glave, da svi vide, da se svi zgranjavaju, počeo iz njega sipati novac u korito. Počeo tupo šušteći i sekuci vodu da se prelivaju stare medžedije, duble, i meke čošalije, već zardale, poluzelene.

- Na, na! Sve!... - Sipao je Marko i čisto brektao od sreće, zadovoljstva, zbog tolikih ubeđenih, začuđenih uzvika na ovoliko zlato koje u koritu, iz vode, spram svetlosti počeo da se prelijeva, zasenjuje i, kao neki živ oganj, da gori i blješti.

Zatim, jednako brekcuci od sreće, nikako ne mogući da se nagleda nje, Sofke, a jednako je hrabreci: "Ne boj mi se, Sofke! Ne boj mi se, kceri!" - pruži joj ruku da prekoraci korito i ude. Sofka kroci i, vodena njim, pode. Ispred njih je išao Arsa sa ispred sebe uzdignutim koritom. Iz korita su neprestano kao snop, žar, treptali zlatni zraci novca u vodi, po kojoj je plivao sparuškan i crn prazan cemer.

Marko ju je vodio. I sam valjda osećajući da će kuća, naročito ona mala, jedino okrecena sobica, na Sofku učiniti težak utisak, išao je ispred nje kao hoteci sobom da zakloni kucu. Išao je poklećujući jednom nogom i naslanjajući se sav na nju, da, ako Sofka posrne, on, tako poduprt, može odmah da je zadrži, digne. I što god je bliže kuci dovodio, Sofka je osećala kako je sve uzbuđeniji. Cisto ne veruje svemu ovome, osobito njoj, Sofki, da je zaista sada ovo ona, da zaista on nju ovamo, kod sebe, u svoju kucu uvodi. Ocima je gutao, i jednako izvinjavajući joj se, hrabrio:

- Ne boj mi se, Sofke, ne boj mi se, kceri!

I kad je dovede do same kuće, praga kujnskog, on je onda predade ženama da one tamo u kuhinji još neke običaje posvršavaju, a on, odahnuvši od silnog tereta briga, poce da brekce, odmara se. Ali, ne mogući da čeka dok se u kuhinji običaj sa Sofkom svrši, pa da bi i on mogao ući, poce da vice:

- 'Ajde, žene! Dosta, ne vraćajte mnogo! Jer, kosu ću da vam pocupam.

Od radosti baci šubaru, svuće kratku cohenu koliju i sa srećnim obrijanim i svetlim licem sa podvaljkom i ustima koja su mu igrala od radosti, osta samo u svilenom mintanu. Svež, jak, sa novom raskopcanom ogrlicom oko vrata, u novim cohanim čakširama. I kada Sofka iz kuhinje izađe i ude u ono sopce da se tamo kao odmori, on se brzo seti i zavrćuci rukave pojuri u kuhinju kod ašćike:

- Daj, da okusi što god.

- Ko? - pogleda ga u čudu ašćika.

- Sofka! Zar dete da ne jede ništa, da mi je gladno?

- Posle će ona! - uvredena što joj se u njen posao meša, odbi ga ašćika. - Znam ja, posle će ona. Sa deverom zajedno da jede, kad gosti budu jeli...

- Kako posle? Zar dete da je gladno, pa da ne jede? - presece je Marko tako da ova umuce.

I sam on u tanjiru najlepše delove od pečenja odnese Sofki.

Otuda od Sofke rastera sve žene, osobito one iz Turske, koje sigurno sada prvi i poslednji put dolaze u varoš, a koje se bile nacetile oko nje i uvukle sa njom da se, i u onako malom sopcetu, nije moglo ni da pomakne. A od cele svoje rodbine od tolikih žena, izabra jednu, najmlađu.

- Ti, Milenijo! Samo ti da si tu sa Sofkom i da je dvoriš. A ti, Sofke, što god zaželiš, samo njoj kaži. A ove druge nemoj da puštate. Šta da vas prljaju i da se samo tu vuku! Tamo neka su. Eno im soba, dvorište, ora... a za onu, svekrvu, za nju, Sofke, nemoj ni da pitaš. Još manje što od nje da očekuješ. Sada od nje ni sam bog neće znati šta da radi. Ona je ionako brljiva, pa još sada...

Milenija, sva srećna a i uplašena da "snaška" njome neće biti zadovoljna, jer možda je ona neće znati dobro uslužiti, gotovo klece do Sofkinih nogu i, pošto dva i više puta, i to pred samom Sofkom, opru ruke da bi je uverila kako su joj ciste, poce je služiti i nuditi onim pečenjem što Marko donese.

- Uzmi, snaškice, uzmi, okusi...

Od silne sreće što je njoj ovo u deo palo a ne mogući da se nagleda Sofke, njene lepote, odela, onolikog zlata, svile, ona je sa

strahom, jedva primetno dodirivala koji kraj, vrh od Sofkinih haljina, i topeci se od sreće kad vide kako Sofka uzima i jede, zahvaljivala joj je:

- Hvala, snaškice! Okusi, uzmi još!

I Sofka je, njoj u hatar, uzimala i jela. Ali, više je pila, nego jela. Iz velike, od pola litre čaše, od starinskog jedva opranog i oribanog, toliko debelog stakla, ona je žedno pila vino pomešano sa vodom. Milenija vidi kako Sofki to godi - a ne, kako se oni bojali, da će biti gorda - do suza tronuta na tu Sofkinu ljubav ponova bi je nudila:

- Hvala, snaškice, hvala... Uzmi, uzmi još. - I klececi do Sofke držala je na prstima uzdignute ruke tu veliku čašu do samih Sofkinih usta, dakle da nema ništa da se trudi, ni saginje.

I Sofka oseti kako još nikada u životu nije videla ovako suncem opaljeno i otvrdlo ali toliko nežno lice, kao sada u te Milenije. I to je bilo toliko naivno, ropsko i srećno, puno blagodarnosti, što se daje i njemu da živi. Od njenog odela, prostog, ali novog, jake fute i debele joj košulje na prsima, zapahivao je miris na lan, konoplje i na one visoke planinske trave. A opet, baš ispod te njene krute košulje, ispod njene opecene suncem glave i iza nažuljanih joj i žutih ruku, pomaljala se i belila kao mlekom nalivena tako nežna i slaba njena snaga.

Kroz prozore toga sopčeta vide Sofka kako na bunaru poje konje njini svatovi seljaci. I kao ova Milenija kod nje, tako i oni tamo, svi su bili u grubim i novim kolijama, čije su im uzdignute krute jake, a opšivene modrim širitima, dopirale čak do vrha ušiju i činilo da im se jace vide njihove oštre glave, a sada za svadbu navlaš kratko, cisto očišćane, i to ne glatko, podjednako, nego kako gde, kao na basamake. I svi sa velikim, zimskim šubarama, u kratkim čakširama, sigurno krojenim i šivenim kada su se oni ženili, i zato su im jedva do kukova dopirale. Ali zato opet od kukova do pazuha svi u kožnim, bogatim, izreckanim i okicenim silavima, sa jataganima, raznim kratkim puškama, noževima, i oko sebe obešenim kamdžijama. I svi, ne mnogo razvijeni, većinom mali, kratki. A ko je opet od njih bio razvijen, taj je bio i suviše, suviše dugacak i krupan. Takvi su im bili i konji koje su pojili ispred bunara. Zdepasti, ali tankih nogu i, zacudo, cisto kao covečijih, tako okruglih, pametnih očiju a suviše dugackih i gustih griva i repova. Sofka je videla kako ih oni ne poje kao drugi. Dovodeći ih do kamenog korita bunarskog, oni, kao da to nisu konji već ljudi, pokazujući im na korito, govorili bi svakome:

- Pij bre!

I pošto ovaj, dugo pijuci i roneći u korito, podigne glavu mljeskajući masnim brnjicama, iz kojih s obe strane cure mlazevi vode, i počne gledati gazdu svojim zasicećenim očima, ovaj bi mu onda, zabacujući uzdu više glave o unkaš, govorio:

- E sad idi! - I, zaista, konj bi na jednu stranu odlazio dole, u štalu, a on gore, iza kuće, pod venjake, među ostale goste. Iako je vrešina, sunce tek što ne prži, svi oni, tako stegnuti, pretrpani tim kolijama, sa tim silavima, cizmama, ipak se ne raskomocuju, jer to je sve za njih znak gospodstva. Sofka vide kako za njima ovamo ispred nje počeo da promicu sluga sa velikim novim bakracima pica, i to punim do vrha, a bez čaša, stakleta, nego sa velikim zemljanim buklijama, kojima će tako zahvatati i služiti ih. Otuda, ispred hladnjaka, počeo ovamo da dopire silan žagor, ne razgovor, smeh, zdravice, nego kao neko ratničko halakanje, nadvikivanje:

- A, dedo! Nazdravi, dedo! Zdrav si mi! - Živ si mi! - Aha!

A sa tim halakanjem, usklicima, nastaje sve veći šum, kretanje, zveckanje mamuza, jatagana, krckanje novih silava, tako da se Sofki ne tek počeo nego sasvim učini sve ovo kao logor. I oni, i ova kuća, i ove njihove žene, onako u svojim krutim futama, još krucim i čak do pete dugackim novim košuljama, a opet svaka sa oko pasa obešenim nožicama, lancima; pa onda one njihove ispred kuće i po motkama prebacene bisage, uzde, uzengije, a dole onaj veliki oganj, oko koga su se okretala i cvrcala citava telad - sve joj se to učini kao neki logor, kao neko odmoriste, gde se oni sad svi sa njom, svojim plenom, zaustavili, da se odmore, pa opet nekud, daleko, neznano kud krenu se i podu... I učini joj se, cisto kao u pricama i pesmama, kao da je ona neka čuvena lepotica, pa odvedena u kulu i tamo skrivena. A ovi Markovi, danju plandujući i krijući se, a noću sklanjajući se od mesecine i vedrine, dugo putujući, pronašli je, i pošto kulu osvojili, porušili, nju ugrabili i sada sa njom eto ovde stali da se odmore. Zato tamo ispod hladnjaka niko sada i ne sedi, ne raskomocuje se, već svi, onako naoružani, u silavima, cizmama i stojeći, piju, jedu. A to joj se još više pricini, kad posle, od pica kao malo oslobodivši se, počeo ovamo oko njene sobe da se kupe, da bi nju što više mogli gledati. I Sofka počeo jasno da razabira, kako cim Milenija od nje izade, nju ispred vrata svi opkoljavaju, mole je:

- Milenija, Milenija! Ne zatvaraj sasvim vrata, mori! Ostavi ih malo, da bi mogli da gledamo našu snašticu...

A Milenija, uinat, ispred nosa im svom snagom zatvara vrata, grdeci ih:

- Hajd'! Ne dosadujte!

XXI

I na sreću svoju, Sofka poče osećati kako je sve čisto draži i biva joj prijatno. Oseti kako bi i ona rado jela ta njihova jela, osobito one njine pogace, zastruge sira, a ne ovo, što su za nju brižljivo kuvali i Milenija joj donosila.

Otuda, ispod hladnjaka, što god je dan više odlazio, svet se sa okolnih zidova sklanjao a oni sve više ostajali sami, sve jace, sve bešnje pocinju da preovladaju samo njine seljacke svirke i pesme. Sve bešnji bat nogu od njihovih teških, jakih igara, jednoliko, u širokim skokovima cupkanje i silno udaranje pete o petu speknutih cizama sa mamuzama; onda zveckanje na ženskinjama od teških i dugackih do ispod pojasa niza od posrebnog starinskog novca; jak šum od lomljenja u okretanju njihovih krutih i jakih sukanja. A iznad svega toga ono njino natpevanje između muških i ženskih, naizmenice. I to ponavljanje istoga stiha sa zapušanim jednim udom, da bi im glasovi bili što silniji, jaci, kao da su u selu, u planini, gde treba čak preko brda glas pesme da dopre i razgovetno se čuje. I što je noc bivala jaca, oni su postajali sve slobodniji, silniji. Sigurno, sasvim opivši se i oslobodivši se, počeo ovamo i kod nje da dolaze i ne pitajući da li je slobodno. I to prvo starci, dede, koji zbog svoga starešinstva kao najviše prava imaju, pa onda mladi. Isprva su dolazili pojedince, kao da joj se predstave, rukuju se i daruju je, a posle u grupama jednako jedan za drugim, da uskoro vrata od sopćeta otaše sasvim otvorena. Ali svi joj ipak prilaze sa nekim strahom, znajući da joj time dosaduju. Ali videlo se da najviše strepe od Marka, svoga "bata", jer dolazeci, jednako su se uplašeno obzirali da ih on možda otuda iz dvorišta, ispod hladnjaka, ne vidi. Na njihovu sreću on se beše u početku, tamo zaneo, pijuci i zdravci za trpezom. Ali, kada ovi kod Sofke počeo u grupama da dolaze i zbog toga tamo trpeza ostade gotovo prazna, on se tek tada doseti, i Sofka zaista cu kako on, iz straha da se ovi nisu sasvim kod nje obezobrazili i obrukali ga, viknu zaustavljajući:

- A bre, ne tamo!

Na to svi ovamo ispred Sofke pobegoše uplašeno prošaptavši:

- Bata se ljuti!

Ali tada se Sofka diže i sama učini ono što je osećala da treba da učini. Sama pode k njima. Vec je bio prvi mrak. Uza stranu kuće o sniskoj streji i direcima bile su obešene i poredane lampe da bi se videlo ici tamo, njima, pod hladnjak. Tamo opet, okaceni o hladnjak, lelujali su se dugacki gvozdeni fenjeri, sa svojim teškim, masivnim, crnim i zardalim dnom koje, kada bi fenjeri odozgo pali, čisto bi probili trpezu. Ispod hladnjaka ležali su izvaljeni na jastucima ili sedlima. Dole ukraj zida bili su prekrštenih nogu i u red poredani sviraci, zurlaši, bubnjari, a sprocu njih, ovamo do kucnog zida, klecale su žene, vec zasicene jelom i picem.

Kada Sofku ugledaše gde k njima dolazi, svi, i najpijaniji, kao zastidevši se, zadržao čaše u ruci, a žene poustajaoš uplašene. Ali ona vide kako se Marko brzo diže i, da bi je sprecio da ovamo, k njima, pod hladnjak ne ulazi, potrca k njoj. Videlo se kako mu se od straha kolena u cizmama klata, kako mu se pojasi usled sedenja zbrckali, te mu cela prsa, trbuh izišao. I zaprepašćeno i uplašeno, da niko ne čuje, čisto počeo da potiskuje uzdignutim rukama:

- Ne, kćeri, ne, Sofke. Ne ovamo. Prosti su, pijani su.

- Ako, ako, tato!

- Ne, ne... šta ćeš ti? Nemoj ti ovamo. Nisi ti za ovamo...

Ali Sofka ne dade.

- Hocu, hocu tamo... Zašto? Hocu ja! - I sva srećna, jer zna koliko ga time iznenaduje, smešeci se, počeo da mu se unosi u lice.

- Hoćeš i voliš? - Marko počeo da se nadnosi nad nju i da razrogacuje oci, upinjući se da iz Sofkina lica dozna, uveri se, da li je to uistini: da ona njega, njegove, voli i zato sada hoće i ona da je sa njima, a da to nije tek reda radi.

Sofka vide to i da bi ga odjednom preseкла, sasvim razuverila, kao uvredena tom njegovom sumnjom, poce cisto placno da ga kori:

- Zašto, tato, za kakvu me ti držiš? Zar da ne volim, zar bih ja ovamo i dolazila i udala se?

- Ne, kceri! - I sasvim uveren da ih zaista ona voli, od neizmerne radosti, Marko se okrenu njima tamo, za trpezom, svima, a najviše najstarijem u celu sofre, starom i gotovo slepom deda-Mitru:

- Deda-Mitre, i vi svi, bre, spremajte dar, jer evo snaška "vašega bate" ide da vas dvori!

Svi oni na to, što eto ona, Sofka, kao svaka seljanka, dolazi da ih dvori, od radosti, sreće, podignuvši se, cisto nicke klanjajući se ispred nje, dočekaje je. Žene, sve zaradovane, i tim Sofkinim dolaskom sasvim oslobođene, počeo da se okupljaju oko nje. Počeo da joj pomažu u "dvorenju" koje se sastojalo u tome da svakoga, pre no što mu pruži čašu, buklju, poljubi u ruku, zatim da, stojeći ispred njega, čeka dok popije, i pošto ga ponova poljubi u ruku, uzima od njega da nasluži drugom. Dvoreci sve i ljubeci u ruku, Sofka je osećala kako joj usta dodiruju njine tvrde, cvornovate ruke; kako je njini brkovi, brade, kose, dodiruju po licu, i kako je kroz njene šaljvare, jeleke od svile cisto bodu krute, dlakaste haljine njine. Žene, sasvim oslobođene, počeo Sofku iz početka bojažljivo, posle sasvim slobodno gladiti rukama po plećima, ramenima i njenim razvijenim kukovima, naslađujući se njenom oblinom...

XXII

A sama je bila kriva. Znala je da ne treba. Ali se posle sama kao zagrejala, zaboravila, jer, izmešana s njima, jednako dvoreci ih, osećala je: kako oni, zbog toga njenog silaženja med njih, izjednačavanja sebe sa njima i tim oturivanjem svega što je imala hadžiskoga, varoškoga, bivaju sve slobodniji, srećniji. Ne znaju šta će od sreće. Onako stari, padaju pred njom i kao deca zahvaljuju joj na tom njenom silasku med njih. Ispijaju iz njenih ruku najveće bokale naiskap. Sada su svi svoji. Svi su jednaki i onda mogu, kako oni znaju, da se vesele...

Zato su posle, ne strepeći da će to kome biti dosadno, jednako zahtevali od Cigana da im sviraju i pevaju jednu istu njihovu pesmu:

Slavuj pile, more, ne poj rano,

Ne budi mi, more, gospodara!

Oh, ne poj rano!

I samo to, ništa više. Ali zato je onda to bilo tako silno; tako jako pištala, sekla zurla, bio bubanj, da su se svece gasile, a oni, ne znajući šta će od besa, noževima i jataganima iz silava bacali se na Cigane i sekli im bubnjeve. Žene su bežale od njih a sve se oko nje, Sofke, i kao iza nje krile, sklanjale, znajući da niko ne sme ovamo da se baci. Svekari joj, Marko, nikako kao ne mogući da veruje da je zaista ona, Sofka, sada srećna, nije mogao da je se nagleda, kako ona zajapurena a predano, od srca, svakoga od njih dvori i slobodno se, bez stida, kao kod svoje kuće, kreće. Pušta da joj se pri sagibanju sve, i pleća, i kukovi, ocrtavaju, da joj se teška kosa u gustim kurjucima na vratu zavaljuje, te da se ispod njih sasvim jasno pomalja svež i ružicast, kao naliven vrat. A taj njen vrat njega, Marka, cisto u teme, u mozak bije i sece. I ne mogući više izdržati da je gleda kako dvori, sve služi, i da se ne bi umorila, posadi je do sebe. Sofka, sedeci do njega, sasvim se oslanjajući laktom o njegovo koleno, ne dade da se primeti kako se umorila, vec, na zavist svima, a u najveću počast njemu, svome svekru, tati, počeo samo njega da dvori. Oslanjajući se o njegovo koleno izdizala se da bi onom drugom rukom, zanošeci je oko njega i kao obgrljavajući ga, mogla do samih mu usta čašu prinostiti. To je dočekivano od svih krikom i urnebesom. Cigani do neba izvijali su zurlama. Marko im je bacao citavu kesu novaca. Odjednom on dipi i pozva je:

- Sofke, cedo, hajde...

Nije znala kuda će s njom, ali ipak pode. Vide kako on ispred nje, cisto se poturajući, ide, a ispod temena beli se njegov kratak, širok vrat. Ali kada vide kako se on uputi pravo njenom sopćetu, ona se sa osmehom doseti šta hoće. Sigurno će opet iz onih sanduka, gde su novci, kakav dar, kakva niza dukata. Zato Sofka, ne žureći se, pusti Marka ispred sebe. Prolazeci pored kujne cu kako i odande

takode dopire graja, sigurno od slugu. A pored toga, mada su ga ostale sluge uplašeno zadržavale, zaustavljale, ispade pred nju Arsa.

- Snaške, i ja sam, i ja sam...

I dalje nije mogao. A ona je znala šta on hoće sa tim. Hoće sigurno da joj da na znanje, da ona zna za njega, kako je on, njihov sluga, Arsa. Sofka smejući se, blago ga predusrete.

- Znam, znam, Arso.

I u tom stiže u sopce s Markom. Vide kako on iza vrata, gde je bio mrak, i gde su im stajali oni sanduci, ne rukama ili ključem, već teškom i okovanom potpeticom od cizme, sa mamuzom, gazi i skida katanac. Od besa, što ne može odmah da se katanac otkine, on ga izbi cizmom, zajedno sa bravom. I Sofka vide kako on, kad je oseti do sebe, i to ovako nasamo, u uglu sobe a još opkoljenu onim poredanim i naslaganim darovima, osobito uvijenom uza zid bracom posteljom, sa onim crvenim, širokim jorganom, jastucima, cistim, belim, mirišljavim, ne može oči od nje da odvoji. Pokazujući na sanduk sa razbijenom bravom jedva govori:

- Eto, evo, sve, kćeri, sve je tvoje. Otvori, i uzmi. I sve... Ti ćeš od njega ključ imati. Ti šta hoćeš, kome hoćeš, kako hoćeš, čuvaj, daj, rasipaj... Sve je tvoje.

- Znam, znam, tato.

- Ali jedno samo, Sofke, Sofke.

I Sofka oseti neki njegov drugi glas, u kome nije bilo: ni "kćeri", ni "cedo", već samo: Sofke. I to tako strasno, ludo, da se Sofkin vrat, vratne žile od takvog njegovog glasa ukociše i sva ona poče da trne. I zaista to bi, jer on, nadnoseći se nad nju, poče strašno da drhti i da muca:

- Sofke, Sofke, samo jedno. Istinu samo.

I da bi je bolje u oči gledao, i što jasnije iz njih video da li će mu istinu kazati, uhvati je za rame. Ruka mu vrela utonu u njeno meko i oblo rame. I gušeci se, poče da je moli:

- Kaži, kaži... Nije istina, nije istina da zaista, istinski, ti voliš sve nas.

I nju obuže neka vrsta ludila, lude razdraženosti, gledajući toliku njegovu ljubav. I ona, iz sažaljenja, da ga umiri, uteši, jasno, raskalašno i kao predajući mu se, poče ga uveravati:

- Volim, volim, tato. Sve vas volim.

- Ama baš sve?

- Sve, kucu, tebe, a najviše tebe.

Ali tada klonu. Oseti kako iz one njegove ruke pojuri u nju i cisto je presece tako jaka vrelina, i, sa njom, tako neko cudno, nikada dotada neosećano osećanje. Na užas oseti kako joj se ispod njegove ruke odjednom, silom, protiv njene volje, poče polovina da uvija, i prsa joj, kao živa, tako uzdrhtaše i poleteše. Ču samo kako Marko, cisto bežeći iz sobe od nje, tamo među svojim, sa nekom strašnom nasladom, slutnjom, nadom, kao lud vice i zapoveda:

- Kapiju bre zatvarajte, kapiju zamandaljujte, da niko, niko... Ah! Ah!

XXIII

I posle nastade najgore, najcrnje. Kako prve noci udoše u onu veliku sobu koja je svojom velicinom polovila kucu, nikako se više otuda

nije izlazilo. Cigani se redali. Morali jedni druge da odmenjuju. A "slatka" velika vecera nikako da pocne. Jednako su goreli i treštali ognjevi po kuhinji, ispred kuće i oko kuće, i čak ovamo oko štala gde je bila stoka i sa njom sasvim stari, babe i starci, koji nisu mogli da izdržavaju. Cele noci videlo se kako na te ognjeve padaju užezani "vršnici", zaklapajući okrugle tepsije sa napecenim pitama i raznim pecenjima. Sve su to bili "darovi" koje otuda, sobom, iz sela, svaka kuća ponela, da sada na toj slatkoj večeri prikažu. Pice se jednako u velikim kotlovima iz podruma dovlačilo i tu u kuhinji do zidova redalo, ostavljalo, da bi bilo na domaku ruke, da se ne bi svaki čas u podrum silazilo. Tako su onda iz njih mogle i žene koje su bile oko tih svojih peciva, krišom, koliko su htele, da piju. I zato je svuda oko tih ognjeva cija je svetlost osobito nocu toliko bleštala, da se i sam krov kućni prozirao, jednako bila graja, smeh, kikota i sve je bešnje, silnije bivalo. I sve to, ta tolika svetlost, sa tolikim ognjevima, praskanjem, bleštanjem poče da je plaši. Kao da pod nogama ne oseća zemlju, odozgo nije zaklopljena kućnim krovom, dimnjakom, već kao da se sve to oko nje, zajedno s njom, kreće, ide, i sve veće biva. I još kada su poceli da pozivaju starce koji su tamo iza kuće, poredani uz zidove, ležali, odmarali se, da dodu ovamo u veliku sobu, za sofrou, Sofki se učinilo da ih ne zovu što bez njihovih zdravica i blagoslova ne mogu oni da otpocnu tu njihovu slatku, veliku večeru - zar je njima sada do jela! - nego, kao da se ne može bez njih, tih staraca, bez njina prisustva i odobrenja, otpoceti ono što oni misle sa njom da rade. I zato onda onoliko urnebes, graja, krika od veselja, kad i starci počesu da dolaze. Ulazili su u kolijama, pogureni, polako, sitna, duga, zborana lica. Ne mogući posle spavanja da se sasvim umiju, brisali se peškirim. Sofka ih je tamo za sofrou dočekivala, ljubila u ruku i dvorila sa velikom čašom, koju su oni morali, pre no što u celo sofrou zasednu, svi naiskap da ispiju. Iz kuhinje već se unose ti "darovi", te njine pecene pite, pecenja, gibanice, od kojih je silna mast curila. Pri unošenju svakog tog dara, na sav bi se glas kazivalo ciji je, od koga:

- Ovo je od deda-Mitrinih!... Ovo od ujka-Stošinih!... Ovo od baba-Staninih, tetka-Magdinih...

A međutim sve se više i kuhinja, s onom silnom vatrom, vrelinom, i njina ovamo velika soba spajala, sjedinjavala, i svi oni sve više bivali razgoliceni, sve su više haljine od sebe odbacivali. Kod žena već su se sasvim pomaljali iznad sukanja i futa trbusi, nadmeni od mnogog jela i pica; videla se njina poluotvorena prsa, kod neke sparuškana, a kod nekih još sveža, jedra, strasna. A kod svih njih goli, oznojeni vratovi i podvaljci bili su obojeni raznim bojama od šamija i šalova, te su zbog toga još cudnije izgledale. Muški opet bili su sve razuzdaniji. Svi odavno bez silava, pojaseva i cizama, i golih, kosmatih prsiju, i izuvenih nogu. I što se više pilo, nazdravljalo, i tamo u kuhinji, oko kuće, i ovamo, u sobi, za trpezom, sve više su se međ sobom mešali, kao sjedinjavali. Nije se biralo ko će gde da sedne, gde da se izvali. Ni muž kod svoje žene, ni žena kod svoga muža, nego gde se našlo, gde se moglo. Ne osećali se bolovi od susednih laktova u prsima, od tudih, ne muževljevih kolena međ skutovima. I sa užasom Sofka je gledala kako je sve to pocelo da postaje, da se stapa u jedno. Svi muški pretvaraju se u jednog muškog, sve ženske takode opet u jednu opštu žensku. Ni staro, ni mlado, žena, snaja, strina, ujna ili kakav rod. Samo se znalo za muško i za žensko, i onda jedna mešavina: stiskanje, štipanje, jurenje oko kuće i krkljanje. Toliko je to išlo da je ona mala, pitoma Milenija, sigurno ne mogući više da izdrži tamo po dvorištu i po kutovima najezdu tolikih njih, koji su je jurili, pobegla otuda ovamo i pocela da se krije oko Sofke i trpeze. A bila je sva izlomljena, izujedana, a opet sva srećna i obamrla od silne naslade. I javno, na sav glas, sklanjajući se iza Sofke, gotovo luda od sreće, cerekala se i molila Sofku:

- Ne daj me, snašnice! Ne daj me, slatka bila. Ne daj me, jer ovi me naši svu... - i pokazivala je na gotovo gola prsa i izgužvane fute i jeleke.

A na to niko da se postideo, pocrveneo, već su joj se svi smejali, osobito žene i to stare, sasvim u godinama, jer ona je bila najmlada međ njima, pa zato sada mora najviše od muških i da "pati". Cisto razdragano, kao secajući se kad su one bile tako najmlade u porodici, pa tako na ovim veseljima, svadbama bivale od svih muških najviše jurene, milovane i ljubljene, na sav glas razdragano, dirale su Mileniju:

- A Milenijo! Ah ti, mori, maznušo! Ti bajagi nećeš! Ti li?

A to je pocelo Sofku da užasava, puni jezom i strahom, jer joj tada bi sasvim jasno da je ova svadba, ova njihova slatka večera u noci, i ono jednako traženje da je tamo kapija što više zatvorena, što jace zamandaljena, da bi oni ovamo bili odvojeniji, skriveniji - sve to kao neki njihov određeni, odavno očekivani dan i vreme. Pa ne samo da im je ovo sada kao prvi put što se tako izopijali i sasvim zaboravili, nego da je to njihov običaj na ovim njihovim svadbama. U tome se i sastojala njihova veselja. Jer, jednako odvojeni od kuća i rastureni sa stokom po planinama, pašnjacima, te njihove svadbe bili su jedini dani kad su se sastajali, vidali jedno drugo, pa čak i svoje žene. I onda, dobro nahranjeni, a već isuviše od silnih toliko uzdržavanih, radom ubijanih strasti, čežnje, tada bi sasvim padali, sasvim se zaboravljali ne mogući ništa razabrati, ništa razlikovati, ni rod, doba, godine. Otuda onda one neverovatne price, glasovi o njima, "seljacima". Sofki tada bi jasno što nikad od Magde nije čula kakvu dobru rec o tamo njenim sinovima, snajama na selu; pa ona Magdina večita uzrecica, kada bi je pitali za te seljake: "More, manite ih, seljaci, šta drugo oni znaju". I onda ono, u šta Sofka dotada nije mogla da veruje, ona priča o njihovom cuvenom civiliji deda-Velji, za koga se pričalo da je sa svim snajama živio. Tada Sofki bi jasno ono silno radanje dece, mada muževi veci deo života provedu na pecalabama, i ona onolika sličnost među njima. Svi,

iz celoga sela, kao da su od jednoga oca, matere, od jedne kuće, a ne iz citavoga kraja. I onda one jezovite price, za koje se u varoši znalo, verovalo, ali se o njima ne vodilo racuna: kako svi oni, seljaci, da bi što više radne snage imali, ženili svoje sinove još kao decu, uzimali za njih odrasle devojke, vec, dosta u godinama, sposobne za svaki rad. I to se radi oduvek, s kolena na koleno. Niko to ne smatra za uvredu, greh; ni docnije, kada sinovi porastu. Ništa to nije. Imace i oni, sinovi kad, imace i oni svojih snaja...

I Sofka tada, na užas svoj, vide da je - ne ceka, ne da ce možda to i s njom biti, nego da je to svršeno, to se vec zna, jer eto poceše, kao cestitajuci Marku, na Sofku padati masne zdravice, zadirkivanja i smeh...

XXIV

Treci dan, utorak, a Marko nikako ne pušta. Sam odlazi i zatvara kapiju. Teško onom ko spomene, a kamoli da se usudi poci. Ali nije se moglo više. Pocelo se vec da izluduje. Poceli da se med sobom tuku i od besa sami sebi seku ruke, noge, tako da su morali, vuceni ženama, odlaziti kroz kapidžike, cak i preskakuci preko zidova.

Marko opet da izludi. Jednako brani, ne da, a kad primeti da je ko umakao, on sluge da pobije.

Sofka, ogrnuta kolijom, ležala je. Nije mogla više da dvori, nudi. Od umora jedva je oci držala otvorene. Bila je sva vrela. A od straha, jeze, cisto je kao neko ludilo poduzimalo. Jer što su više gosti odlazili, ona i on, svekar, sve više su ostajali sami. I što je najgore, nije je bilo strah što ne zna šta ce biti - znala je šta je ceka - nego stoga što sa sobom još nije bila nacisto: šta ce ona ciniti, ako zaista svekar, Marko, na nju... Samo da nije ona Sofka, efendi-Mitina, ona bi vec znala. Sigurno bi mogla da se otme od njega, i, makar sva izgrebana, sasvim gola, ona bi utekla. Ali šta ce posle, kad je takvu vide na ulici, u caršiji?... Jedva ce se to docekati, da joj se site. I zbog toga ne smejući, a ne znajući šta bi drugo, od straha, izvaljana do svekrovog mesta, uz trpezu, sva je cvokotala i grčila se. A najgore joj bi kada oseti kako u glasu Markovu - a on je tamo oko kuće vikao, psovao, pretio što su svi otišli, osobito što je otišao stari deda-Mitar, Arsa i Sveta, - u tom njegovom vajkanju, pretnji, zvuci i strah, strah što su ga ostavili samog. Jer da su i oni tu, pošto su i oni to isto radili sa svojim snajama, i on bi sada, sasvim lako, sa svojom... A ovako, ostavili ga samog, i to ovde, u varoši, gde to nije obicaj, ne zna se za to, ne sme da bude...

Cu ga kako se ovamo k njoj vraca. Diše toliko da se Sofki ucini kako se cela soba kreće. Ona, ne moguci da ustane, da ga kao što treba doceka, poce se izvinjavati:

- Ne mogu, tato, umorna sam.

- Sedi, sedi, cedo!

I sede do nje, ali podalje. To Sofku još više uplaši, jer vide kako ne može da sedi, kako prekrštenih nogu i sa podbocenim rukama o kolena sav se nija i gleda oštro ispred sebe, gleda u trpezu, nedignutu, u proliveno vino, razbacane kosti, rasuto jelo, komade hleba, izgužvane pokrovce, razbacane presavijene jastuke.

A tamo do vrata, u kuhni, Cigani, mrtvi umorni, jedva drže zurle i dremaju. Napolju opet poce po treci put mrak da silazi, i sve ovo kao da se smiriva, malaksava. I samo kamenje po dvorištu, vadeno konjskim kopitama, više ne prska i ne tandrce, vec kako koji i gde u rupu zapao, tako zastao i, uglavljen, kao da se odmara. Momci, bunovni, neispavani, umivaju se na bunaru i pljuskaju. Dole iz štale samo se cuje kako šušti cupana u naramcima slama i seno i kako nošena sitno pada i veje putem. U kuhni, sve kao svršeno, i mirno, tiho. I to tako strašno tiho i grubo. Veliki oganj, kao svršivši svoj posao, sve više je trnuo i pepelom se pokrivao. Jedino što se cuje hod po kuhni, kloparanje papuca ašcike i njen tihi šapat sa svekrvom. A baš taj šapat njega, Marka, toliko prenerazi.

- Sviri! - poskoci on uplašeno i viknu tako silno da cela kuća pretrnu.

I sama Sofka, zaboravivši se, podiže se i poce ga zaustavljati:

- Ne, tato, Ne, tato.

Ali on je ne pogleda. Preko sofre, u korak je preskocivši, pode ka kuhni, sviracima. Utom svirac, držeci u jednoj ruci tromo grnetu, a drugom pritiskujuci raspasan mintan, presavi se pred Markom i sanjivo, malaksalo, ali odlucno poce:

- Marko - ali se brzo trže i popravi - gazda- -Marko - ako smo i Cigani, i mi duše imamo. Ne može se više. Ne može, i sam vidiš.

Marko, mesto da ga, kao drugi put, na takav odgovor udari, izbije, otera, cisto kao da ga poce moliti:

- Znam, vidim... Vidim, ali hocu, hocu, hocu! - I osecajuci neku nasladu u tom "hocu", nadnese se nad Ciganina dižuci ruke kojima bi ga smoždio, samo da se ovaj opet usprotivi.

Opet poce svirka. Istina, umorna, upinjuci se, ali opet sa hukom i toplo. Opet poce kroz noc da treperi grneta. A tu svirku, huku, on, Marko, kao da je jedva cekao. Jer, na iznenađenje Sofkino, ne vrati se ovamo k njoj, nego ode pravo, ka prozoru sobnom. I tamo, sprocu nje, u kutu, gde je bio potpun mrak, cisto se skljoka. Sofka pretrnu, jer vide da je vec došlo ono: da ce joj sigurno sad ispovediti ljubav svoju. Zato je tamo u kut pao, da je u mraku, da se ne bi video kakav izgleda, kada joj pocne o tome govoriti, a zato i traži da sada sviraci sviraju, da od njine huke i larme ašcika i svekrva ne bi cule njegovu ispovest.

I ko zna, sigurno bi to bilo, da se utom ne pojavi ašcika. A po njenom licu, držanju, videlo se da se dugo i dugo rešavala, da je tek posle mnogog navaljivanja, molbe a možda cak i placa od strane svekrve, pristala da ovamo ude. I videlo se da je zato tako ljuta, i na samu sebe, što eto mora cak i to da radi. A najviše je bila ljuta na njega, svekra, samog Marka. Ako baš oni, njegovi seljaci, to ne znaju, a ono bar on, koji je gazda, vec toliko je u varoši, bar on treba da zna kakav je ovde red: da je vec jednom vreme da mladenci idu u svoju sobu. I zato ona cim ude cisto viknu:

- Hajde - Nemajuci kad da ceka, stade do vrata žureci ih, i Marka i samu nju. - Hajde hajde, de!

Sofka vide kako on otuda, iz ugla sobe, na ono njeno prvo "hajde" plecima polete napred, da i nju kao i svakoga otera, ali se seti da ona nije neka njegova seljanka, pa da može raditi sa njome šta hoce, vec da je varošanka. A najviše ga porazi kad spazi ašcikin u golu ruku, podbocenu o kuk, sa zavrnutom košuljom, i to cistom, belom, te po tome on poznade da nije prala sudove, nego da je sada sigurno razastrla postelju mladencima.

- Hajde, hajde, svekre! dosta je, vreme je... - ohrabrenije na to njegovo cutanje poce ašcika da žuri.

A Sofka je znala kuda je poziva, šta znaci to njeno "hajde", kuda je vodi, u kakav ponor... Vide kako joj ašcika strogim pogledom poce da daje znak, da bar ona, Sofka, ne bude luda, bar ona zna šta sada treba da se radi i onda neka se sama diže, odlazi, kada on, svekar, seljak, ne zna i nece da zna... Sofka cvokocuci i skupljajuci odelo oko sebe, mada je bila dobro obucena, diže se i pode.

- Zbogom, tato! - pride i poljubi ga u ruku. Oseti kako su mu ruke, prsti, sasvim hladni i teški. Izlazeci i prolazeci kujnu, cu ona za sobom ašcikin još strožiji glas ovim Ciganima u kujni:

- Hajde i vi, bre...

I vide kako Cigani, srećni, vukuci u brzini kolije i gunjeve po zemlji, projuriše pored nje i izgubiše se trzeci ka kapiji. Ali u tom cu se strašan Markov glas, koji se beše ustremio na ašciku:

- Did ti! Šta ti?

Ali ašcika kao da je bila spremna na to, jer cu se kako ga utišava:

- De, de... gazda-Marko, znam ja...

- Šta ti znaš suruntijo varoška, šta ti, varoška!...

- Ako, ako, Marko. Sve ako, samo ti legni, ispavaj se.

Ali na to, kao odgovor, cu se samo lomljenje sigurno trpeze, prozora. I to tako strašno, da ašcika, nezverena, izlete sa zaprepašćenim uzvikom "kuku", koje bi ugušeno još jakim prskanjem prozora, ne samo stakla nego i cerciva, gaženjem sudova po trpezi, a

sve to pracao njegovim gotovo ludim glasovima, recima, psovkom, krkljanjem, koje je za svakoga bilo nerazumljivo, ali za Sofku ovamo, u sobici, koja beše od straha pala u postelju i pokrila se jorganom, sasvim jasno, razumljivo...

- Ah, ah, psu bre, krvnice bre, stari deda-Mitre! Ah, majko, ah, kurvo! Ah otac, ah, proklet... Ah! Zar vi, bre...

A Sofka je znala da to znaci: Zar vama sve dopušteno, vi sve ciniste što htedoste; svoje sinove ženiste i izabrate snaje ne za njih vec za sebe! - Eto i sam on, i njega je otac mladog ženio, pa ne možda, nego sigurno je ova njegova žena, sada svekrva, prvo sa ocem njegovim, svojim svekrom, živela! I ovaj sada njegov sin nije njegov sin, nego valjda brat. I svi oni, svi, kako su hteli, onako, kako su njihovi ocevi sa njim ženama, tako i oni sa ženama svojih sinova. A sada, samo njemu se ne da, samo on to ne sme!...

I ko zna dokle bi i kako - da se ne cu gde ašika u kujni svekrvi poce uplašeno govoriti:

- Snaške, ja više k njemu ne smem. Ti, ako hoćeš, idi, umiri ga, da legne, zaspi, da mladenci mogu... - Ako ne, ja ne mogu ništa više.

- Idem! - tako grobno cu se kako svekrva ubijeno i rešeno odgovori. I zaista, na iznenađenje i užas svih, ona ude tamo k njemu.

Šta je tamo med njima nastalo, kakav razgovor, nije se moglo cuti. Samo je Sofka ovamo, po Markovom iskrivljenom glasu, šištavom, šupljem, zapenušanom od besa, valjda i pene koja mu je bila iz usta, bila sigurna u to: da on sada svoju ženu mucu, ispituje, da mu ona prizna kako je zaista živela sa svojim svekrom, njegovim ocem, dok je on bio mali, decko. I Sofka je osećala da od toga njenog priznanja - i to ne da ona kaže, potvrdi, nego da on to samo oseti u njenom glasu, zabuni, u kakvom uskliku - zavisi sve. To mu sada treba, da bi mu to bio izgovor, da bi onda i on, kao uinat, kao sveteci se njoj, ženi, i svome pokojnom ocu, odmah ovamo kod nje, Sofke... A da je toga bilo, toga navaljivanja, mucenja, da mu ona prizna, videlo se i po tome što otuda počeše da dopiru zaprepašćeni uzvici, krici svekrvini:

- Covece!... Covece! Cuti, ubice te Gospod!... Kuku! Zar svekar...! Zini, zemljo, da svi propadnemo! Kuku, šta doživih! Kuku! Gospode bože, Gospode!

Nato cu jedno strašno:

- Ja sam tvoj Gospod!

I tup, jak udarac. Onda malaksao, obeznanjen, pisak svekrvin.

Arsa, koji je pored svega straha ipak tamo virio i pazio, cu se kako viknu:

- Ubi gazda gazdaricu!!!

Sofka, ovamo u postelji, gotovo se obeznani, jer oseti da se nema više kuda, nema nade, spasa. Krv ce leci, sve ce pobiti, a onda ce morati biti njegova... Ali je brzo osvesti i skameni šum ispred njene sobe. Do sobnoga praga cula je kako se nešto valja, krklja. I zaista on je, on! I to ne što je slucajno pošao, pa se spotakao pored njene sobe, nego se namerno ovamo uputio, ali osećajući šta cini, sigurno od užasa sam nije mogao dalje. Više nije imao snage da prede prag i ude ovamo, kod nje, vec tu pao. A otuda, iz one velike sobe, gde je svekrva sa okrvavljenom glavom nicice ležala, jednako se culo njeno cviljenje, i to ne jako, nego tiho, bez nade, ubijeno:

- Kuku! Kuku! Lele, majcice moja! Lele slatka kuco moja!

Ali to za njega ovamo, pred vratima, do samih Sofkinih nogu, više ništa nije bilo. Između njega i tamo te sobe, kuće, ženinog cviljenja, izgleda, da je sve bilo svršeno i propalo: ceo život, detinjstvo, otac, mati, narocito prokleti otac. Kostu mu se u zemlji prevrtale, što ga, po obicaju, mladog, još kao dete, oženio, kada ništa nije mogao znati, kao što nikada više neće ništa ni doznati ni osetiti! Jer evo, krkljajući i ležeci na pragu njene sobe, boreći se sa sobom, on kroz prste ruke, što mu je klempavo visila više glave i bila naslonjena na prag, kroz taj prag, kroz pukotine, kroz zemlju osećao je otuda iz sobe miris Sofkin tamo u postelji. Osećao cisto kako joj srce bije, kako njena kosa, razastarta u postelji, i sigurno opkoljavajući i obavijajući celo njeno telo, miriše, miriše...

I Sofka cu kako on krklja i valja se, upinje, napreže, da bar glavom, ramenima gurne u vrata, otvori ih i ude k njoj. Ali ne može.

Pada. Ruke, laktovi i kolena ga izdaju, jer ga ono ženino cviljenje kao neko uže oko vrata steže, ne da mu i ne pušta ga da se digne, prede prag. A međutim, da se opet vrati, tamo, kod žene, u onu sobu, kucu, ne može - svršeno je! A to njeno cviljenje, a baš stoga što nije silno, ne priziva u pomoć, već tiho, ubijeno, bez nade, baš zbog toga ono mu sve jasnije dopire do ušiju. Izgleda da mu tavanice, grede i crepovi i sva kuća sa tim njenim cviljenjem pada na glavu i bije ga u teme, u mozak. I jedva, pomoću laktova i kolena, uspe nekako da se od sebe otrgne, oslobodi i posruci pode u dvorište.

- Arso, pojas i silav!

Jedva što promuća i dovuče se do direkta kucnog i poce se uz njega ledima, glavom uzdizati, naslanjati, da ne padne, čekajući da ga Arsa opase.

Arsa dotrca. Poce ga opasivati, ali s mukom, jer ceo njegov donji deo tela, kukovi, klatili su mu se i drhtali. Sva mu je utroba jednako krcala i kao da se kidala, pa se sve to srozavalo u pojas. On sam ništa nije video sem sluge Arse ispred sebe. Videlo se samo kako se, da ne bi pao, upinje i glavom i temenom da se održi uz direk, a jedva drži uzdignute ruke, da bi ga Arsa što jace stegao, opasao. Posle jedva promuća:

- Alata!

Arsa mu poce silav opasivati. On to nije ni osećao, sav je trnuo osluškujući, da li se ne čuje što iz onoga sopćeta gde je Sofka i odakle se videlo kako još prska sveća. Srećom ništa se nije culo, ni Sofkin plac, jaukanje. Međutim, iz one druge sobe jednako je dopiralo ono svekrvino cviljenje, da mu se činilo da joj se, otkako ju je udario i otkada ona već cvili, sigurno već cela prednja strana lica onako u krvi izgubila u zemlji. A noc je bila jednako mračna, i dvorište, kaldrma skamenjena. Jedino iz onog tamo kuta u dnu dvorišta, gde se slivala i skupljala necistota, zaudaralo je na dubre, na trulež. On sve jace i jace poce da udiše taj trulež. I to ga poce kao osveščivati. Seti se svega. Poslednji put zadrhta i iznenada, silno, jako, poteže rukom za nož iz silava. Ali zastade, jer vide da će ga opaziti Arsa, koji mu se približavaše dovodeći alata. I da se ne bi ovaj dosetio, Marko tom podignutom rukom za nož na sebe, na svoja prsa, srce, samo što poce da briše celo. Opet ga obuze strah, opet malaksa, oseti neko krkljanje, tupo, teško, kao neko davljenje samoga sebe... Sam je Arsa morao u uzengije da mu umeće noge, jer se on jedva držao o jabuku na sedlu. Ali iznenadnom snagom odjednom skoci, usede u sedlo i nožem alata ostrag po sapima šinu. Šiknu krv. Alat, blešteći se u mraku, propinjući se i razrivajući kaldrmu, odjuri sa njime. Sofke će kako Arsa polete u kujnu i tamo ka svekrvi viknu:

- Ode gazda i poseće alata!

XXV

Posle uveli mladoženju kod nje. Ali je Sofka već bila u tolikoj vatri da nije ništa za sebe znala. Jedva se ujutru razabra. Tek što je svitalo. Velika lojana sveća u ciraku, više njene glave, dogorela je do drške ciraka i rascvetana gasila se šireći zadah. A on, mladoženja, do njenih nogu, gotovo na golom podu, spavao je.

Kako ga uveli, tako i zaspao. Spavao je mirno, duboko, sa ispruženim rukama i zgrcenim kolenima. I videlo se kako je, bojeci se, ako zaspri, da slučajno svoju glavu ne nasloni na jorgan kojim je Sofka bila pokrivena i time ga uprlja, povredi, pažljivo bio savio kraj i odgrnuo od sebe.

Kroz prozor već se cekrk na bunaru crneo kao i okolni zidovi. Dole iz štale culo se šuštanje i već ponovo preživljavanje stoke, a iz same kuće ništa. Sve je bilo mrtvo.

A Sofka, da bi sad, kad svane, kad ašćika ude, zatekla sve kao što je red, običaj, kako brak zahteva, morala sama mladoženju da diže, raspasava. Nije mogao da se probudi, toliko je bio klonuo i duboko spavao. Sama ga je raspasala, svukla i gotovo unela u svoju postelju, i pokrivajući i sebe i njega onim velikim vencanim jorganom, čekala da sasvim svane. Osećala je kako je dodiruju i bockaju po vratu i po obrazima dlake od muževljeve glave, koja je, kao u svakog deteta, bila kratko ošišana i skoro oprana, i mirisala na toplu vodu i sapun.

Sofka se ne diže iz postelje. Groznica je uhvati. Danju ništa za sebe ne bi znala. Nocu bi se rasveščivala. Videla bi kako joj više

postelje, u strani, gori jednako sveca u onom poprskanom ciraku, do svece stoji tepsija sa jelom, picem, što bi svekrva danju, dok bi ona bila u zanosu, donosila, jer od stida, zbog onolikog pokora, preplašena, nije smela ni Sofkin pogled da saceka a kamoli s njom da razgovara. Na kraju postelje, ispod njenih nogu, na goloj asuri, uvek bi ležao Tomca, muž joj, upola svucen, savijen i zaspao. Sofka bi se dizala. S mukom bi raspremala postelju. Zatim bi uzimala muža k sebi, jer nije htela da time, odbijajući muža, traži za sebe kao neku poštedu, pošto nije htela dopustiti da je iko više štedi i žali. Jer, kada se vec ovoliko prepatilo, onda bar neka bude potpuna patnja i muka!

I zato bi zaspalog Tomcu, placuci, grlila, ljubila. Potom, sva uzrujana i gotovo polusvesna, dizala bi se, izlazila, išla iza kuće u dvorište, u pustu nemu noc, ograđenu zidovima. Sluga, Arsa, kao cuvajući je, klececi u kakvom kutu, uvek bi se ispred nje pojavljivao, da joj se time kao stavi na uslugu. Ali ona ne samo što mu nije ništa naređivala, nego, kao da ga nije ni poznavala, tako bi ga gledala nekim razbludnim, pomucenim pogledom, od cega bi se Arsi cisto kosa dizala i koža od kicme po ledima ježila. Držeci raspasane šalvare, sa ulepljenom i razastrtom kosom oko slepoočnica i vrata, sa košuljom, koja je bila toliko razgrnuta, da su joj bleštala vrela prsa, išla bi po dvorištu. Posle bi se opet vracala natrag u svoju sobu, opet legala u postelju, opet, placuci, grlila i ljubila muža i molila boga da bar jednako ovo ovako traje: ovako noc i ona, ovako usamljena.

I cele bi noci tako, dok ne bi izjutra, savladana i izmucena, pala, u dubok groznicav san, te bi se i sutra ceo dan gubila u vatri i zanosu. I naposletku, zacudo, ta njena groznica, bolest, dobro joj dode, osobito što se, zbog toga, izbegošće svi oni obicaji posle svadbe, prve bracne noci: ono videnje, cašćenje i dolazak žena, komšiluka, rodbine, među kojima bi ona morala da se pokazuje vesela, zdrava...

XXVI

Jedva, ne sebe radi, koliko njih, kuće radi, a osobito da svekrvu umiri i oslobodi, poće se pridizati. Istina, nikako sasvim zdrava, tek ako bi se oko rucka pojavila i izišla iz svoje sobe. Sva oronula, povezane glave, i sa otomboljenim, kao na plac, vrelim, uzdrhtalim ustima i podbulim ocima. Ali to je kod nje vec bio onaj utišan, unutrašnji, staložen i mlak plac koji ponekad tako godi.

I svakog dana bivala je sve kao zdravija, stižanija. Od njenih, narocito otac i mati, kao osecajuci svoju krivicu, nisu nikako ni dolazili. A onu njenu bolest, groznicu posle vencanja, oni, kao i ostali svet, nisu smatrali za bogzna šta. To je obicna stvar. Zato je, sasvim odvojena i ostavljena samoj sebi, osecala kako se s dana u dan smiruje. Poće da ide po kuci, cak i da radi. Poće da se oblaci, pa i kiti i nosi cvece i opet poće svekrvu i celu kucu da zasenjuje i ispunjava onom svojom lepotom i raskošnošću, sada još vecom. Kao kod svoje kuće, ovlaš, ne sasvim obucena, neutegnuta, njena se razvijena polovina i bedra još više isticala. Sama joj se svekrva, gledajući je, njome topila i nasladivala. Koliko puta, kada bi Sofka klececi radila oko ognjišta - a tad bi se njena nagnuta pleca, ispala joj prsa i kosa zabacena iza potiljka toliko isticala - svekrva se, sedeci pored nje, ne bi mogla uzdržati, a da je rukom, a sve u strahu da je ne povredi, sama namešta i doteruje i cisto je gladi. A osobito bi joj oko kolena sklanjala šalvare, da joj se ne bi uprljale od pepela. Celog bi dana presedela u Sofkinoj sobi, i to u kutu, povucena, skupljena, gledajući kako Sofka rasprema, izvlaci iz kovcega svoje haljine, razne jeleke, raskošne košulje, svilene marame.

Tako bi bilo ceo dan, a uvece legalo se rano. I onda je covek mogao, onako sam, u dugoj noci, rahat da se nauzdiše, naodmara, pošto se znalo da ce i sutra biti isto ovako.

I samo da nije bilo još i ono svekrovo, ono one noci, a, posle toga, ovo njegovo nikako nevraćanje kuci niti javljanje o sebi, možda bi bilo sasvim dobro. Ali se i to svekrovo poće kao zaboravljati. Sofka ga poće u sebi izvinjavati. Pijan bio i, možda, svekrva i ašćika nisu umele kako treba da mu objasne, i zato on nije davao da ona sa mladoženjom ode u svoju sobu, a ne što je on sam hteo nešto. Ali što se, otkada je otišao tamo u han, ovamo bar ne navrati, ne dode, da se time, ne Sofki, kao izvini za sve što je onako pijan radio; nego da komšiluk, svet, osobito njene, oca, mater i rodbinu, uveri, kako ništa nije bilo!

Ali bi i to. Jednoga dana, pred mrak, dojuri konjanik seljak, planinac, dugih nogu, sa ašama na konju umesto uzengija i starim nekim, drvenim sedlom. Oko golog trbuha klatio mu se raspasan pojas a iza pojasa virio dug, crn revolver.

Kako sjaha, niti konja veza, niti se utegnu, dotera i zagleda kakav je, vec brišuci, otiruci šakom znoj od dugacka vrata, ude pravo k njima u kujnu. Sofka je bila ustala i zabacivši ruke u kojima je nešto držala, cekala ga je. Svekrva je, kao uvek, mirno i pribrano sedela iza Sofke gore, do samih vrata velike sobe. Sofka, iako je odavna slutila da, pored svega ovoga što je bilo, mora ipak još

nešto crnje i gore dogoditi se, pretrnu od straha, jer ovaj seljak još s vrata poce da muca kroz suze, ne gledajući ni u Sofku, ni u svekrvu:

- Gazdarice, ete, poslali me da kažem da je gazda ubijen. Ubijen je gazda, gazdarice! - ponavljao je, jednako brišuci znoj po košcatom licu i dugackom vratu.

Sofka oseti kako joj kolena zaviše u stranu i kako joj oci kao neka munja opali. Vide kako iza nje svekrva, pošto se bila digla i zaprepašćena pocela desnom rukom da se hvata za vrata od sobe, da bi se zadržala, videvši po licu seljakovom i njegovim ocima da je istina što govori, prevrnu se u stranu i skljoka preko praga sobnog. U padu zabeliše joj se rukavi košulje od uzdignutih ruku i samo se cu kako jeknu:

- Nemojte me, bre, ljudi!

I Sofka oseti kako su te njene reci poslednje. Poslednji je to njen uzvik, poslednja njena odbrana: i od onog tamo ubice, Arnautina, i od ovoga glasnika, i od Sofke, i od celog sveta, caršije, varoši, što za ovo kratko vreme toliko, na mah, kao podgovoreni od nekih, nagruše na nju, njenu kucu, te je eto sada sasvim uništiše...

Sofka, jedva držeći se na nogama, poce da muca i da pita glasnika:

- Kako? Gde?

- Ne znam, gazdarice. - Isto onako ukoceno stojeci, brišuci znoj i suze, nastavljao je ovaj. - Tek pre dva dana, u samu vecer, gotovo u noc, otuda, iz Arnautluka, donesoše ga u han ranjenog. Kuršum mu ostao u trbuhu. Istina, nije znao za sebe, ali je bio živ. Ponesosmo ga. I kad besmo u Korbevcu, gde ga unesosmo u sobu mehansku da se odmori, dok mi spremimo druge volove - jer konji idu brzo i kola se truckaju... a ko je znao da hoće to da ucini! - tu se on osvestio, i kada je video sam, silom pokidao pojaseve oko sebe, te se rana otvorila i krv bljunula, i on izdahnuo. I sad mene poslaše da dodem i javim da se spremite, i da ostanem ovde, i ako što treba da poslušam i nadem se.

Utom, kao bez duše, dotrca Arsa i, kad cu, on od straha sede na zemlju.

- A ti? A vi? - poce da vice na seljaka.

- Eh, bre Arso! - nastavi placno sasvim razumevši te Arsine uzvike, prekore, kao: gde su oni, sluge i ostali seljaci, bili, i kako su to smeli da dopuste, da ga ne cuvaju, cak i da poginu za njega. - Zar smo znali, bre, Arso? Ali znaš ga ti: otkada se sa svadbe vrati, kao da nas je hteo da prevari, tako je bio mek. Nikom rdavu rec, ni "potamo se". I kada videsmo kako on sam duboko preko granice zalazi, pocismo za njim i mi, ali cim on opazi da ga izdaleka cuvamo i pratimo - umalo nas ne pobi. Otada niko nije smeo ni da mrdne za njim. I, sad... eto... tako!

Sofki po ovome bi jasno da se zbog nje, ako ne ubio, a ono navlaš išao u Arnautluk. I kad video da ga ovi nisu namesto ubili, on, da ne bi ipak ovamo kuci, Sofki, živ došao, i morao u nju da gleda, da crveni, eto, kad ostao sam, raskidao veze, pojaseve oko sebe, te krv i utroba pokuljala.

Ne gledajući ni na svekrvu koja ostade preko praga ležeci, ni u seljaka koji je, onako ukocen stojeci nasred kujne, sekao celu kujnu i oštro se od tepsija i sahana, poredanih po polici ocrtavao - posrucuci, s teškom glavom koju je osećala da vec jedva nosi, ode i pade opet u ono svoje sopce koje joj se ucini sad vec toliko crno, toliko duboko kao kakav grob.

Ljudi, komšije i caršija opet kucu ispuniše, opet kuca uzavre od sveta. Brzo tamo podigli svekrvu, polili je vodom i uneli u sobu.

Seljak je jednako onako ukoceno, visoko stajao napred u kujni i na iznenađenja, uzvike odgovarao jedno te isto:

- Eto tako... Gazda... Svrši se...

I kada poce padati noc, nastade još teže. Tada poceše i seljaci, rodbina iz Turske i okolnih sela, dolaziti, svi u trk, unezvereni. Neko peške, neko na konju, kolima, kako je kome bilo zgodno. I cele su noci dolazili i priticali gotovo svi oni sa svadbe, i još i drugi. I kako bi koji došao, ušao na kapiju, samo bi huknuo:

- Eh, bre, bato!

I ne bi ulazili u samu kucu, kujnu, sobu, vec se skupljali oko kuce, iza kuce, i tamo klececi uza zid redali se, ponikli, zaprepašćeni i sa uvucenim rukama u pazuhe.

Arsa, što nikad dotada, opi se na mrtvo ime. Nije hteo više ništa da sluša. Samo, onako pijan, naglas je pretio Ahmetu, Arnautinu, za koga je tvrdo verovao da ga je ubio.

- Ah, Ahmete! Ah, crni sine! Ah, psu!... I govorim njemu: "Pusti me, gazdo, pusti, da ja Ahmetu stanem za vrat, da ja s njime svršim, da mu ja krv loknem!" a on "Sedi ti, Arso, kod kuce, idi u varoš i tamo cuvaj kucu, a dosta je krvi i glava!" A sad - eto kuca! - I pokazujuci rukama na kucu, kao otkrivajuci je, razgradujuci je, bacajuci sa nje krov, dimnjak, nastavljao je: - A eto i tvoja glava! - I od besa, pica, udarajuci se po glavi i vratu, zaždio bi on cak do kapije, da bi se isto tako opet otuda vratio, još jace, bešnje psujuci tog Ahmeta, preteći mu, dok naposletku ne poce i samoga mrtvoga Marka, svog gazdu da grdi. - Tako mu i treba! Zar on, gazda moj, da dopusti da ga onaj i onakav pas ubije. E, ali ja, Arsa, ništa ne znam! Arsa lud, Arsa pust!... Kad govori Arsa, kad moli da ide i onom psu otkine glavce kao vrapcu, onda: "Nemoj, Arso, sedi kod kuce, Arso"... I Arsa sedi kod kuce, uz ognjište, ali zato tvoja glava i otide! I sad tako, eto! Ja, tako!

Na pitanja i prekore ostalih, kako treba da ide tamo, u kucu, da se nade, poslušaj, narocito da je oko gazdarice, odgovarao je:

- Neka umre i ona! - I nije hteo da priviri, niti rukom štogod da pomogne, mada se bez njega nije moglo ništa. - Necu, bre, necu! - I baci im kljuceve, da oni, kako znaju, idu, rade...

Ali kad se dockan u noc otvori širom i osvetli kapija, i na njoj se ukazaše glomazna rabadžiska kola koja su vukla dva jaka, stara i crna bivola, a kola su bila puna sveže i meke slame i povrh nje, u sredini, crnio se Marko mrtav, ispružen, ukocen i pokriven širokim gunjom, onda Arsa ne dade da ga iko drugi s kola skida. Sam ga ponese i osecajuci ga na ledima, grleci mu oko svog vrata ispružena, ukocena i mrtva kolena, klecajuci i spoturajuci se, grcao je i plakao:

- Oh, bre, gazdo! Oh, bre, gazdo!

I mada su drugi pomagali, pridržavali Marka za ramena i glavu, koja mu se klimatala, Arsa je ipak toliko klecao i posrtao. Ipak izdrža. Sam ga unese, položi po podu, preko belog caršava, i namesti mu glavu na jastuk. I kada mu poljubi skrštene ruke, one njegove kratke, debele ruke, od kojih je on toliko drhtao i imao celog života straha, izlete iz sobe i tamo u dvorištu pade kao neko dete, briznu u jak, groznicav plac. Otuda iz sobe odjednom oko osvetljenoga Marka razleže se takode silan plac žena i njino naricanje. Osobito se isticalo naricanje seljanki, njegovih tetaka i strina. Ono njihovo prosto jednostavno naricanje, ali tako silno i jako da je izgledalo da se s tim placem i sam krov i kuca diže.

- Lele, bato! Kuku, bato! Ko ce bato da nas cuva i da brani, bato!

Od ljudi, kako bi koji dojurio s konjem, sišao, ulazio bi tamo kod njega u sobu i, zapalivši mu svecu i poljubivši ikonu na prsima i prekrštenim rukama, odmah bi se otuda tiho na prstima, gologlav vracao i odlazio med ostale, da oko kuce, naslonjen uza zid, kleci. A najviše ih je bilo iza kuce, do samih prozora velike sobe, jer tu su sasvim odvojeni od ovih varošana i od dolazecih i mogli slobodni, neopaženi, da hukcu, ubijeni i zgrceni:

- Oh, bre, bato!

Jer svi oni - mada im Marko, ili tek jedanput ili i nikako nije u kucu privirio, još manje koga pomagao, pošto je svaki od njih za sebe živeo, radio - ipak, dok je on bio živ, oni su se pod tom njegovom surovošću i strogošću osećali kao sklonjeni i sigurni. A sada, bez njega, došli kao obezglavljeni, jer nad sobom više nemaju onog koji im je svojim imenom davao silu, odbranu, bezbednost. Jer

dovoljno je bilo reci: "Ovo je gazda-Markov stric, deda ili rod", pa da svaki, ma ko bio, komšije, celo selo, cak i druga sela, budu prema njemu drugaciji, uzdržljiviji, mirniji. A sada, njegovom smrću i nestankom, postaju kao neki siročici, ostavljeni svakome, celom svetu, na milost i nemilost.

I kada, duboko u noc, izide mesec i njegova bela kosa svetlosti, ispresecana crnim ivicama okolnih zidova, poce da ispunjava kucu i samu svetlost sa ognjišta da upija u sebe, Sofki se, ne poce da cini, nego je vec kao uistinu osećala, kako sve to nije ono, u stvari. On, Marko, nije mrtav, ova kuća nije u varoši, među svetom, nego kao negde daleko, na nekom žutom pesku, usred neke pustinje i sve se to spaja u jedno, i sve, kao nešto živo, zajedno sa mesecinom ide, kreće se. Kreće se i sama ona ovamo u sobici, presamice na sanduku, i ono iz štala na mahove ujedanje konja među sobom, njihova cika, i oni, iza kuće i do prozora, na zemlji, poredani, od umora pospali njegovi seljaci sa licima, okrenutim ka mesecini, i sam on tamo, u velikoj sobi, osvetljen svecama sa prekrštenim rukama, vezanim vilicama, opkoljen ženama, sa ženom, svekrvom, više glave, koja, sasvim zaboravivši da kuka, narice, ponikla, jednako drži ruku na njegovom ledenom celu i cisto se igra pramenovima mrke kose, gledajući mu je i ispravljajući oko ušiju.

Sutra je bila sarana. Tada vec dodoše i njeni. Ali Sofka, uplašena da ne bi morala sa svakim razgovarati, i da joj ne bi punili sobu, ležala je. Jedino što je kod nje u sobi bila mati, a svi ostali njeni bili su ispred vrata i sobom zatvarali ulaz, da ne bi ona kroz vrata, prilikom iznošenja mrtvaca, mogla štogod videti. Jer adet je da mlada od svega toga ništa ne vidi, još manje samoga mrtvaca, da ne bi ako je možda zatrudnela, rodila dete sa kakvom belegom ili bolešću.

XXVII

I kao što se nadala, tako dočnije i nastade. Mada prodoše dve ili tri godine, njoj se jednako činilo da je tek sada, kao juče, nema ni mesec dana od svega ovoga što je bilo.

U početku, posle sarane Markove, cela jesen i zima prode u izlaženju na groblje. Nastadoše one jesenske duge kiše, lapavice i mecave. I nešto zbog toga rdavog vremena, a najviše zbog žalosti u kojoj su bili, ostadoše potpuno usamljeni, odvojeni od sveta i komšiluka. Jednako uplašeni i zaprepašćeni tom njegovom iznenadnom, cisto kao nekom u inat naglom smrću, redovno se on tamo na groblju posećivao, davala podušja, parastosi. I baš u tom jednakom odlazanju, tacnom vršenju dužnosti prema njegovom grobu, bilo je u isto vreme i oslobodavanje od samog njega, pokojnika. I, na iznenađenje, ali uistini, jer se sve činilo što treba njemu tamo na groblju - on se sve više počeo zaboravljati i gubiti.

U početku od Sofkinih samo joj mati dolazila. Ali da li što je još bio početak, Sofka još osećala onaj trag mrtvacev, ili zbog nečega drugoga tek, kad god bi joj mati došla, uvek bi se ona uznemirila, plašila. A to joj je mati primećivala, i zato je tek posle nekoliko nedelja jedva ponovo dolazila, i to više sveta, običaja radi, negoli što joj se mili da vidi Sofku.

I naposletku, ko zna koliko vremena prode, mada se Sofki jednako činilo da je sve to tek od juče, ipak ona počeo osećati: kako će se na kraju krajeva možda sve preboleti, sve utišati i zaboraviti. Istina, njoj je bilo jednako teško i bila je uverena da teže, gore ne može biti, ali ipak, ipak, ko zna, možda...

U kući su na nju gledali. Svi su pazili, sklanjali se i gledali da je samo njoj dobro. Mogla je da gotovi jela kakva je htela i koliko je htela. Svekrva joj, posle smrti Markove, sa kojim je bio spojen sav njen život i to onaj život tamo, dok su bili u Turskoj, na selu, jer ovaj posle u varoši nije za nju bio život, ostavljena sada od njega ovde, u varoši, među tudim svetom, toliko je bila uplašena i utucena, da se videlo kako vec ništa više ne može da misli, da želi. Po njoj se mogla cela kuća da odnese. Ništa ona ne bi primetila. I kad bi se, posle, kao osvestila, osećajući se cisto kriva zbog toga, i da bi se opravdala, počela bi oko Sofke da obleće, ulaguje joj se.

Tako isto i sluge, a osobito Arsa. On, samo da bi njegova "snaška" rekla dobru rec, ceo dan i celu noc u stanju bi bio da je sluša, trci. Za njega je bila najveća sreća, kad dode k njoj i kaže joj: kako je to i to, što mu ona naredila, ovako i ovako svršio, da bi po tome ona videla kako je on tacno, sve onako ucinio kako je ona želela i osmehnula se na nj.

I sva, cela kuća, bila je njena. Pa ne samo to, nego cak i plodovi od drveća, kojega, istina, tamo, iza kuće, usled naslaganih "kamara" drva i kamenja, nije bilo mnogo. Kad bi sazrele kajsije, jabuke, i od zrelosti počele da padaju, onda, da bi ih bar oni, sluge i

nadnicari, mogli jesti, pošto od njih iz kuće niko nije to ni gledao, uvek bi se culo kako jedan drugog nutkaju:

- Idi, bre, idi, neka dode snaška i okusi. Neka vidi da li su već zrele.

Tako i po komšiluku. Za ceo je taj kraj, još nenaseljen sasvim, već iz seljackih porodica ili iz varoške sirotinje, koja je odozgo, gde je bila skupoca, doseljavala ovamo - za sve njih ona je bila njihova "snaška"... Svuda su je dočekivali i pozdravljali usrdno, radosno. Ako bi prolazila ulicom, žene su je na kapijama stojeći dočekivale i nudile je, i to ponizno, da svrati da ude kod njih. A Sofka je kod svake odlazila, i svaku opet, iz sažaljenja, zvala, da i ona k njoj dode.

Pa i sam njen muž, Tomca, i on je bio prema njoj pažljiv. Već beše malo uzrastao. Nausnice ga ogaravile, podbradak se zaoblio, vilice mu postale četvrtaste. Ona njegova detinja, visoka, suva ramena sada iz mintana pocela da se koščato pomaljaju, kao što su mu se već i kolena izrazitije ocrtavala. Što god bi mu naredila, on bi učinio, i to radosno, sav srecan zbog toga što mu ona naređuje i što govori s njim. Nikada, već samo kad bi ga Sofka pozvala, ako bi prišao k njoj. S njime je ona mogla da radi što god hoće. Koliko bi ga puta, izjutra, kad hoće iz sobe da izide, ona natrag sebi pozivala. I videci kako nije lepo opasao pojas, nije se dobro zakopcao, pocela bi ga sama doterivati, i to više iz sažaljenja.

On joj je predao ključeve od sanduka sa novcima. I to joj silom uturio, moleći je da ih čuva kod sebe, iz straha da bilo on, bilo mati, kako su spleteni, ne zaborave ih gde i izgube. Svaki dobiveni novac od hanova njoj bi predavao, da ona tamo u kovčegu metne među ostali. Tako isto, kad je trebalo nešto placati, od nje je tražio. I to ne on sam ključeve da uzme, otvori sanduk i vadi iz kese, nego da mu ona da, ona izbroji koliko treba.

Tako i svekrva celu kucu ostavila njoj, i ambarove, i podrume. Pa čak i za one stvari sasvim seljacke, sasvim Sofki neznane i nepotrebne, i za njih nije htela da zna ni gde su. I kada bi koja komšika došla da potraži na poslu kakvu stvar, za koju je samo ona, svekrva, znala kako izgleda i gde može biti, ipak bi je ova odbijala i upucivala njoj, Sofki.

- Ne znam ja, ne znam, slatka! Eno Sofke, pa ona, ako zna i ako hoće, neka ti da.

I tek kad bi joj Sofka odobrila:

- Pa podaj, nano. Ja ne znam gde i kakvo je to. Idi ti i podaj! - tek onda bi svekrva odlazila, pela se po tavanima, zavlacila po kutovima, gde je tu stvar, ko zna kad i kako, ugurala.

Sofka je osećala da to oni ne čine što je se boje, što strepe, što možda oni ne bi mogli, znali i umeli svim tim, celom kućom i imanjem upravljati, nego da to čine stoga da bi ona bila sasvim slobodna i da bi se i ovde, kod njih, osećala kao kod svoje kuće. A pored toga valjda su hteli da se time pred njom kao otkupe za sve ono što je njoj njihov Marko, možda, našao učinio, a bez njihove krivice i volje. Možda je i sasvim unesrećio, zarobio, ubio, što ju je doveo ovamo, kod njih.

I to je činilo da Sofka, istina teško, mucno, sporo, ali malo-pomalo počeo osećati kako se na sve to navikava i kako će, ako ovako i dalje potraje, naposljetku - a pri tome kako bi se zagrcavala, kako bi joj počele suze da naviru od radosti! - sasvim sve njih, kucu, svekrvu zavoleti, a osobito njega, muža, Tomcu. I to možda će ga tako istinski zavoleti, kako se nikada nije nadala... Čak, možda, ko zna, daj bože, zavoleti će ga onako kako je sanjala, snevala... A najviše je utvrđivalo u tom predosećanju da će ga zaista zavoleti ne to što je bivao sve izrazitiji i puniji one muške, jake snage, nego što je s dana na dan sve više postajao njen, sasvim njen, ne neki drugi, strani Tomca, sin gazda-Markov, nego njen Tomca, kao neko njeno cedo, delo njenih ruku, kao da ga ona rodila, ona odnegovala. A u stvari to je i bilo. Jer ona ga je gotovo i naucila kako da se nosi, kako opasuje, čak i kako da govori, da se pozdravlja i ponaša. Nikada iz njene sobe nije smeo izići neocešljan, neumiven, čak ni nenamirisani. I onda njena će zasluga biti, ako on ustraje ovako kako je počeo, sasvim se razvije, prolepiša, i postane istinski dobar, viđen i čuven. Sve će to njeno biti, kao što je ovo sada njeno; jer je on već lep, čist i čak raskošno odeven. Pa njeno je i ono što on već sada (a kakav li će biti tek docnije, kada sasvim postane čovek!), čim je pogleda, stane do nje, ne zna šta će od sreće i radosti. Odmah tada njegove crne oči tako široko i toplo počnu da sjaje, i već drhteci od strasti za njom, za njenim toplim, jedrim telom, unosi se u nju i samo je pita: - "A, Sofke?" - unapred srecan što će moći odmah da joj učini što mu bude htela narediti.

A da će zaista doći ljubav, sreća, i po sebi je to osećala. Nocu, posle večere, u postelji, osećala bi kako se oporavlja, goji. Snaga,

zasicena svacim, umorno, trnula i treperila joj od naslade. Sladak joj odmor. Ispod plecaka i kukova vec ne oseca kroz dušek tvrdu zemlju, nego od svoje gojnosti tone u mekoti i toploti postelje. Kad god tako ležeci slucajno pokrene noge, i to cele, cak iz kukova, odmah bi osetila kako joj se dodiruju i spajaju svojom oblinom i punocom...

Tomca sasvim je njen. Ni o cemu drugom ne zna, do samo o njoj, Sofki. Jer sve što je dosada doznao i osetio, to je samo od nje. I sada sa vec ovako malo odraslim ona je mogla sve svoje želje zadovoljavati, cak i najlude, one devojacke! A ko zna tek docnije kako ce biti, kada on sasvim poraste, ojaca, postane covek, i kada se budu kod njega pocele razbuktavati njegove licne želje, strasti, ludosti. Ovako izucen od nje, kako li ce je tek tada sam grliti, ljubiti!...

XXVIII

Kuca joj postade topla, i to sasvim topla. Istina, bila je sniska, bez patosa, s nabijenim podom, ali joj se nije više cinila hladna, onako razgradena. Tada ona, pored gole zemlje, sniskih tavanica i one kujne sa onolikom širokom badžom nad ognjištem, zbog koje covek nikad nocu nije smeo tu da ude, jer se kroz nju videlo nebo, ona poce osecati i ono drugo: ono silno, nagomilano sirovo bogatstvo po podrumima, štalama i nabijenim ambarima. Samo treba covek rukom da mane, da uzme i rasporedi, pa sve da bude kao što treba. I Sofka sve to uze. Cilimove i jastuke oboji i njima celu kucu, podove, zidove, coškove obloži, ispuni. Odmah se zbog toga izgubi ona oštrina uglova sobnih, a negde i napuklost i otvori od vrata i prozora. Sve postade mekše, toplije i ututkanije. Cela kuca dobi drugi izgled. I sama kujna, s novom policom i po njoj poredanim sanovima i tepsijama, ispuni se onako gola i prostrana.

I jedino docnije što bi je pokatkad kao uznemirilo, to je bio on sam, njen muž, Tomca. I to je uvek bivalo kada bi on ostajao nasamo bez nje, onda, kada bi ga ona, ili usled zamorenosti i zasicenosti njime, dva i više dana kao odstranila od sebe, osamila ga, te on vec poceo da i ne oseca njenu snagu, nju oko sebe. Obicno bi ona ovamo po kuci i kujni bila u poslu, a on po ambarovima, štalama, slugama i civcijama. I Sofka bi onda primecivala, kako bi mu, cim bi znao da ga ona tamo ne može cuti, ni videti, a naide na koga slugu ili u kradi ili u kakvoj neispravnosti, odmah tada njegove oci zasjale takvim nekim užasom, necovecnim sjajem, vilice mu tako odskocile i cvokocuci pocele da se tresu. I Sofki onda, na užas, odmah bi upadale u oci njegove ruke, kratke, maljave, vec iste kao u oca i onaj Markov zdepast vrat sa sniskim celom i izvucenim, visokim potiljkom.

I Sofku bi, ne znajuci ni sama zašto, njegovo licenje na svoga oca, kad se razgnevi, pobesni, uvek nekako hladno, kao nož oko srca seklo. Ali opet, cim bi ga ona pozvala, a morala bi tada podešavati glas da joj bude nežniji i što strasniji, odmah bi videla kako se sve to sa njega gubi. Brzo, kao uvek ponizno i radosno što ga ona zove, što može da je posluži, dotrcao bi k njoj i radosno pita je:

- Šta treba, Sofke?

XXIX

Kada Tomca sasvim poraste, i on sam, a najviše svekrva, poceše navaljivati na Sofku da prodadu han i sva imanja što imaju tamo na granici i u Turskoj, i da do kapije, sa lica caršije, podignu veliku lepu kucu. Sofka nije nikako pristajala. I to nije pristajala, ne što nije htela, nego da ne bi svet, osobito njina rodbina osetila to kao odvajanje od njih, od njihovih sela, a još više da se ne pocne pricati kako eto vec pocelo da se imanje, hanovi, prodaje i troši. A opet bojala se da to odbijanje ne bi Tomca pogrešno tumacio. On je bio jednako prema njoj osetljiv, brz, uplašen. Svaki cas se trzao i plašio, da ga ona nece prizvati sebi, nece trpeti kod sebe, u sobi, u postelji. Nikako nije mogao da se oslobodi i da je, kad bi sa njom bio nasamo, miran, komotan kao kod svoje žene. I onda, da ne bi to njeno odbijanje protumacio on tako: da kao ona zato želi da ti hanovi na granici ostanu, što zna da ce on morati svake godine tamo po nekoliko nedelja i meseci provoditi, te ce time ona ovamo biti oslobodena njega, koga kao mora silom da trpi. Da ne bi on to tako shvatio, pristala je naposljetku da u caršiji mesto nove kuce nacine kakvu mehanu i nekoliko ducana, odakle ce se imati kiriije, a ovde samo kuca da se malo opravi i iza nje podigne i uredi bašta.

I tako i bi. S proleca vec je bila uveliko bašta prekopana. Izvadene i nabacane uza zid belele se gomile kamenja. Zemlja se crnela meka i izrivena. Pored onog njihovog soceta i cela je kuca bila spolja okrecena, pa i ona velika soba, osobito one njene crne, kuršumima izrešetane tavanice i grede. Štala je bila ispražnjena. Jedino alat ostao u štali. Ali iz štale vec nije više slama strcala i padala iz napuklih zidova, da se meša dole sa konjskom balegom i posle onako da zaudara. Sve je bilo pocišćeno. Velika kapija sa svodom, krovom svojim, kao citava kuca za sebe, rušila se. I kao da se rušenjem te kapije, koja je ovamo celu kucu i dvorište zaklanjala, uvek je cinila vlažnom i mracnom, cela kuca oslobodi i ispuni svetlošću i sjajnošću, te, onako prizemna, ali okrecena i stegnuta novim krovom, dode lepša i dobi onaj senovit izraz.

Koliko puta bi Sofka stajala i gledala kako se ruši, pletuci i držeci ispod miške klupce konca. Na njoj teške od jumbasme šaljare sa širokim, zlatnim nogavicama. Ispod njih viri njena obla peta u belim carapama od konca. Na prsima leže nize dukata i kriju ovlaš oko vrata zakopcanu košulju s cipkama. Bedra joj ne kao u devojke, no kao u svake nove žene, zasícene nasladama, nabrekla, puna i izdvajaju joj se tako oblo od polovine. Sama ona oseca kako joj mišica, poduprta onim klupcetom, odskace i nadimlje rukav. Lice joj sasvim cisto. Osobito oko vrata, podbratka i vilica, pocela ona mlečna, ženska belina. Nigde, ni po potiljku, ni oko ušiju, nema malja.

Pozadi vrata, onaj prostor ispod ušiju, otkriven zanesenom kosom u stranu i uvijenom u svilenu šamiju, blešti joj i pokazuje svu jedrinu ramena joj. Iz cele nje bije ona cista, bela, ženska sredenost, zasícenost, a koja se kod nje najviše pokazivala u njenim mirnim ocima, u nabranim, tankim, povijenim obrvama i onim sustalim, vlažnim, srećnim ustima.

A kad bi je video ovako samu, odmah bi odozgo iz kuće Tomca k njoj odlazio. Saginjuci se, poceo bi da joj pokazuje šta se ruši i kako ce da se zida. Onda ni svekrva, kada bi ih tako videla, ne bi mogla da izdrži. Makar pristavljeno jelo u kuhni sve iskipelo, i ona bi k njima sišla. Ali da se ne bi primetilo, uvek bi nalazila neki posao u štali ili oko onog dubreta. A to sve zato da bi bila što dalje od njih, da bi ih tako otuda, iz štale, iz kakvog kuta, iz mraka, mogla što više gledati. Osobito bi gledala nju, Sofku, kako sa onim srećnim izrazom usta i sa crnim zadovoljnim ocima, okrenuta i nagnuta nad Tomcom, sluša šta joj ovaj govori i pokazuje. A po Sofki se vidi kako ona zna da i njega to ne interesuje, nego da bi samo mogao biti pored nje, da je gleda, naslađuje se njome, on joj to i pokazuje. Svekrva vidi kako Sofka uživa u Tomci, gledajuci kako se oko nje uvija, sagiba, kako joj rukama pokazuje, a vec mu ruke dugacke, mišice mu se jasno iz zakopcanih i tesnih rukava od mintana pomaljavu kao i vec ojacala njegova rebra i pleca koja bi se, kad bi se sagao, oslobodio od utegnutih pojaseva, pocela da šire.

Pa još kada svekrva vide kako Sofka, zadovoljna što Tomca tako srećno, kao dete, oko nje oblece, sva se k njemu okreće i, znajuci koliko ce mu uciniti zadovoljstva, pocne da mu se kao unosi, i sva licem, prsima predaje, da je on gleda koliko hoće, naslađuje se njom, onda ova, svekrva, ne može više da izdrži, vec pocne da šapuce u sebi:

- Slatka deco moja!

I još ako tada primeti kako je Sofkin trbuh malo veci, kako ce možda dogodne i unuk doci, nju od sreće uhvati grc. I otuda, iz štale, iz kuće, gde se je bila sakrila, pocne da kija, kašlje. I to je izda. Sofka, primetivši je, a pogadajuci sve, pocne blago, veselo, tobož da je kori:

- A jelo, nano? Ako ono tamo iskipi?

Ona, posramljena, brišuci se, a najviše suze od radosti, pocne da se izvinjava i odlazi natrag u kuhnu.

- Sad cu, sad, Sofke! Nego nešto u štali imala sam posla, pa me ovaj prokleti smrad uhvati.

XXX

Beše praznik, sveta nedelja, i to davno posle službe božje, jer beše prestao jek zvona sa crkve. Prestade po caršiji hod, kretanje ljudi koji su išli iz crkve kucama, ili po mehanama. Beše nastalo ono praznicno zatišje, svetlo, toplo, sa jakim suncem a kratkim senkama, sa vec iznad zemlje i kaldrme užarenim i razigranim vazduhom. Sofka, pošto je bila odavna spremila sobu, pocistila i doterala kuhnu i oko kuće, bila se obukla i, cekajuci na rucak koji je svekrva tamo postavljala, srećno je stajala ispred kuće. Oko nje, kao uvek, bio je Tomca i nešto joj govorio. Odjednom gore, na kapiji, pojavi se otac njen. Sofka od sreće pretrnu kad ga spazi, i umalo, zaboravivši se, ne potra k njemu. Zar se vec vratio? A ona je cula da je uskoro posle Markove smrti opet otišao tamo, u Tursku. Ali se zadrža, jer po njegovom oštrom, sitnom, usporenom koraku ona vide da je ljut. Zatim vide kako mu, kada spazi nju pa još sa Tomcom i oko njih dvorište raščišćeno, kuća okrećena, udešena, zaigra cudan, ironican osmeh na suvim, malo zbrckanim i vec krezubim ustima. I taj osmeh Sofku presece, sledi.

Tomca radosno otrca u kucu da spremi u velikoj sobi što treba za tasta. Sofka, cisto ukopana, ostade cekajuci oca. Nije mogla da se makne, jer je taj njegov podsmeh, sa kojim joj se približavao, svu zbuni. Jasno je videla kako se u tom njegovom osmehu kriju jetkost, bes i podsmeh na sve: i na nju, Sofku, jer, eto, devojka dobila muža, svoju kucu, pa vec pocela da se goji; i na muža joj, Tomcu, jer ga video kako srećan oblece oko nje. Za Sofku je jasno taj njegov osmeh govorio: "O, o, pogle, ovi baš poceli da žive; pogle kako se udesili. A ja ovamo mogu bez icega. Ja i njena mati ništa, zaboravili na nas!" I tada se Sofka seti da su možda odavno bez para, bez igde icega, i sa ježom docekujuci ga poce sebi da prebacuje: što se nije setila i krišom, makar kraduci, da im šalje, i to ne njemu, nego materi, da se on ne bi našao uvređen, i da sada ne dolazi ovako ljut. Ali iz toga je istrže svekrva. Ona istrca ispred Sofke ka efendi-Miti i iskreno radosna, cisteci ruke od brašna o skutove, poce ga pozdravljati:

- O, prijatelju, pšenice da pospemo, prag da presecemo, kad vec jedanput dodoste.

Sofka cu kako otac, videci sve to, a sada još i Sofkino ovako ukopano stajanje, u ironiji odgovara:

- Eh, zar ste nas toliko željni? - I to "nas" naglašuje jedva ugušujući jarost i gorčinu. Da zabašuri, poce jednako čistiti cakšire i cipele, što ih je tobož uprljao iduci preko kapije i njihovog dvorišta, a ustvari da bi što više sakrio svoju ljutnju i bes i imao šta da gužva i stiska rukama.

- Kako si, tato? - pozdravi ga Sofka i pride mu ruci.

On je poljubi. Dodirnu joj celo, i to vrh od cela, onaj razdeljak od naviše zacešljane kose.

- Dobro, cedo! - uvredeno joj odgovori. Ali se trže kada vide kako sve to biva sve vece, širi se, a za njega je bilo i ovo mnogo neugodno, a kamoli što mora sada, - i to prema njima još! - toliko da uvija. Zato, da se to spreci, kratko upita Sofku:

- Gde je Tomca? Imam nešto sa njime!

I ne čekajući od Sofke odgovor, uputi se pravo k njemu. Sofka ude onamo, u svoje sopce. Ali tamo ne moga da ostane. Ne znajući zašto, poce drhtati. I što nikada u životu, poce osecati kako joj duša, sva njena unutrašnjost nekako mrtvacki zaudara. Poce da drhti i da se trese od neke neizmerne nesrece koju predoseti da ce se desiti. I zaista, ona odmah cu kako on, otac, i ne čekajući da tamo u velikoj sobi bude poslužen, ne hoteci ni da sedne na silno nudenje Tomcino, sav pobesneo što je dočekao, da on, efendi-Mita, tako što cini, ovoliko se ponižava i na noge nekome dolazi, zaglušenim, šištavim glasom govori nešto Tomci, a na to mu Tomca, i to naivno, cisto uzbezeknuto, odgovara:

- Ne znam, ne znam, tato, ne znam, bogami, ja ni za kakve pare!

I to Tomcino odbijanje nije bilo odbijanje, odricanje da mu nece dati, nego detinjsko uveravanje, kao kad neko skrivi, pa se pravda.

- Pare! - cu Sofka ocev glas, promukao, i gotovo poprskan pljuvackom. I to ne od besnila, što mu ovaj odrice, ne da pare, nego što su ga oni: ona, njegova Sofka, i on, tobož njegov zet, balavac, dovde doveli, da eto on, on, oh, on, traži, i to od koga!... I Sofku presece, jer cu kako on, zaboravivši se sasvim i sigurno tamo nad Tomcom naginjući se, da ga udari, viknu:

- Zar da mi nije onaj, tvoj otac (nije hteo ni ime da mu spomene) obećao pare, zar bih ja za tebe, pezevenk jedan, dao moju kcer?

I u tom "za tebe", "pezevenk", toliko je bilo strašnog preziranja i odgurivanja nogom od sebe neceg gadnog, necistog, da Tomca pod tim kao pokleknu, sruši se, ali se zato cu njegov strašan, probuden jauk i pretnja:

- Tato, bre? Ne tako, ne to, bre!

- Da! - još bešnje, još obezumljenije, cu kako joj otac nastavi. - Zar da mi nije obećao pare, i to kakve, zar bih ja dao, ne za tebe, nego za vas, moje cedo, kcer? Ko si ti? Šta si ti? Kerpic jedan, seljak jedan! I zar da ti sad meni...

U jedan korak oseti Sofka ovamo kod sebe Tomcu. Nije se mogao poznati. Vilice su mu igrale zadržavajući u ustima glasove, a ne znajući šta ce rukama, štipao je svoje noge, butine.

- Daj pare! Daj! - dahtao je ka Sofki. Jedva se držao na nogama. Sofka, užasnuta, vide kako mu ruke jednako idu po pojasu, pod miške, gde se obicno drži nož. Ubi je taj strah da krv ne legne, te ne ucini ono što je trebalo da ucini: da Tomci ne da pare, vec da se ona sama digne i ode tamo ocu i - ma šta bilo, ma kakav greh nastupio - otera ga, najuri. Jer, posle ovoga, za Sofku sve je propadalo. Ona je sasvim propadala, umirala. Nje, Sofke, one Sofke nestajalo je. Posle ovih para, kupovine, ona je u Tomcinim ocima postajala druga, obicna, neka stvar koja se, kao svaka stvar, može novcem kupiti. Tomca, kidajući rukama zaklopac, sjuri obe ruke unutra i ne gledajući ni koju ce kesu, da li sa srebrom, zlatom ili niklom, sa dvema kesama odjuri natrag, silno, iz sve snage odahnjući. I tamo u sobi, kao neki strašan teret skidajući, baci kese. Sigurno ih je u sama prsa efendi-Mitina bacio, jer tako jetko i prezrivo viknu:

- Na!

Otac joj sa kesama kao pobeže. Ali da se ne bi primetilo da beži, jednako se oko sebe zagledao, tobož ispravljajući svoje ugužvane čakšire.

I što bar tada ne bi pametna? Što se ne diže i zajedno sa njim, ocem, i ona ne ode? Opet bi, mada je i najcrnje, ipak to bilo bolje nego što ostade. Jer tek što otac ode, otuda, iz velike sobe, kujnom, celom kucom odjeknu Tomcin strašan glas - a još strašniji je bio, jer se na nju, ovamo, u sobi, odnosio, a tobož je materi govorio:

- Pa majko, nano, mi seljaci, kerpici...

- Nemoj, sinko! Nemoj, Tomco! Ništa nije! - culo se uplašeno materino utišavanje...

- A? Mi kerpici?! A oni, što se za pare prodaju, kupuju, oni su sve, mi ništa. Mi kerpici! Đubre! Aha!

I sve to bilo je tako strašno ali i sa takvom nasladom, kao da se sada, posle ovoga, on necega oslobodavao, skidao sa sebe nešto što mu je, istina, bilo tako drago, milo, ali koje je njemu ipak nekako strano, tude; uvek se, pored sve naslade, sreće, ipak ne osećao svoj, ne bio slobodan, nije mogao da diše, glas nije imao svoj, ni pokret, ni oci, ni pogled svoj. A sve to bilo je ona, Sofka, i to ona, nekadanja Sofka, a ne ova, sada, kao svaka ženska i stvar za pare kupljena.

- Aha! - cu Sofka kako on cisto pokliknu od neke divlje radosti i besa i brzo ga vide kod sebe.

- Ti! - Ustremi se on na nju. I u tom "ti" bilo je sve preziranje, bol, jad, uvreda. Uzalud svekrva dotrca, Sofka vec oseti njegovu ruku po svom celu i kosi, i oseti se kako pade od njegova udarca. On brzo pojuri iz sobe da ne bi morao i mater, koja ga, trzeci za njim, poce zadržavati, od sebe nogom odbaciti, i viknu:

- Arso!

Arsa, kao puškom pogodan tim vec zaboravljenim od staroga gazde surovim i zapovednickim glasom, dotrca uplašen:

- Šta, gazdo?

- Konja, cizme oceve! - viknu Tomca na Arsu. I sam odlete u štalu i, ne čekajući ni da se alat osedla, ni Arsa da mu cizme donese, na golog alata usede i usred dana, na zaprepašćenje caršije i ulice kroz koju prolete, odjuri put njihovoga hana na granici.

XXXI

Docnije Tomca, smejući se samom sebi, pričao je: kako je, kada je vec duboko u noc, jednako jureći na alatu, naišao kod jedne reke i nju hteo precu, više mosta, usred vode - a voda je bila tamna, sveža, opkoljena zelenilom, mahovinom i razgranatim vrbama - jasno, kao na danu, ugledao golu, raskošnu žensku kako se kupala i češljala kose i kao da ga k sebi zove. Bila je ista ona, Sofka. Ali da ga ne bi to omadijalo i on se vratio natrag k njoj, a najviše iz straha da ne bi i alat to video, od toga se uplašio, curuknuo i silom ga kuci doneo - on je sav po alatu plegao. Rukama zapuštao mu oci i uši. I grizuci ga ispod grive, za vratne žile, tako je silno alata ujedao da je ovaj pojurio i u skoku prešao tu poljanu. I jureći kroz šumu, kroz tamu, zaklanjajući ga od mesecine, odneo ga u han.

Tamo, pregledavši i videvši koliko su civcije i sluga krale, sve ih redom istukao i isprebijao. Oni čak bili kao i radosni, što su tako videli da im je novi gazda ne samo kao stari, vec i silniji.

I kako se tamo propio, više se ne treznio. Ciganke i seljanke jurio i čak silom, pomocu slugu, civcija napastvovao, trista cuda cineći. Mati, svekrva, uzalud mu poruci: da se odmah otuda vrati, ili ni ona ovde kod kuće neće ostati. Stiže od njega odgovor: materi cast i poštovanje. Što god ona hoće, zaželi, neka popije i pojede. Ništa da ne žali ni šteti, ali ako i pored toga još nešto od njega hoće, onda neka ide kud god je volja.

I Sofkin otac, efendi-Mita, opet, da bi sebi dao ugled a Tomci zadao strah, samoga navodadžiju posla k njemu s porukom: da ili dolazi kuci i ne sramoti ga, ili ce on svoju kcer natrag uzeti. Tomca navodadžiju doceka ne može biti bolje. Ali tastu, efendi-Miti, posla "lakat" i sa njim i takvu neku sramotnu rec, psovku, da se po tome videlo kako se on sasvim okrenuo od njih, sasvim propao. Po toj psovci, gadnoj reci, videlo se da se sasvim povratio u ono doba kada je, kao decko, tamo sa ocem po tim hanovima sedeo i živeo sa Ciganima, raznim propalim i mračnim ljudima. Efendi-Mita, više ljut što je taj lakat s psovkom po drugome poslao za njega, a ne da mu je sam u oci rekao, posla po Sofku da je natrag vodi. Ali Sofka odbi. Ne samo da odbi, nego ocu poruci da je više nikad za to ne dira, da je ostavi na miru i da je njoj ovde "dobro, sasvim dobro."

XXXII

Ali na tome ne ostade. Tomca, kad vide da ga više niko ne dira, još manje smeju da mu porucuju i prete, dakle da više nije dete, nego veliki, odrastao, svoj covek, poce opet da dolazi kuci. Ali kako! Uvek u noc, uvek pijan, uvek gotovo razbijajuci kapiju, dok mu sluga Arsa dotrci i otvori. Cim sjaši s konja ispred kuće i ude k njoj u sobu, a ona stane preda nj da ga doceka, on rukom po celu. I od tog silnog udarca uvek u ruci njegovoj ostane njena šamija i pramenovi kose. Ali ona iz inata ni da jaukne. Izuva mu cizme. Ako se u izuvanju zbuni, zastane, on je gurnu nogama i mamuzama u prsa ili u trbuh. Ne gleda kud. Toliko je silno udari da se od njega dva koraka skljojka. Opet se ona vraci, opet ga izuva. Sluge tad moraju da beže u komšiluk, jer znaju da ce ih iz puške gadati, samo ako koga primeti u kuci od njih. On onda iz podruma sam dovlaci pice, vino, ali najviše rakiju. I zakrvavljenih ociju, besan, gledajuci u nju kako ona ne prenerazena, ne uplašena, nego kao sa nekom nasladom sve to trpi i ceka da i dalje produži sa njom, silom bi je gonio da sa njim pije. I to mnogo, sve samu rakiju, ljutu, prepecenu, od koje ce ona opijena pasti u nesvest, da bi on nju posle mucio, ljubio. I to toliko, da je samo ona, Sofka, u stanju da otrpi. A ona je i trpela. Mogao je svu ubiti, sve joj telo izgristi, a ne samo prsa, ne bi se ona ni pokrenula, ni glasa od sebe pustila! Jedino što bi tada i ona navlaš što više pila tu rakiju, osecajuci kako je ova pali i dovodi u neko ludilo od bolova, naslade.

Sutra, još u crnu zoru, cim bi se istreznio, odmah se dizao i odlazio natrag, u han, selo.

Sofka, kad bi se, ubijena i izlomljena, jedva digla i izišla posle toga u kucu, ušla u svekrvinu sobu, tamo i nju zaticala kako ova sva preplašena, utucena preživelim strahom od nocašnjice, ne može iz postelje da se dignu. I cim vidi Sofku povezane glave, cela, i sa modricama, ona, kao kiša placuci, govori joj:

- Cedo, Sofke! Idi, cedo. Ostavi ga, Sofke! Idi, idi od njega!

- Ništa, nano. Ništa. Sama sam pala i sama se ubila - zabašuruje Sofka.

- Oh, kako: sama? Sve sam cula, sinko. Idi, idi, spasavaj se. Ubice te. A ja ne mogu da te branim, odbranim. Zato, beži, cedo, idi od njega.

Ali kad Sofka nikako ne hte da ide, pobegne od Tomce i njih, onda ona, svekrva, cisto pobeže. Sasvim ubijena i ne moguci Sofki u oci da gleda, od stida, srama, kao da je ona za sve to kriva, po nekoliko dana ne bi je bilo kod kuće. Uvek je tobož išla na groblje, pa je, vracajuci se otuda, što dotada nikad nije cinila, nailazila na neku svoju seljanku, poznanicu, i od te tobož silom bila zadržavana na prenoćište i sutra na ceo dan. Sofku je nje više bilo žao nego sebe. Uzalud joj je Sofka od svakoga jela, od rucka, vecere, uvek ostavljala, da, kad dode, ima šta da jede, svekrva ništa ne bi okusila. Cak ni samu postelju nije dodirivala, još manje u njoj spavala, vec u kutu, uglu sobe. I to sve zbog toga da ne bi prljala postelju i gužvala je, te Sofka morala ponovo da je namešta, i tako ona, Sofka, i pored tolikih svojih muka još i zbog nje da se mucu i napreže. Ovako, ne ležuci u nju, ne remeteci je, mislila je da ušteduje Sofki trud.

Uzalud joj je Sofka to prebacivala, ujutru se na nju ljutila kad bi videla da opet u postelju nije htela leci, ali ona jednako se izgovarala: da zato nije legla u postelju, što joj se san razbio, te nije mogla spavati. A medutim, po njenoj izgužvanoj anteriji, po njenoj šamiji, vec ulubljenoj, sasvim prilepljenoj oko vrata, slepocnjace i potiljka, videlo se da leži i spava tako obucena, i to više postelje, u kutu, na jastuku. Sofka bi na tom jastuku, presavijenom za pod glavu, sutra videla udubljenja od njenih lakova, glave, kako je po njemu nicki grceci se ležala.

- Zašto mori, nano? Zašto ne legneš, ne raskomotiš se? Nazepščeš, razbolečeš se - pocela bi je tada Sofka na sav glas koreti, ne moguci od žalosti vec da je gleda tako izgužvanu, izgublenu i potonulu u neki strah, trepet.

Ali ona bi se jednako vajkala:

- A ne, ne, cedo. Leci cu ja, leci. Nego sam sinoc zaboravila. Slucajno se naslonila na taj jastuk, pa zadremala, zaspala.

Medutim cele noci nju Sofka cuje kako ne spava. Tiho, da Sofku ne uznemiri i probudi, ide po kuci, kuhni, i odjednom, zaboravivši se, svom dušom jaukne:

- Oh, prokleti!

I samo to. Ni ko proklet! Da li ceo svet ili samo oni muški: i Sofkin otac, i njen muž, pokojni Marko, pa sada i ovaj njen sin, Tomca.

Muceci tako samu sebe, jednako bežeci od kuće, pade jednom u postelju i brzo, za nekoliko dana, izdahnu. Tomca, iako mu javiše, ne dode na saranu. Odmah posle svekrvine smrti i sluga Arsa ode od kuće. Tobož ode natrag u selo, da traži i ubije onoga Ahmeta, gazdinog krvnika, dok u stvari otišao i on u han, kod Tomce, da se tamo nad ostalim slugama natresa, tražeci da ga, kao najstarijeg, dvore i služe, te tako Sofka potpuno sa kućom ostade sama. I to, što Sofka ostade sasvim sama, ne samo da bi gore, teže, nego čak i bolje i lakše, kako za nju tako i za njega, Tomcu. On, nestankom materinim, kao zaradova se, jer se oseti sasvim slobodan. Otada on je, ne samo nocu, nego i danju mogao dolaziti kuci i sa Sofkom raditi šta hoće. A i za samu nju bilo je lakše što ona, posle svakog njegovog odlaska, gotovo luda od bolova a najviše od razdraženosti, sasvim je tad ostajala sama i ne imala da strepi da će je ko onakvu gledati. Jer on, iako pijan, ipak se nije dao prevariti kao drugi muževi kad je već grli, ljubi, nego bi naprotiv, uinat, da bi je još više namucio, onako razdraženu ostavljao, te bi ona po citave dane i noci morala ležati, jednako odajući se picu, samo da bi se sasvim umrtvila.

Docnije, kako se pricalo, toliko je to išlo daleko, toliko je posle Tomcinog odlaska bivala luda, ne znala za sebe, da bi, onako pijana, nocu padala i onda zvala sebi sluge. I zato su onda svi momci što bi služili kod nje morali uvek biti gluvonemi.

XXXIII

I ništa se ne desi. Još manje smrt da dode. Čak počeo deca dolaziti i radati se. Ali kakva deca, kakav porod! Jedini sin, prvenac, što je imao neke snage, jaciće, dok su sva ostala bila sve bleđa, podbuhlija.

Ali to nju nije iznenadivalo. Sve joj je bilo tako jasno. Sve se, isto kao nekada, i sada ponavlja. Isto kao što od onog njihovog hadži-Trifuna njeni počeli da propadaju, tako, evo i ovde počinje od svekra joj, Marka, muža, Tomce, i same nje. A bar da se njome završi, nego se eto produžava njenom decom, unucima, prapunucima. I ko zna, neka njena čukununka, koja će se možda zvati i Sofkom, biće sigurno onako lepa, bujna, kao što ona beše, a ovako će i svršiti, ovako će za sve njih platiti glavom i nju, Sofku, babu svoju, proklinjati i kosti joj u grobu na miru ne ostavljati.

Tek što je ponoć prevalila. Jedva se nazire bunar, štala, okolni zid, a ostalo se još gubi u mraku. Iz one velike sobe, kroz široke, prizemne prozore, ulepljene mestimice počadavelom hartijom, dopire žuta, mrka svetlost. U kuhni svetluca mala lampica, što je na stolicici blizu vrata. Gori ona tiho, mlako, šireći od sebe zadah prolivena gasa. Mada su odavno svi po kuci budni, opet se niko živ ne pokazuje niti mice. Pa ni alat, već osedlan i sa crnom, zaraslom prugom od noža na svojim već starim ali još dosta jakim belim sapima, kao da ni on ne sme da rže i kopa nogom, već polako i jednoliko grize zob u zobnici, obešenoj mu o vrat, i sa prebacenom uzdom o unkaš čeka svoga gazdu, Tomcu, da izide iz sobe, usedne na nj i otputuju u han. A iz te sobe još se ništa ne čuje do samo šuštanje haljina, silno udaranje pete o zemlju, o pod, da bi jace nalegle čizme na nogu, i ono, posle spavanja, tupo, kratko kašljanje. Sluga stoji na pragu od kuhne, temenom se oduprevši o podvratnik, ledima jako pribivši se o prag. I tako zgrcen, kao priklješten, drži u jednoj ruci bisage, a u drugoj veliku i tešku postavljenu gunju. Netremice, sa strahom, pogleduje čas u onu veliku sobu, pazeci da se lampa na stolicici do vrata sobnih ne ugasi i da onda gazda izlazeći ne naide ovamo u mrak, čas opet ovamo, niže sebe, u sopćetu, ućutkujući probudenu decu koja leže ispod jorgana i, probudena, jedno drugom prete, kad koje počne glasnije da govori:

- A, a... de! Otac još nije otišao.

- Daj žilu! - ču se iz sobe Tomcin krupan glas.

Sluga brzo alatu prebaci preko sedla gunju i bisage. Proveo ga i okrenu ulazu, od sedla jednu uzengiju počeo tako da drži, kako bi

Tomca, i ne gledajući, odmah u nju mogao da metne nogu, lako da uzjaše. I držeci jednom rukom alata za uzdu, a drugom uzengiju, pognut osta cekajući.

Zamalo, pa se cu škripa sobnih vrata i teški koraci u kuhni i njegov uobicajeni pri polasku govor, naredbe, pretnje, što se odnosilo ne na njega, slugu, vec tamo na "njih", Sofku, decu, kucu.

- Kaži onome slepcu (sinu), živ da me ne dočeka, ako cujem da se opet lunja i skita.

- Hocu, hocu! - izlazeći za njim iz sobe cu se kako Sofka odgovara slabim, ali postojanim glasom.

Sluzi zadržta ruka kojom držaše uzengiju, jer se na pragu kuhne zacrne on, Tomca. On je vec bio valjda od mnogog jela i pica, pre vremena ugojen, sasvim debeo i jak. Prsa mu gojna kao u neke žene. Usta mu se gubila u zdepast, kratak vrat i podvoljak. Obucen u široke, ne cohane cakšire, u dolamu, sa silavom, cizmama više kolena i crnom šubarom.

Onako jak i mrk još jace odudari osvetljen ostrag onom lampom koju je Sofka uzela sa stolicice do sobnih vrata i držala je više svoje i više njegove glave, svetleci mu put.

Sluga, pošto još jednom baci prestrašen pogled po konju, da nije štogod zaboravio, privede alata, gurnu onu uzengiju na Tomcinu nogu koju ovaj beše samo podigao, pa onda brzo prede na drugu stranu, obisnu se o sedlo, te Tomca sigurno i lako uzjaha. I kad uzjaha poce se utopljavati, zaogruci se dobro gunjom, uvijajući noge, kolena i probajući falje na pištoljima, da barut nije ukvašen. Sluga za to vreme otrca do kapije, otvori je, i osta da drži razjapljen krila. Tomca, pošto se dobro uvi, oseti na konju sigurno, utopljeno, uze dizgine i, prekrstivši se, a ne rukovavši se sa Sofkom, pode.

- Zbogom!

- Srecan ti put! - otpozdravi ga Sofka i osta svetleci, dok se on, odudarajući od alata, i nijajući se na njemu sigurno, jako, ne izgubi na kapiji.

Tek kada Sofka cu kako sluga tamo za njim zatvori kapiju, vrati se ona polako u kuhnu koja vec beše osvetljena od ognja što ga deca raščarkala i vec se nacetila od njega, pa onako sanjiva, drljava, posuta koncima i pramenovima vune i pamuka od spavacih haljina, zapretala bose noge i pepeo oko ognjišta, gledajući oko sebe veselo i slobodno. Sofka ih poce kao uvek grditi. Zatim ude u onu veliku sobu i vrati se iz nje vukuci za sobom jastuk koji podvi i sede na nj pri ognjištu. Posle u jednom džezvetu pristavi kafu a u drugom poce da greje rakiju. Deca, znajući da im nece dati od toga što kuva, poceše otvarati kovceg do zida. I podupiruci svojim glavicama njegov veliki, težak i star poklopac, izvlacili su iz kovcega komade hleba, koje su grizli nemarljivo, vitlajući se po kuhni, sobi, odlazeći osobito u onu veliku, ocev, u koju dosada nisu smeli da privire, i sa nasladom otuda sobom izvlaceci jastuke, ponjave i drugo. Ona kao da to nije ni primećivala. Pokatkad samo bi se trglala, videvši šta rade, planula bi i udarila bi koje od njih bilo papucom, nanulom i svacim što bi našla oko sebe, i onda bi ih opet ostavljala na miru. Sluga, pošto je bio zatvorio kapiju, donese naramak drva i sede i on do ognjišta. Razuzuri se. Izu opanke i poce, zadižuci i zagoljujuci do kolena noge, da cisti slame iz nogavica. Utom vec je i dan svitao. Modrina zore poce probijati odozgo, kroz badže, i lomiti se sa svetlošću ognja. Iz komšiluka culi su se udarci sekira, škripa dermova, kloparanje nanula po kaldrmisanim avlijama, a iz caršije, gde je velika kapija i kafana, na mahove poce dopirati otegnuto prodavanje salepa, i vika simidžija, i jak, oštar zadah od upaljenog uglja po mangalima ispred ducana. Ovamo kroz kapidžik vec poceše dolaziti iz komšiluka žene na bunar. I po graji dece videle bi da je on, Tomca, vec otišao; zato ostavljajući testije oko bunara, sasvim slobodno poceše ulaziti ovamo, kod Sofke, da piju kafu, sede, i zadu toliko u razgovor, da onda moraju iz njenih kuća po nekoliko puta decu da šalju po njih.

Medutim sama Sofka odavno se osuši. Nekadašnja njena tanka i vitka polovina izvila se, te joj kao grba štrci i odudara od nje. Crne joj oci ušle, nos joj se izvukao i utanacio, a slepocnjace joj se izoštrile i kao prišle, stisle se jedna drugoj; samo joj usta još onako tanka, vlažna i sveža. Ide polako. Nikuda se ne žuri, vec nesigurnim koracima s uvucenim rukama u nedra, te joj košulja na grudima uvek nabrana, skupljena i prljava. Necete je nikad videti da jede. Gotovo nikad ništa. Samo što pije kafu i uvek vezuje celo maramom, stežuci jako na slepocnjacama kolute crna luka, posute kafom. Po ceo dan tako provede sedeci do ognjišta u kuhni, nagnuta nad njim, ceprkajući mašicom, odvajajući kupice ugašenog žara, onda po cistom i mrkom pepelu povlaceci neke meke, nežne poteze. Iz toga ako bi je tek koja komšika trglala. Zamrsilo joj se platno i zove je da ga ona odmrši. Sofka odmah odlazi. Na prvi pogled vidi gde je preda zamršena, i sigurno, slobodno, ne otkinuvši ni jednu žicu, raspravi je, pa cak, kao da to nije tud posao, vec njen, seda u

razboj i produži da ona tka. Ali to biva malo. Brzo se kao umori i onda se diže i odlazi drugoj komšinici. Tako celog dana ide od kuće do kuće, provlajući se kroz kapidžike. Izredi celu mahalu i opet se vraća kući, opet seda do ognjišta, šara po pepelu, kuva kafu i srce je polako, odmereno, obilujući svoje izgrizene zubima i navek rumene i vlažne usne.

O piscu :

Najznacajniji pripovedac ovog razdoblja jeste Borisav Stanković (1876-1927). Po tematici on je najizrazitiji regionalista među našim realistima, a po psihologiji likova, postupku i stilu jedan od zacetnika naše moderne proze. U svojim pripovetkama, dramama i romanima dao je sliku rodnog grada Vranja na prekretnici između turskog vremena i modernog doba, onako kako su to ranije učinili J. Ignjatović sa Sent-Andrejom i S. Sremac s Nišom. Njegova tematika je socijalno određena a u načinu prikazivanja preovlađuje unutrašnja, psihološka perspektiva. Najveću književnu aktivnost razvio je u prvoj fazi svog rada, na prelazu iz 19. u 20. stoleće, kada jednu za drugom objavljuje tri knjige pripovedaka, *Iz starog jevanđelja* (1899), *Stari dani* (1902) i *Božji ljudi* (1902), i dramu *Koštana* (1902), a započinje rad na romanima *Necista krv* (1910) i *Gazda Mladen* (1927). Stanković spada u one pisce kod kojih utisci i sećanja iz detinjstva imaju presudnu ulogu u književnom radu. U više pripovedaka on je dao poeziju mladosti i nekadašnjeg života u rodnom gradu (Đurdev-dan, U vinogradima, Nuška). Slika stvarnosti, svetla, prozirna, poetična, pomućena je u drugim delima otkrivanjem društvenih sukoba i duševnih potresa. Stankovićev svet, iako vremenski i prostorno udaljen, nije idiličan i beskonflikatan. Sukobi su stalni i raznovrsni, između starog i novog, kolenovica i skorojevica, bogatih i siromašnih, pojedinca i društva. U središtu svih zbivanja nalazi se pojedinac i njegova sudbina. Težište je prikazivanja na psihickim lomovima i unutrašnjim potresima, ali se pri tome nikada ne gubi iz vida dublja sociološka zasnovanost likova i situacija. Sudbina Stankovićevih junaka odigrava se u trouglu sila koje cine novac, moral i eros. Društveni moral sredine te materijalni interes i prestiž porodice suprotstavljaju se erotskom nagonu pojedinca, nameću mu svoja ograničenja i zabrane – na toj tacki počinje individualna drama bezmalo svih Stankovićevih junaka. U više pripovedaka Stanković je prikazao osujecenu ljubav usled toga što mladic i devojka pripadaju raznim staležima (*Stari dani*, *U noci*, *Oni*, *Stanoja*, *Uvela ruža*). Među njima je najlepša *Uvela ruža*, lirski, elegična pripovetka, napisana u prvom i drugom licu, u stvari mali lirski roman. Ljubavna priča, kao i u Disovim pesmama, pripada davnim danima, sva je u znaku mladosti, lepote, svežine letnjih večeri i opojnih mirisa orijentalnih bašta. Ona oživljava u sećanju, u trenucima kada od svega toga ništa više nije ostalo.

Stanković otkriva svet poniženih i uvređenih. Citava njegova zbirka *Božji ljudi*, sastavljena od kratkih pripovedaka i crtica, posvećena je onima koji su odbačeni od društva, prošnjacima i poremećenim, od kojih svako živi u nekom svom nestvarnom svetu. Više nego i jedan drugi naš pisac Stanković se bavio sudbinom žene. Žena je glavna junakinja u njegovim najboljim delima, u pripovetkama *Uvela ruža* i *Pokojnikova žena*, u drami *Koštana* i romanu *Necista krv*. U *Pokojnikovoj* ženi junakinja se nemocno batrga u mreži patrijarhalnih običaja. Ona je obezličena do anonimnosti: najpre sestra svoje brace, zatim žena svog muža a posle muževu smrti njegova udovica, pokojnikova žena, uvek pred strogim ispitivackim pogledom rodbine i sveta, kao pred ocima sudija. Istinska ljubav stalno se potiskuje i na kraju sasvim odbacuje. Jedina odluka koju je Anica samostalno donela životu bila je uperena protiv nje same: odbila je ruku čoveka koga je oduvek volela i pošla za nevoljenog. *Koštana* je najznacajnija od tri Stankovićeve drame (druge dve, *Tašana* i *Jovca*, nastale su dramatizacijom pripovedaka). To je "komad iz vranjskog života s pevanjem". Polazeci od tradicionalne sheme ovog žanra, Stanković je napisao potresnu dramu tragicnih ljudskih sudbina. Dve velike teme njegovog sveta, tuga za prohujalom mladošću, "žal za mladost" i kulna opsesija ženskom lepotom, sublimirane su ovde u trećoj, u temi pesme. Narodne pesme koje peva *Koštana* nose u sebi težnju za lepotom, u njima je život slobodan od svih stega, pun radosti i pustolovine, one su utocište od sivila prozaične svakodnevnice. Sve su ličnosti ispunjene tom težnjom, pesma u ovoj drami predstavlja svojevrsnu kolektivnu opsesiju, sličnu opsesiji erosom u drugim njegovim delima, naročito u romanu *Necista krv*.

Taj roman donosi sumu Stankovićevog pripovedackog iskustva i njegovog poznavanja čoveka i sveta. Zasnovana kao društvena hronika rodnog grada, *Necista krv* prerasla je u izrazit roman ličnosti, psihološki utemeljen, a da pri tome nije izgubila bitnih obeležja društvenog romana. To je, možda, jedinstven slučaj u našoj književnosti da je postignut pun sklad između sociološke i psihološke motivacije. Lik neobične lepote Sofke, kao i likovi drugih junaka romana, među kojima se izdvaja snažna ličnost gazda Marka, Sofkina svestra, osvetljeni su iznutra, psihološki ili, čak, psihoanalitički, freudovski, ali sve što se s njima događa motivisano je sociološkim cinjenicama: istorijom dveju porodica koje pripadaju raznim staležima, sukobom između starog i novog, između starih bogataša, čorbadžija, koji beskrupuloznu borbu za samoodržanje prikrivaju gospodskim ponašanjem, i novih bogataša, obično seljaka koji se spuštaju u grad, noseći u sebi svežu krv, neistrošenu energiju i rušilačku agresivnost. Drugi Stankovićev roman, nedovršeni i posthumno objavljeni *Gazda Mladen*, jeste povest o sudbini čoveka koji je postao dobrovoljna žrtva dužnosti; prosperitetu porodice on je žrtvovao sve, pa i voljenu ženu. Umetnički je ostvaren drukcijim postupkom od *Neciste krvi*. Sve je u njemu sažeto, usmereno na ono što je glavno, nema epizoda ni digresija, iskaz je najčešće lapidaran, skoro epigramatican, recenice ponekad lice na formule. *Gazda Mladen* deluje, pre svega, celinom, a *Necista krv* i obiljem dramaticnih situacija, u kojima izvesni detalji često prerastaju u višeznačne simbole. U oba ta romana i u citavom svom nevelikom opusu Stanković je stvaralac neobične, elementarne snage, koji je s

velikom mukom nalazio jezički izraz. Pod navalom osećanja i slika kao da mu se pero povija, rečenica se zaplICE i posrce, glas mu postaje zagrcnut, mucav, ali to je "mucavost genija" koji je više od drugih naših pisaca proniknuo u ponorne dubine ljudskog bica.